

ISBN 978-966-577-295-8

9 789665 772958 >

Сервіс замовлення книжок
www.book-on-demand.com.ua

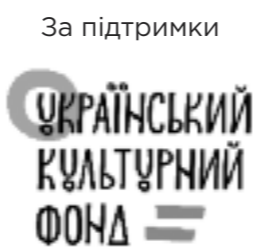
БОРТНИЦТВО ПОЛІССЯ

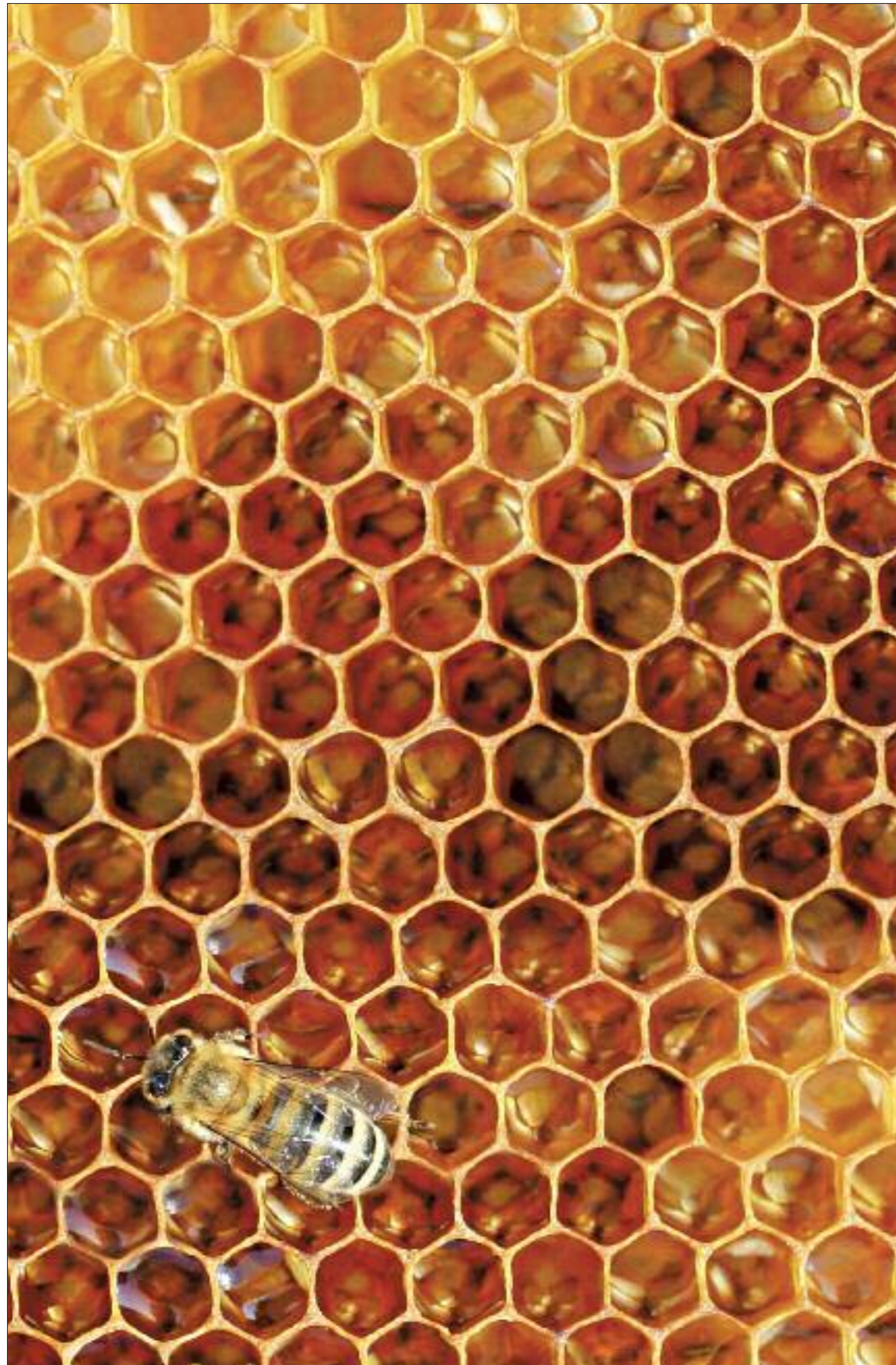
БОРТНИЦТВО ПОЛІССЯ

ВИШГОРОДСЬКИЙ
ІСТОРИКО-
КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК

ВИДАВНИЦТВО «МИСТЕЦТВО»

ВИШГОРОДСЬКИЙ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК

БОРТНИЦТВО ПОЛІСЯ

КИЇВ
«МИСТЕЦТВО»
2020

Альбом «Бортництво Полісся» презентує стародавній промисел — бортництво, що зберігся до наших днів у окремих осередках Київської, Рівненської та Житомирської областей. Представлені матеріали є результатом наукових етнографічних експедицій вчених, етнологічних досліджень та архівно-пошукової роботи істориків, фольклористів, краєзнавців, а також ентузіастів, які зацікавлені у збереженні, вивченні та розвитку цієї самобутньої сторінки історії Українського Полісся. Альбом розрахований на широкий загал усіх, хто цікавиться невмирущими традиціями України, минулим та сьогоденням її культури.

Редакційна колегія:

Влада ЛИТОВЧЕНКО, директор Вишгородського історико-культурного заповідника (ВІКЗ), кандидат історичних наук — голова;
Галина БОНДАРЕНКО, кандидатка історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ;
Дмитро ШЕВЧЕНКО, завідувач історичного музею ВІКЗ;
Алла ПЛОТНІКОВА, завідувач відділу охорони пам'яток історії, археології та культури ВІКЗ

Упорядники:

Дмитро ШЕВЧЕНКО, завідувач історичного музею ВІКЗ;
Алла ПЛОТНІКОВА, завідувач відділу охорони пам'яток історії, археології та культури ВІКЗ

Авторські фотоілюстрації Ольги ДУМАНСЬКОЇ
Дизайн та макетування Андрія ПРИБЄГИ

Іміджевий альбом проекту Вишгородського історико-культурного заповідника «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» за підтримки Українського культурного фонду. Позиція Українського культурного фонду може не збігатися з думкою авторів.

Усі права на видання захищено. Жодна ілюстрація, так само, як і жодна частина цього видання, не може бути відтворена без дозволу видавництва «Мистецтво» та авторів

Віктор ЮЦЕНКО — Бортництво — сакральне ремесло й елемент культурної спадщини	6
Влада ЛИТОВЧЕНКО — Досліджуємо сучасні традиції бортництва	8
Василь ВОЛОДІН — Нові грані бортництва Київщини	12
Віталій БУНЕЧКО — Наших бортників знає уся Україна	14
Віталій КОВАЛЬ — На Рівненщині прадідівське ремесло не зникло	16
Галина БОНДАРЕНКО — Бортництво — живе	28
Дмитро ШЕВЧЕНКО — 3 часів князювання Ярослава Мудрого	28
Людмила ШИКОТА — Проєкт викликав інтерес суспільства	29
Інна КОСЯНЧУК — Погляд на бортництво зсередини	30
Ольга ДУМАНСЬКА — Візуальний контент доповнив дослідження	30
ІСТОРИЧНА ТРАДИЦІЯ БОРТНИЦТВА УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІССЯ	
Марина СЕРГЄЄВА — До питання про значення меду і воску у середньовічній культурі слов'ян	46
Дмитро БІБІКОВ, Всеволод ІВАКІН — Промисли та їхня роль у господарській діяльності давніх вишгородців (X–XIII ст.)	53
Андрій ПЕТРАУСКАС — Бортництво сільського населення Середнього Подніпров'я у давньоруський час	59
Євген СИНИЦЯ — Бортництво слов'ян Східної Європи на початку Середньовіччя	64
КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН БОРТНИЦТВА	
Алла ДМИТРЕНКО — Бортництво Київського Полісся	68
Сергій ЖИЛА — Проблеми збереження бортництва в Поліссі України	85
Юрій ХАЛІМОНЧУК — Архаїчна термінологія поліського бортництва у говірці мешканців Полісся	90
ВІДРОДЖЕННЯ ТРАДИЦІЇ У СУЧАСНОМУ СВІТІ	
Сергій ЖИЛА — Перспективи створення осередку бортництва в Чорнобильському радіаційно-екологічному біосферному заповіднику	100
Анна ПЕТРАУСКЕНЕ — Можливості використання бортництва для розвитку туризму та культурно-просвітницької діяльності	103
ЕКОЛОГІЯ БОРТНИЦТВА	
Іван ОСИПОВ — Традиційне бортництво на території Білорусі: історичні, етнографічні аспекти та дослідження	108
Ростислав ПОЛУШВАЙКО — Відродження бортництва на Чернігівському Поліссі	125
Андрій САГАЙДАК — Сучасна трансформація лісових ландшафтів Полісся та її вплив на перспективи відновлення бортництва	128
Іван ХОМ'ЯК — Екологічні аспекти поширення бортництва на території Полісся	135
Галина БОНДАРЕНКО — Бортництво в контексті сучасних екологічних проблем	140
БОРТНИЦТВО ПОЛІССЯ: АРХАЇЧНА ТРАДИЦІЯ У СУЧАСНОМУ ВИМІРІ	
Термінологія бортництва	222

Віктор ЮЩЕНКО,
Президент України (2005–2010),
відомий шанувальник бджолярської справи

БОРТНИЦТВО — САКРАЛЬНЕ РЕМЕСЛО Й ЕЛЕМЕНТ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Бортництво — це частина української культури і традицій, які роблять націю цільною. Тому варто донести до світу, що в Україні збереглися осередки цього прадавнього промислу. Дивитися на це як на хобі — це помилка і недооцінювання нашої історичної основи.

Важливо, що Національний проєкт «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» вперше за багато років підійшов до теми бортництва як до нашого спадку. І не лише показав Україні, та, мабуть, і всьому світові уже відомі і внесені до списку Нематеріальної культурної спадщини осередки давнього промислу, а й знайшов і відкрив нам бортницькі господарства у тих регіонах, де вони побутували здавна, однак вважалося, що вони припинили своє існування. Тож ми бачимо, що дідівське ремесло живе й розвивається у сучасних умовах.

Розглядаючи бортницьку тематику, ми говоримо не тільки про мед та інші продукти бджолярства, тобто не лише про утилітарно-господарські аспекти. Насправді ми піднімаємо набагато актуальнішу тему, яка розкриває спосіб життя наших дідів-прадідів і багатьох мільйонів українців.

Хочу звернути увагу на спосіб життя наших предків ще на світанку цивілізації. Первісні люди культивували чотири ремесла, завдяки яким вони могли вижити: риболовля, мисливство, збирання і бортництво. Так, бортництво було з найдавніших, найперших ремесел, які освоїла людина. Ще не було колоди, не було дуплянки, але була борт, і людина знала, як звідти узяти мед.

На мою думку, Україна — одна з європейських країн, яка легко може ілюструвати, як рухалася цивілізація і як за довгі часи, через великі зусилля кращих українських медоборів ми прийшли до цивілізованого поводження з благодатною комахою — бджолою.

Зверніть увагу: понад 80 відсотків флори навколо нас запилюється комахами, а з цих 80 відсотків третина припадає на запилення бджолами.

От як уявити цей край без пасіки, без бджоли? Цим треба опікуватися незалежно від того, чи маєш ти стосунок до цього заняття. Адже нині важливо для всіх — навчитися по-партнерськи ставитися до рослини, до комахи і особливо до такої життєдайної комахи, як бджола.

Актуальність проблематики ще й у тому, що Україна, маючи першу за обсягом пасіку у Європі, й можливо, третю пасіку у світі, стикається з тривожними явищами: українська пасіка скорочується то на 10, то на 15, то на 25 відсотків... Дуже прикро відчувати, що з одного боку ми — одна з поважних, знаменитих бджолярських країн, а з іншого закриваємо кафедри бджолярства, не розвиваємо музейну справу.

Утім, таке лихо, як зменшення кількості бджіл, торкається не тільки України, воно торкається всього світу. І ми розуміємо, що якщо своїми зусиллями, своїм способом життя не збережемо бджілку — очевидно, ми не збережемо і не захистимо світ. Тож ми бачимо, як цим переймається увесь світ, з'являються роки бджоли, роки захисту довкілля.

Один з найархаїчніших з точки зору бджолярства край — це Олевський район Житомирської області. Пейзажі в Олевську ніби зійшли зі світлин 100–150-літньої давнини: на 800-літніх дубах на висоті 7–8 метрів розташовані платформи, і на кожній платформі — по 3–4 борті. Бортники нам показали, як користуватися женню, продемонстрували жень із лосиної шкіри, розповіли, як видобувати первісний мед. Це щось фантастичне.

Для мене особисто бортництво й бджільництво залишаються сакральними ремеслами.

У моїй колекції є приблизно півтора десятка старовинних «будиночків для бджіл» — це й довбанки, і дуплянки, і борті, які відносяться до XVII–XVIII ст. Є й кілька монастирських бортей. Також — унікальні інструменти бортників.

На жаль, щороку втрачається багато речей, які належать до традиційного бортництва. Знайти дуплянку, якій 150–200 років, ще можна, також ще можна знайти бортницькі інструменти, які використовувалися кількома поколіннями, але це стає все важче. Тож добре, що, окрім діючих осередків бортництва, місце цьому унікальному промислу знаходиться в музеях України, які не лише знайомлять людей із цим ремеслом, а й досліджують його.

Тому непересічне значення має Національний проєкт «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі», учасники якого не лише досліджують промисел, а й прагнуть популяризувати наше віковичне надбання, показують усьому суспільству, що таке бортництво і яку роль воно зіграло у становленні й розвитку нації.

Питання, які були підняті під час реалізації Національного проєкту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі», стосуються, з одного боку, музеєфікації, з другого — освіти і науки, з третього — вивчення господарської практики, яка побутувала у часи Київської Русі, й монетарної теми, де роль платіжного засобу грали продукти. Також варто посилити дослідження цієї сакральної тематики.

Чудово, що в межах реалізації ініційованого Вишгородським історико-культурним заповідником і його директоркою Владою Литовченко Національного проєкту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» в Україні планують створити віртуальний музей бортництва. Це має бути і цікаво, і інформативно, й пізнавально. І змусить замислитися про те, куди ми йдемо, у якому довіллі живемо і яких зусиль потрібно докласти, щоб його зберегти.

На майбутнє варто піти ще далі. Треба створити панаціональний музей, присвячений зеленому довіллю, збереженню бджоли, вшануванню бортництва. І тут важлива солідарність, бо такий музей силами однієї інституції або території не зробиш. Втім, команда дослідників, які об'єдналися у проєкті, налаштована на те, щоб зберегти не лише пам'ять про бортництво, а й сприяти своїми популяризаційними діями розвитку ремесла, яке з любов'ю і повагою до «божого комахи», до традицій предків бережуть бортники в Україні.

Влада ЛИТОВЧЕНКО,
куратор Національного проєкту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі», директор Вишгородського історико-культурного заповідника, кандидат історичних наук

ДОСЛІДЖУЄМО СУЧАСНІ ТРАДИЦІЇ БОРТНИЦТВА

Медоборне ремесло сягає углиб тисячоліть. Після того як людина спробувала мед диких бджіл, вона почала полювання за роями, що селилися у дуплах дерев давніх лісів. Знайшовши, клеймила знахідку власною позначкою, і це означало її право на знахідку і мед, який вона звідти візьме.

У Київській Русі це право охоронялося звичаєвим правом, «Руською правдою», Статутами Великого князівства Литовського, іншими документами. Таким чином суспільству посилали меседж про важливість цього промислу і його продуктів — меду, воску тощо, адже ці продукти були стратегічними навіть не на побутовому, а на державному рівні.

Однак на світанку виникнення бортництва промисел скоріше був схожим на полювання чи примітивний вид збиральництва. А ось коли людина зрозуміла, що замість знищення роїв краще дбати про бджіл і постійно мати мед та інші продукти бджільництва, вона почала робити штучні дупла на деревах і запускати у них бджолині рої. Це й стало початком бортництва як постійного промислу, як економічного виду діяльності й зумовило появу бортників як ремісників.

Вуликове пасічництво істотно послабило значимість бортництва, а з середини XIX ст. в деяких державах зарубіжжя зовсім від нього відмовилися на користь простішого й продуктивнішого виду бджільництва. А ось в Україні традиція не перервалася. Нині бортництво побутує лише в кількох регіонах Карпат і Полісся, але повністю воно не зникло.

Під егідою проєкту, ініційованого Вишгородським історико-культурним заповідником, зібралася потужна команда, представлена фахівцями, зацікавленими особами Київської, Рівненської й Житомирської областей, а допомога керівництва трьох обласних держадміністрацій регіонів стала неocenною для реалізації цілей і завдань проєкту. І, звичайно ж, він не відбувся б без підтримки Українського культурного фонду.

Під час реалізації проєкту було внесено багато ідей, пропозицій, рекомендацій, і інтерес суспільства до проблематики давав мотивацію нам як організаторам проєкту акумулювати і обов'язково втілювати задумане.

Ми накопичили багатий історико-краєзнавчий та культурологічний досвід, здійснили низку досліджень, зокрема й під час запланованих проєктом виїзних експедицій до осередків поліського бортництва,

Зокрема, як з'ясувалося під час дослідницької роботи в рамках Національного проєкту, не про всі осередки бортництва, які діють, зокрема, на Поліссі, ми знаємо. Тому підтвердження — виявлення двох осередків бортництва у «медових» господарствах жителя села Шпилі Ігоря Глуценка та жителя села Рудня-Шпильова Івана Марченка в Іванківському районі Київщини. Це можна назвати справжнім відкриттям проєкту, адже досі вважалося, що діючих осередків бортництва на Київському Поліссі не збереглося. Під час наукової експедиції до Іванківського району було не тільки зафіксовано нововиявлені осередки, а й накопичено матеріал для наукових досліджень з подальшою інтерпретацією його в музейному форматі.

Також у межах міжрегіональної співпраці до реалізації цього проєкту залучено вісім музейних установ з різних регіонів України. На територіях музеїв, які підтримали наш проєкт, буде встановлено таблички з QR-кодами, оснащені інформацією про бортництво, про проєкт «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі». Сучасні технології відсилатимуть відвідувачів музеїв-партнерів до інформації, що стосується бортництва як унікального виду культурної спадщини України.

Через умови карантину довелося перевести більшість наших активностей в онлайн-режим. Однак ми змогли простежити розвиток бортництва й дізнатися, як формувалися, зберігалися й трансформувалися у часі традиції давнього ремесла.

Одна із задумок нашого проєкту — створення віртуального музею бортництва, щоб зберегти знання про цей давній промисел і популяризувати наукові напрацювання серед молодого покоління, викликаючи інтерес до бортництва як одного зі споконвічних ремесел нашого краю. Хочемо створити віртуальний музей бортництва із віртуальних філій музеїв-партнерів проєкту, в яких є експозиції бортей. Це — Національний музей народної архітектури та побуту України, Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», Вишгородський історико-культурний заповідник, Житомирський обласний краєзнавчий музей, Рівненський обласний краєзнавчий музей, Сарненський історико-етнографічний музей, Олевський краєзнавчий музей і етнографічний музей «Українське село».

На новоствореній платформі діятиме віртуальний світ архаїчного бджолярства. Простір платформи постійно наповнюватиметься віртуальними експозиціями та інтерактивною інформацією у вигляді оцифрованих експонатів, сферичних панорам, 3D-моделей бортів, інтерактивних листівок й інтерактивного календаря, QR-карток з доданою інформацією тощо. А весь матеріал, напрацьований проєктом, можна буде використати для створення номінаційного дос'є щодо презентації бортництва у репрезентативних списках нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО.

Згідно із 13-ю статтею Конвенції з охорони нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, до якої Україна приєдналася ще 2008 року, популяризація цих цінностей не менш важлива, ніж дослідження та збереження. Тож цей проєкт створив інноваційний культурний продукт.

Маємо ще багато задумок, які прагнемо ефективно втілити вже після завершення проєкту. Сподіваюся, що бортництво Полісся стане одним із найпопулярніших елементів нематеріальної культурної спадщини України.

ІСТОРИКО-
ЕТНОГРАФІЧНЕ
РАЙОНУВАННЯ
УКРАЇНИ

Василь ВОЛОДІН,
голова Київської обласної державної адміністрації

НОВІ ГРАНИ БОРТНИЦТВА КИЇВЩИНИ

З покоління в покоління у часи Київської Русі передавали традицію бортництва жителі околиць Києва. Бородянський, Іванківський, Поліський, Вишгородський райони завдяки природно-кліматичним чинникам здавна славились як бортницькі.

З історичних джерел ми знаємо, що бортники були заможними людьми, а їхнє ремесло було сталим за традицією упродовж століть.

Однак вуликове бджільництво, що почало поширюватися досить швидко, спричинило дещо агресивний вплив на бортництво, ареал якого упродовж короткого часу істотно звузився. У деяких поліських регіонах залишилися точкові осередки промислу. А ось на Київському Поліссі автентичний промисел, бортництво, вважався втраченим.

Так, на Київщині є унікальні колекції давніх бортей, які експонуються у низці культурних установ. Зокрема, це Музей давньоруського гончарства

Вишгородського історико-культурного заповідника, Національний музей народної архітектури та побуту України, точково бортницькі артефакти є й в інших музеях... Я щиро вдячний керівникам, співробітникам цих установ за те, що вони збирають все, що стосується промислу, досліджують його історію і традиції, розповідають відвідувачам установ про ремесло, яке здавна

було популярним і шанованим. Однак статистична історія — це добре, але нам би дуже хотілося, щоб бортники Київщини залишалися не лише в історії.

І тільки завдяки Національному проєкту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі», який ініційований історико-культурною установою Київщини — Вишгородським історико-культурним заповідником, — вдалося відшукати діючі осередки бортництва у нашому регіоні. Природні умови Київщини дали можливість зберегти ремесло в одному з районів — Іванківському. З боку Київської облдержадміністрації ми прагнули сприяти Національному проєкту для того, щоб його наукова експедиція змогла зустрітися з бортниками і дослідити його особливості у нашому регіоні.

Для області це стало непересічною подією, адже ми дізналися, що традиції бортництва на Київщині живуть, давній промисел продовжує побутувати. І, можливо, завдяки його популяризації все більше людей долучатиметься до справи і бортництво отримає поштовх до розвитку.

Окрім того, завдяки Національному проєкту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» іванківські бортники поповнять відповідний перелік розділу «Бортництво», списку нематеріальних культурних цінностей України. Для Київщини значимо те, що область увійде до ареалу сучасного побутування цього ремесла. Важливе й долучення школярів Київщини до он-лайн-уроку про бортництво. А створення віртуального Музею бортництва, що передбачено завданнями проєкту, безумовно, має безцінне значення.

Тому Київська облдержадміністрація активно долучилася до реалізації Національного проєкту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі», адже для нас важлива популяризація бортництва як елементу нематеріальної культурної спадщини та використання його як об'єкта історико-культурної спадщини національного значення.

НАШИХ БОРТНИКІВ ЗНАЄ УСЯ УКРАЇНА

Усі наші сакральні та пам'ятні надбання заслуговують на зацікавлення, дослідження та поширення серед загалу. На Житомирщині, зокрема, однією з традицій, яка з давніх часів і донині залишилася у статусі діючої, є бортництво — первісне бджільництво. Завдяки цьому ремеслу можна скласти уявлення про те, як добували мед ще з часів Київської Русі у нашому багатому на ліси краї.

Зокрема, нині бортництво як діючий промисел представлений на півночі Житомирської області — в Олевському, Овруцькому, Ємільчинському районах. Тож цілком закономірно, що Житомирщина представлена в Національному переліку нематеріальної спадщини таким елементом, як «бортництво».

Багатьох наших бортників знає вся Україна, адже вони не тільки ведуть свій давній промисел, а й усіяко його популяризують. Зокрема, це Микола Ренкас із села Рудня-Перганська Олевського району,

який тримає 30 бортей з 80-х років минулого століття, має багатий бортницький інвентар. А ще один бортник — Анатолій Скумін із села Хочино того ж Олевського району — власник майже 50 бортей, і деякі з них виготовив сам. Родина підтримує бортницькі традиції: пан Анатолій — спадковий бортник — зміг зацікавити справою і свого 23-річного сина Андрія.

Житомирщина — один із лідерів з видобутку меду в Україні, і область прагне всіляко підтримувати бджільництво. Зокрема, в області значну увагу приділяють навчанню спеціалістів-бджолярів.

Однак у загальному обсягу солодкого продукту частка саме бортного меду невелика, і це пояснюється специфікою промислу. Скажімо, з вулика за сезон можна взяти до 50 кілограмів меду в кілька «заходів», а бортники його беруть лише раз на рік, восени, і тут вихід у рази менший. З огляду на особливості й складність роботи бортників, а ще на високу якість солодкого продукту, дикий мед коштує значно дорожче.

Тож для підтримки бортників, а також для популяризації промислу ми розробили туристичні маршрути Олевським районом. Один з них має назву «Дикий мед, або Бортництво» і дуже популярний серед туристів.

Для нас дуже важлива співпраця з Національним проектом «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі», адже нині бортництво переживає непрості часи: важко знайти матеріал для борти, потрібну деревину тощо, і кількість охочих займатися бортництвом поступово зменшується. А тому одним з важливих завдань проекту, до якого ми радо долучилися і всіляко сприяємо успішній реалізації, є зберегти, перейняти, зафіксувати стародавні традиції поколінь.

Я переконаний, що завдяки Національному проекту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі», завдяки злагодженій роботі команди проекту та його ініціатору й натхненнику Владі Литовченко, завдяки підтримці Українського культурного фонду ми зможемо дати новий поштовх розвитку справи, привернути більшу увагу суспільства до бортництва, зробити його відомішим не лише в Україні, а й у світі, популяризувати як промисел загалом, так і регіони, де він нині діє, серед них — і Житомирщину.

НА РІВНЕНЩИНІ ПРАДІДІВСЬКЕ РЕМЕСЛО НЕ ЗНИКЛО

Традиції бортництва як давньої форми лісового бджільництва, яке відіграло значну роль у соціально-економічному житті Східної Європи, налічують понад 1500 років. Споконвіків займалися ним на Рівненщині, яка розташована на територіях Волині й Полісся. Клімат, природні умови, спосіб життя поліщуків всіляко сприяли цьому.

Час зумовлює трансформацію економічної діяльності суспільств. Соціально-економічні зміни, зміни способу життя, нові технології — все це, з одного боку, є чинниками розвитку, комфортності, зручності, а з іншого — ведуть до зникнення низки споконвічних традицій. Те саме стосується зменшення популярності бортного промислу з тих часів, коли у побут бджолярів увійшов рамковий вулик. Тож бортництво почало поступово зникати, і нині його осередків у Європі збереглося небагато. Можливо, саме це останнім часом почало викликати все більшу зацікавленість

промислом як фахівців, так і науковців, дослідників — усіх, хто зацікавлений у збереженні давніх традицій.

Тим більше, що на Рівненщині прадідівське ремесло не зникло, а навіть навпаки — останнім часом ми спостерігаємо певне його відродження. У Рівненській області бортники залишилися

в основному в Рокитнівському та Березівському районах. Вони не лише бережуть борті, отримані у спадок від попередніх поколінь, а й ведуть активний промисел за архаїчними традиціями. До того ж багато бортників зуміли зацікавити цією справою молодше покоління.

І ми раді були познайомити з нашими місцевими бортниками команду науково-дослідницької експедиції Національного проекту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі», яка прибула на Рівненщину, щоб дослідити ті традиції бортної справи, які збереглися у регіоні. Зокрема, бортник Василь Дробуш із села Глинне Рокитнівського району веде бортний промисел з 15 років. Нині він поєднує бортництво з пасічництвом. За майже три десятиліття свого бортництва розжився більш ніж 20 бортними колодами, а ще зумів зацікавити ремеслом своїх п'ятьох дітей, які планують продовжити родинну традицію. Тож, можливо, варто очікувати сплеску відродження промислу в регіоні.

На мою думку, Національний проект «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» є досить вчасним, адже в Україні є що вивчати, і, можливо, привернення більшої уваги до бортництва, його популяризація спрацюють не лише на дослідження й збереження традицій, а й на розвиток архаїчного промислу.

Адже тут ідеться про надзвичайно важливий ресурс, який може дуже потужно спрацювати на розвиток регіону, в якому побутує, у тому числі Рівненщини. Ми говоримо про дві взаємодоповнюючі складові: туристичну, тобто залучення мандрівників у регіон, і власне реалізацію продуктів бортництва, а вони досить коштовні з огляду на якість цінних продуктів. У цьому напрямі варто працювати й підтримувати давні традиції, які є досить актуальними в сучасному контексті.

*Онлайн-пресконференція у приміщенні Київської обласної державної адміністрації: початок реалізації Національного проекту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі», що здійснений Вишгородським історико-культурним заповідником за підтримки Українського культурного фонду у співpartnersстві з Вишгородською міською радою та Управлінням культури і туризму Рівненської обласної державної адміністрації.
30 червня 2020 р. Фото О. Думанської*

*Презентаційна онлайн-пресконференція
у Рівненській обласній державній адміністрації.
26 серпня 2020 р. Фото О. Думанської*

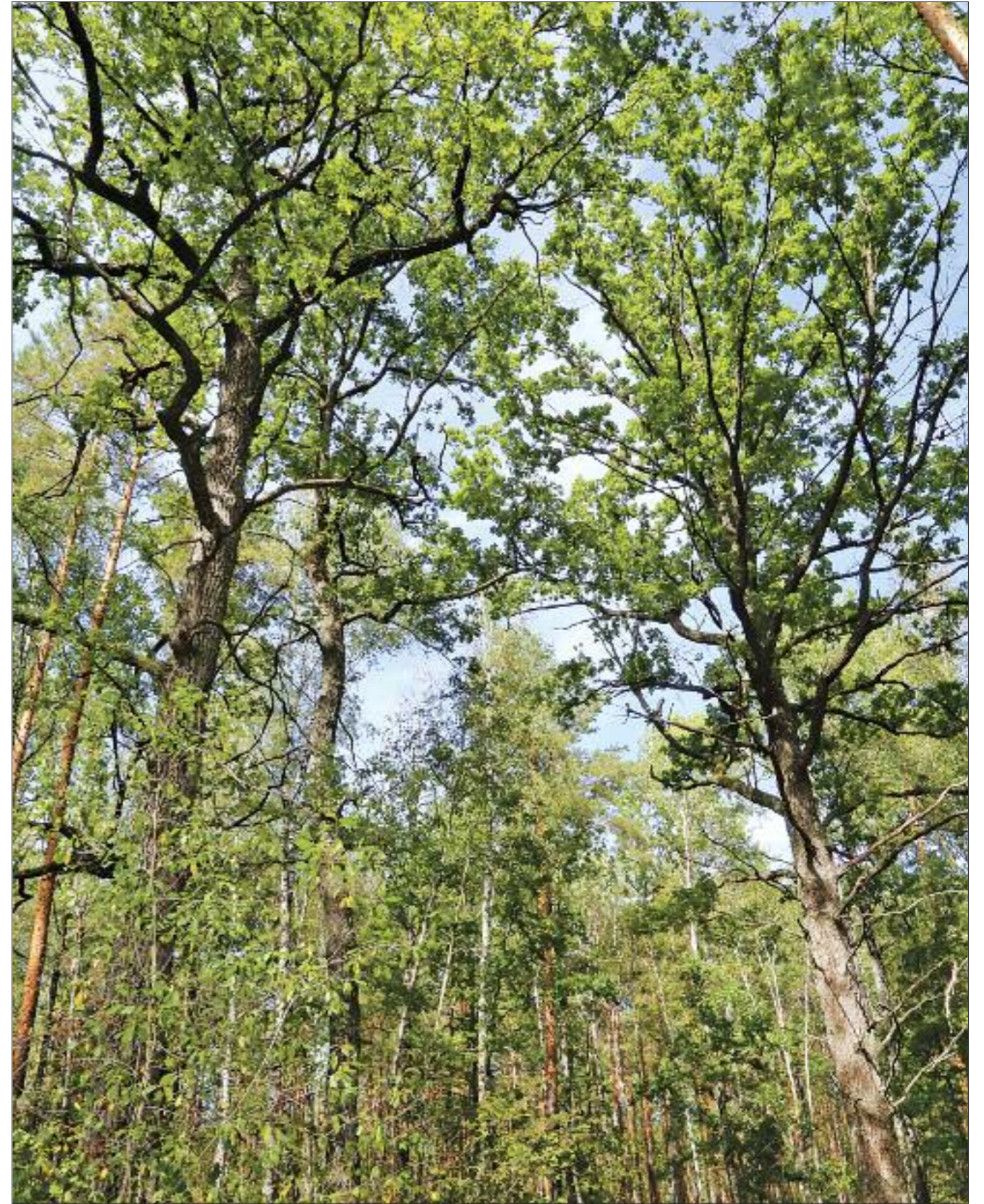
Презентація результатів етнологічних досліджень бортництва Полісся під час онлайн-пресконференції у Житомирській обласній державній адміністрації, 27 серпня 2020. Фото О. Думанської

*«Пасіка Полісся».
Національний музей народної архітектури та побуту України*

Поліський ліс

Галина БОНДАРЕНКО,
науковий керівник Національного проєкту «Бортництво Полісся:
архаїчна традиція у сучасному вимірі», провідний науковий співробітник
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ,
кандидат історичних наук

БОРТНИЦТВО — ЖИВЕ

Бортництво як наукове явище достатньо добре досліджене науковцями нашого інституту, однак це не допомогло нам його зберегти належним чином.

Україна — чи не єдина європейська країна, де побутує бортництво як тисячолітній промисел. Але він зберігся не завдяки підтримці, а скоріше всупереч. Щоб його зберегти, коли радянська влада обкладала все податками, люди переносили промисел у ліси.

В обліковій картці бортництва як елементу нематеріальної культурної спадщини зареєстровано 13 осередків бортництва — це села Житомирської та Рівненської областей. Сподіваюся, скоро цей перелік поповнить і Іванківський район Київщини, адже наукова експедиція Національного проєкту знайшла тут два діючі осередки бортництва.

Одним із аспектів нашого дослідження у межах Національного проєкту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» є створення словника термінології бортництва. А ще — цікава сучасна презентаційна форма словника медоносної флори викличе інтерес у суспільстві, адже явище бортництва у нас живе. І наше покликання — дати поштовх його актуалізації в сучасному науково-культурному й інформаційному просторі.

Дмитро ШЕВЧЕНКО,
координатор Національного проєкту «Бортництво Полісся:
архаїчна традиція у сучасному вимірі»

З ЧАСІВ КНЯЗЮВАННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Національний проєкт «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» має неоціненне значення для збереження та дослідження бортницької традиції, яку вперше у писемних джерелах було зафіксовано на теренах України у XI столітті — за часів князювання Ярослава Мудрого.

До середини XIX ст. бортництво було єдиним джерелом меду, вощини та інших медопродуктів. Й навіть коли поширилися розроблені Петром Прокоповичем рамкові вулики, бортництво ще довго не здавало своїх позицій, особливо — у регіонах Полісся.

Та все ж у другій чверті минулого століття докорінно змінився уклад життя поліщуків, і рамкове бджільництво поступово витіснило бортницьку традицію. Більше того — вона як об'єкт історико-культурного надбання не знайшла повною мірою свого місця в сучасній системі культурного розмаїття України.

І лише на початку XXI століття тема бортництва у контексті вивчення та збереження українських традицій знову привернула увагу суспільства.

Тож основною метою Національного проєкту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» стала презентація та популяризація бортництва як елементу нематеріальної культурної спадщини України, синтез інформації, пов'язаної з цим промислом, і візуалізація у 3D-форматі предметів музейних зібрань трьох областей України — Київської, Житомирської та Рівненської.

Людмила ШИКОТА,
піар-менеджер Національного проєкту «Бортництво Полісся:
архаїчна традиція у сучасному вимірі»

ПРОЄКТ ВИКЛИКАВ ІНТЕРЕС СУСПІЛЬСТВА

Індикатор значимості й потрібності будь-якої справи, будь-якого проєкту — це інтерес до нього суспільства. Простежити рівень цього інтересу значною мірою можна через увагу, яку виявляють до справи засоби масової інформації.

Національний проєкт «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» реалізувався у досить потужному інформаційному супроводі з боку преси, телебачення, радіо, інтернет-ресурсів. Їхні представники постійно цікавилися новинами Національного проєкту, зверталися до його учасників за коментарями та інтерв'ю. Куратор Національного проєкту, директор Вишгородського історико-культурного заповідника, кандидат історичних наук Влада Литовченко була частою гостею телеканалів та радіостудій і завжди мала свіжі новини, адже динамічна результативна робота команди проєкту давала все нові цікаві суспільству меседжі.

Під час реалізації Національного проєкту вдалося забезпечити широку популяризацію бортництва як елемента нематеріальної культурної спадщини, а ще — перспективного напрямку для розвитку регіонів, причому не лише в культурній сфері.

Інна КОСЯНЧУК,
журналіст Національного проєкту «Бортництво Полісся:
архаїчна традиція у сучасному вимірі»

ПОГЛЯД НА БОРТНИЦТВО ЗСЕРЕДИНИ

Специфіка роботи журналіста зазвичай передбачає спостереження й аналіз певної події дещо збоку, щоб досягнути контексту, у якому відбувається подія. Та зовсім інші враження й емоції, коли занурюєшся у подію зсередини. Саме таку чудову нагоду я мала під час участі в Національному проєкті «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі». Брала участь у науково-дослідницьких експедиціях, знайомилася з непересічними людьми — все це давало можливість під час інформаційного супроводу проєкту через журналістські матеріали привертати увагу суспільства до давнього промислу.

Національний проєкт був також у зоні пильної уваги наших інформаційних партнерів — видань різних рівнів, від районного до всеукраїнського, які також всебічно висвітлювали його перебіг.

Важливою була й популяризація Національного проєкту у соцмережах. Ми бачили швидкий відгук людей, і приємно, що цей відгук був позитивним. Фідбек показав, що промисел викликав великий інтерес також і в туристів, і це, вочевидь, варто використати для популяризації й збереження давнього ремесла, яке у майже незмінному вигляді існує в Україні понад тисячоліття.

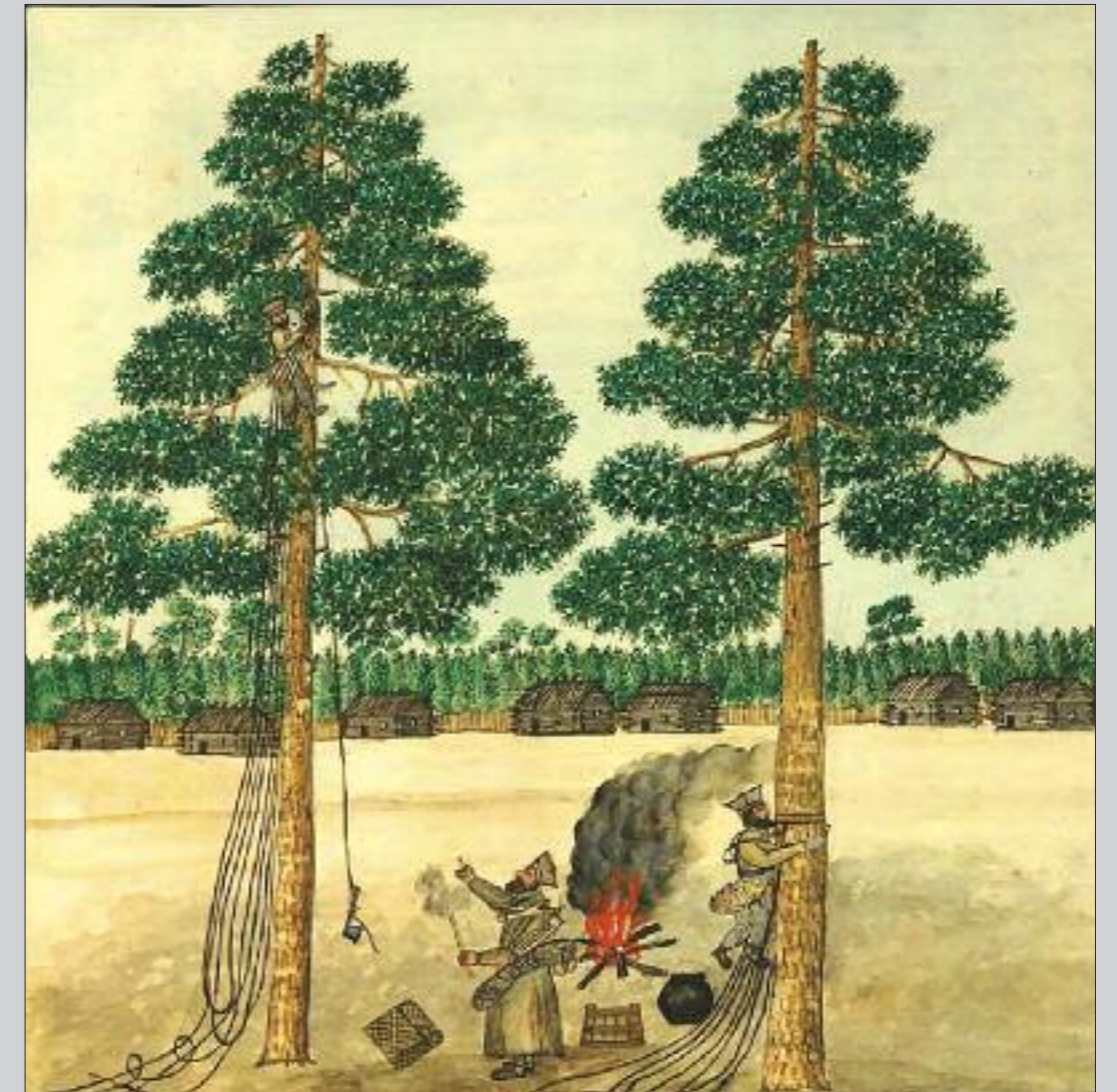
Ольга ДУМАНСЬКА,
фотограф Національного проєкту «Бортництво Полісся:
архаїчна традиція у сучасному вимірі»

ВІЗУАЛЬНИЙ КОНТЕНТ ДОПОВНИВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Документувати засобами фотографії перебіг Національного проєкту «Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» було дуже цікаво й відповідально, адже йдеться про створення такого візуального контенту, який завдяки своїй яскравості, непересічності ґрунтовно доповнює дослідження і є прекрасним ілюстративним матеріалом для популяризації.

Мені пощастило працювати з благодатним матеріалом, який сам по собі налаштовував на позитив. Давні борті, сучасні бортники, які бережуть традиції, дослідники, які прагнуть зафіксувати все, що пов'язане із сучасними реаліями давнього промислу, колоритна поліська природа...

У процесі роботи в Національному проєкті побачила, що кожен із регіонів, де ми були, вирізняється своєю самобутністю, але їх об'єднує щирість і погляд на традицію бортництва як на можливу об'єднавчу силу нашого спільного простору.

*Бортники з Вільшанки. Художник Домінік Де ля Фліз.
«Медико-топографічний опис державних маєтностей Київської
округи з зображенням деяких природних витворів рослинного
і тваринного світу, разом із статистикою кожного села, їхнім вигля-
дом, зробленим з природи, зображенням селянських костюмів
та географічною картою Київської округи». 1854*

*На пасіці. 1843 р. Художник Тарас Шевченко.
Полотно, олія. Національний музей Тараса Шевченка у Києві*

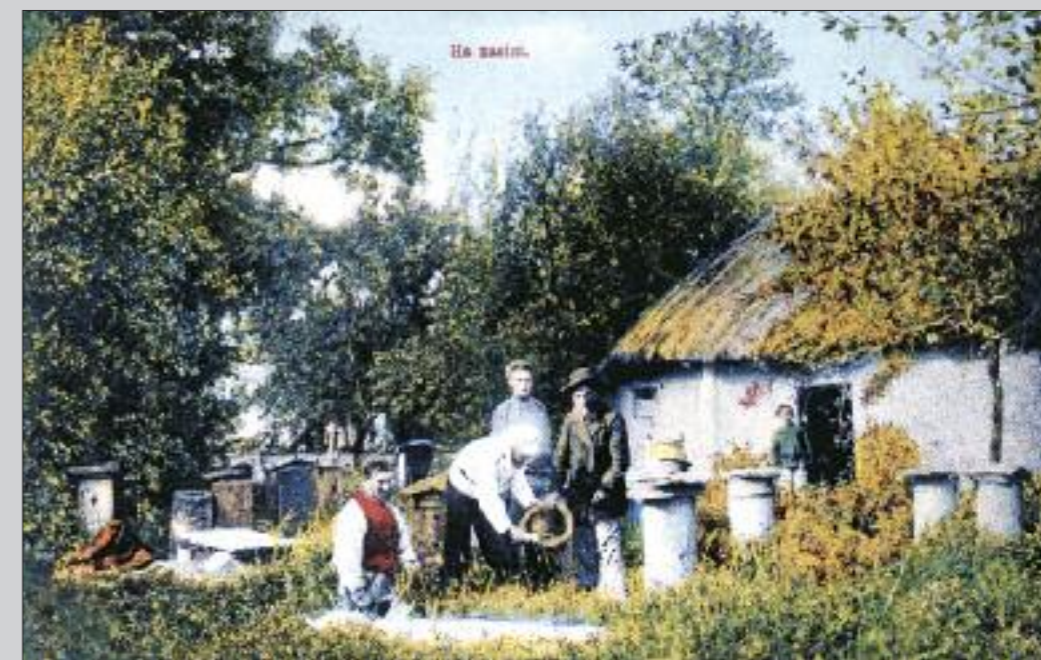
*Діти на пасіці (фрагмент). 1859 р. Художник Іван Соколов.
Полотно, олія. Дніпровський художній музей*

*Пасіка (Весняний день). 1899 р.
Художник Сергій Світославський.
Полотно, олія.
Одеський художній музей*

*Вулики в Україні. 1895 р. Художник Ян Станіславський.
Картон, олія. Національний музей у Кракові*

На пасіці. Листівка початку ХХ ст.

*Пасіка у парку Музею сільського господарства
та промисловості у Києві (нині — Міський сад). 1930 р.*

*Загальний вигляд пасіки колгоспу «Червона іскра»
села Новосельськ Брусилівського р-ну Житомирської обл., 1934-1937 рр.*

*Загальний вигляд пасіки колгоспу села Мартусівки
Бориспільського р-ну Київської обл., 1934 р.
З фондів Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного*

*Загальний вигляд пасіки колгоспу ім. Сталіна
села Rogozov Бориспільського р-ну Київської обл., 1938 р.*

*Пасіка в одному із сіл України. Початок ХХ ст. Репродукція із колекції М. С. Забоченя.
З фондів Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного*

*Збір меду на пасіці колгоспу «Червоний хлібороб» села Терновки
Ротмистрівського р-ну Київської обл., 1934-1935 рр.
З фондів Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного*

*Пасіка колгоспу «Червоний партизан» села Казаровичі Димерського р-ну Київської обл., 1934 р.
З фондів Центрального державного кінофотофоноархіву ім. Г. С. Пшеничного*

*Садиба селянина. Чорнобильський р-н Полісся. 1934 р.
З фондів рукописів і фотоматеріалів Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ.
Етнологічні дослідження Н. Загляда «Бджільництво»*

ІСТОРИЧНА
ТРАДИЦІЯ
БОРТНИЦТВА
УКРАЇНСЬКОГО
ПОЛІССЯ

Марина СЕРГЄЄВА,
доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Відділу археології Києва Інституту археології НАН України

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗНАЧЕННЯ МЕДУ І ВОСКУ У СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ КУЛЬТУРІ СЛОВ'ЯН

Бортництво належить до найважливіших економічних галузей слов'янського населення Східної Європи у Середньовіччі й пізніше. Продукти бортництва (мед і віск) грали роль не тільки у повсякденному житті місцевого населення, а й були важливою статтею експорту. Свідчення про це з'являються починаючи з X ст. Іноземні й перші руські писемні тексти інформують про те, що принаймні під час створення Київської держави бортництво було важливою галуззю господарства. Бортний промисел був поширений скрізь на Русі, у всіх її регіонах і належав до основних сільських промислів¹. Інтенсивний розвиток цього промислу і перетворення Русі в найбільшого експортера меду та воску у Європу були зумовлені природною локалізацією слов'яно-руських земель і сприятливими природними умовами, зокрема наявністю майже на всій території придатних для цього лісових угідь.

Економічне значення давньоруського бортництва завжди привертало увагу й розглянуте доволі добре. Менше уваги йому приділяли як культурному явищу. Місце бджіл і бджільництва у традиційній матеріальній та духовній культурі XIX — початку XX ст. висвітлено доволі широко². Проте щодо слов'яно-руських часів ця сторона історії бортництва і його продукції, на відміну від їхнього господарчого значення, вивчена значно менше. Це пояснюється насамперед браком доступних даних. Цю тему лише зрідка зачіпають у роботах, присвячених реконструкції стародавніх вірувань³, і у дослідженнях із семіотики та порівняльної міфології⁴.

Проте у зв'язку з роллю бортництва в економіці і, відповідно, у культурному житті міфологічні студії не можна розглядати як єдиний напрям дослідження ролі бортництва у культурі. Тема

загалом може бути доволі широкою і охоплювати різні аспекти означеного питання. Кожен з них потребує окремого вивчення, яке може бути перспективним завданням на майбутнє, що неможливо у рамках однієї невеликої за обсягом статті. Тому запропонована робота претендує тільки на постановку проблеми. Вона попередньо окреслює деякі напрями, пов'язані з місцем продуктів бортництва у культурі слов'яно-руського населення, з метою виявлення можливостей їхньої подальшої розробки. Межі таких досліджень зумовлені ступенем доступності інформації з різних джерел, до яких належать археологічні матеріали, писемні тексти, фольклор та інші види джерел.

Археологічні матеріали. Спеціалізовані знаряддя праці бортників виявляють поза культурним контекстом, що унеможлиблює їхнє залучення для розкриття запропонованого питання. Більш цікавим для нашої теми є виявлення продуктів бортництва. Зокрема, важливими є знахідки у камерних похованнях воску в Шестовиці⁵ і воскових свічок — у Гньоздові, Тимереві і Пскові⁶. Виявлення воскових-дощечок-цер у Новгороді⁷ і писал, пов'язаних з цим видом письма, скрізь на давньоруських пам'ятках висвітлюють роль воску в поширенні писемності на Русі. Використання меду як напою також репрезентоване фіксацією об'єктів, які трактують як залишки княжих медуш (Новгород-Сіверський, Чернігів), в яких зберігали мед — напій⁸. У зв'язку зі значенням меду як обов'язкового атрибуту урочистих подій, підтвердженого писемними текстами, ці об'єкти представляють певний інтерес.

Писемні тексти. Середньовічні джерела, насамперед давньоруські літописи, містять багато згадок меду і воску. В основному ці продукти згадуються у зв'язку із соціально-економічними діями (торгівля, дань та ін.), проте деякі окремі статті також підлягають аналізу з позицій ставлення до них як культурного об'єкту. Насамперед тут варто звернути увагу на подання матеріалу, яке може відображувати саме погляд на певне явище та його оцінку.

Фольклорно-етнографічні матеріали. Ці джерела можна залучати як відображення архаїчного світогляду, звичаїв. За справедливою думкою В. Н. Басілова, етнографічні матеріали потребують обережності в інтерпретації. «Одна з основних помилок, — писав дослідник, — полягає в тому, що явища, деградовані, що втратили колишню соціальну і ідеологічну роль, неминуче набувають примітивних рис; ці ущербні і саме тому примітивні форми можуть бути витлумачені як архаїчні і вихідні»⁹. Отже, деякі сліди архаїчних уявлень, виявлених під час аналізу фольклорних текстів, могли не сприйматися у своєму первісному значенні й, тим більше, не грати ролі у тогочасній картині світу.

⁵ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ, 1977. С. 141.

⁶ Недошвина Н. Г., Фехнер М. В. Погребальний обряд Тимеревського могильника. Советская археология. 1985. № 2. С. 111-112; Авдусин Д. А., Пушкина Т. А. Три погребальные камеры из Гнездова. История и культура древнерусского города. Москва, 1989. С. 202; Жарнов Ю. Э. Гнездовские курганы с остатками труположения. Историческая археология: Традиции и перспективы. Москва, 1998. С. 101-103; Пушкина Т. А. Раннегородские могильники Древней Руси IX-X вв. (Несколько общих наблюдений). Древнерусский некрополь Пскова X — начала XI века. Т. I. Раннегородской некрополь древнего Пскова. По материалам раскопок на территории Среднего города. Санкт-Петербург, 2014. С. 5-25; Яковлева Е. А. Камерное погребение 3. Древнерусский некрополь Пскова X — начала XI века. Т. II. Камерные погребения Пскова по материалам археологических раскопок 2003-2009 гг. у Старовознесенского монастыря. Санкт-Петербург, 2016. С. 120, 127, 128, 138, 139.

⁷ Рыбина Е. А. Церы из раскопок в Новгороде. Новгород и Новгородская земля. 1994. Вып. 8. С. 129-133.

⁸ Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П. Работы Новгород-Северской экспедиции. Археологические открытия 1981. Москва, 1983. С. 269-270; Коваленко В. П. К исторической топографии Черниговского детинца. Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв. Киев, 1990. С. 22.

⁹ Басилов В. Н. Следы культа умирающего и воскресающего божества в христианской и мусульманской агиологии. Фольклор и историческая этнография. Москва, 1983. С. 147.

¹ Аристов Н. Промышленность Древней Руси. Санкт-Петербург, 1866. С. 31-40; Мальм В. А. Промыслы древнерусской деревни. Очерки по истории русской деревни X-XIII в. (Труды ГИМ. Вып. 32). 1956. С. 129-138; Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. Київ, 2006. С. 159-168.

² Сумцов Н. Из сказаний о пчелах. Этнографическое обозрение. 1893. № 2. С. 176-182; Шульгина Л. Бджільництво в с. Старосілля на Чернігівщині. Матеріали до етнології. 1931. Вип. 3. С. 7-82 1931; Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997. С. 448-486; Мовна У. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга половина XIX — початок XX століття). Львів, 2006; її ж. Виробнича та духовна спадщина традиційного бджільництва українців Корсунь-Шевченківського і Канівського районів Черкаської області. Львів, 2011; її ж. Бджола як втілення людської душі в українській народній світоглядній візії. Народознавчі зошити. 2017. № 6 (138). С. 1323-1329; Валодзіна Т. Пчальярскія замовы беларусаў: склад, матывы і вобразы. Białorutenistyka Białostocka. 2016. № 8. S. 295-313 та ін.

³ Никольский Н. М. Дохристианские верования и культуры днепровских славян. Москва, 1929. С. 19.

⁴ Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянские языковые, моделирующие семиотические системы (Древний период). Москва, 1965. С. 80, 126-127; их же. Пчела. Мифы народов мира. Москва, 1992. Т. 2. С. 354-356.

Навіть якщо ми знаходимо риси, які сягають архаїчного світосприйняття, треба насамперед уявити, як вони сприймалися і усвідомлювалися у конкретній культурі, у нашому випадку в слов'яно-руського населення. З фольклорних текстів можна залучати дані, спільні для великої території побутування, які могли виникнути на ранніх етапах. Трактуватися вони можуть тільки на гіпотетичному рівні.

Торгівля медом.
Літописний звод XVI ст.

Образотворчі джерела. У традиційному слов'янському декоративно-ужитковому мистецтві, яке спирається саме на народні вірування, а отже, на архаїчні уявлення, відсутня розвинута образотворча система, основана на фігуративних зображеннях. Воно ґрунтується насамперед на орнаментальних композиціях. Архаїчний орнамент має свою символіку, проте для розгляду запропонованої проблеми він не є інформативним. Офіційне образотворче мистецтво, пов'язане переважно з церковним контекстом, відображує канон, який сформувався поза територією Русі, з'явився разом з християнством і належить до культурних запозичень. Для запропонованої тематики зазначене джерело не надає інформації.

Основними напрямками дослідження можуть стати вивчення значення меду та воску в матеріальній культурі слов'яно-руського населення Східної Європи, оцінювання ставлення до продуктів бортництва, їхній сакральний статус і, відповідно, ритуально-культура роль.

Місце меду та воску у слов'яно-руській матеріальній культурі

передусім передбачає необхідність окреслити сферу їхнього використання.

Щодо меду немає сумнівів, що він слугував основою різних страв і напоїв. Мед замінював цукор. Проте писемні джерела частіше згадують його у зв'язку з виготовленням напоїв. Власне мед був головним напоєм того часу і як повсякденний напій, і як головний напій для урочистих подій. Потреба у збереженні великих за обсягом запасів меду в князівському господарстві викликала появу нових архітектурних форм: з'являються спеціально пристосовані для цього будинки — медуші.

Ширшу сферу використання мав віск. Його використовували у ливарному і ювелірному ремеслі (воскові моделі для відливки), для вошіння ниток, для печаток та ін. У Європі й на Русі з прийняттям християнства віск набув особливої значущості у зв'язку з виготовленням свічок, насамперед церковних. Вимоги користуватися під час богослужінь виключно восковими свічками були притаманні не тільки візантійському обряду, а й усім церквам. Ці правила згадуються різними ранніми церковними авторитетами. Цим багато в чому зумовлена загальноєвропейська цінність воску, з якою, серед іншого, пов'язані численні спроби його фальсифікації на ринку¹⁰. Для освітлення житла використовували простіші освітлювальні прилади на основі олії або сала. Уявлення про важливе значення бджоли саме тому, що вона дає віск для свічок, засвідчені в етнографії (зокрема це простежується в українських колядках).

У зв'язку з розвитком писемної культури важливе значення мають знахідки цер — дерев'яних дощочок з вирізаним внутрішнім простором, який заповнювали воском. Цери виявлені у Новгороді, де завдяки особливостям культурного шару добре зберігається органіка¹¹. Проте

поширення писання по воску скрізь на Русі надійно задокументоване знахідками писал практично у всіх давньоруських містах. Плаский протилежний кінець писала характерний саме для приладів для писання по воску. Він слугував для витирання написаного. Тому не можна погодитися з думкою Є. Рыбіної про те, що на Русі цери були поширені менше, ніж у Західній Європі, через те, що тут активно використовували березову кору. Звісно, церами могли користуватися тільки відносно заможні мешканці міст, проте серед них, судячи з контексту знахідок багатьох писал (зокрема на території рядових садиб), були не тільки представники соціальної верхівки, а й звичайні городяни. Р. Перелетов вважав, що цери використовували переважно для повсякденних ділових записів¹², що логічно, враховуючи те, що вони були потрібні тільки протягом короткого часу, а такий текст легко стерти. Проте на церах могли писати й інші тексти, включаючи духовні. Яскравим прикладом може бути книга з трьох дощочок, яка отримала назву Новгородський кодекс (або Псалтир). Її виявили у Новгороді у 2000 р. і спочатку датували першою чвертю XI ст.¹³ Зараз цю дату уточнили: книга датується кінцем X ст.¹⁴ Це поки що найбільш рання дата використання цер загальною на Русі.

Також не можна виключати використання меду і воску в медицині. Для слов'яно-руських часів немає конкретних даних про їхню роль у цій галузі, проте застосування зазначених речовин у пізній народній медицині підтверджує етнографія. Отже, цілком слушно припускати їхню аналогічну роль у слов'яно-руські часи.

Оцінювання ставлення до продуктів бджільництва / бортництва зумовлене їхньою важливою роллю в економіці й господарстві. Про важливість бортництва свідчить його регулювання у Руській Правді спеціальними законами, які охороняють борті як власність. Посягання на чужу власність суворо каралося штрафами¹⁵.

З тексту «Повісті временних літ» видно, що важливу роль продуктів бортництва добре усвідомлювали. Мед і віск фігурують серед найголовніших товарів, які формували добробут Руської держави, а також вони були частиною дані з підвладних земель. Наприклад, древліани готові заплатити дань «медом и скорою». Як такі продукти бортництва мають власну цінність. Віск згадується у складі подарунків на вищому рівні. Наприклад, Ігор після заключення договору з Візантією у 945 р. одарив посла «скорою, и челядью и воском». Ольга у відповідь на подарунки візантійського імператора Константина (золото, срібло, коштовні тканини і посуд) також посилає «челядь, воскъ и скъру». Мотивуючи бажання жити у Переяславці на Дунаї, князь Святослав говорить, що туди «вся благая сходятся», у тому числі «из Руси же скоро и воскъ, медъ и челядь»¹⁶.

Сакральний статус продуктів бортництва насамперед відображується в ритуалі. Слушно стверджувати, що для ранньослов'янських часів підґрунтям відповідних уявлень були дохристиянські вірування, у руський період — сполучення архаїчних вірувань, на які накладалися нові християнські уявлення. Труднощі його вивчення полягають у відсутності автентичних ритуальних текстів, які відображують дохристиянський світогляд. Ті, що пов'язані з книжною християнською

¹² Перелетов Р. Н. Продукты пчеловодства на рынках Донского бассейна и Восточной Европы в VIII–XV вв. Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История, политология, социология. 2008. № 2. С. 84–85.

¹³ Зализняк А. А., Янин В. Л. Новгородский кодекс первой четверти XI в. — древнейшая книга Руси. Вопросы языкознания. 2001. № 5. С. 3–25.

¹⁴ Зиборов В. К. О древнейшей книге Руси. Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2018. Т. 63. Вып. 3. С. 949–956.

¹⁵ Суперсон Ю. В. Генезис законодательства Украины у сфері бджільництва [онлайн]. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/27373/%DE> [дата звернення 1 липня 2020 р.].

¹⁶ Повесть временных лет. Москва, Ленинград, 1950. Т. 1. С. 39, 42, 45, 48.

¹⁰ Кован Т. В. Воск, его история, добывание, фальсификация и торговое значение. Санкт-Петербург, 1912. С. 29–35.

¹¹ Рыбина Е. А. Указ. соч. С. 133.

культурою, відбивають уявлення вузького кола освічених людей (церковних та світських) і не є загальнопоширеними. Треба враховувати їхній запозичений характер, оскільки поява їх пов'язана з приходом християнства. Проте християнські уявлення, у міру впровадження, накладалися на народні вірування, взаємодіяли з ними і доповнювали їх, що у підсумку призвело до сплавлення обох нашарувань вірувань — дохристиянського, архаїчного і більш пізнього християнського. На цьому сплаві ґрунтується пізніша сакралізація бджоли.

Аналізуючи етнографічні тексти, які зберігають відлуння архаїчної традиції¹⁷, можна виділити спільні для всіх слов'янських народів Східної Європи уявлення про бджіл. Коротко їх можна звести до кількох аспектів. Серед них основні:

- роль бджоли в архаїчній моделі світу, її зв'язок зі світовим деревом;
- божественне походження бджіл;
- наявність у них душі;
- бджола як втілення душі людини;
- бджола як істота, пов'язана з весною (одна з істот, яка закриває зиму і відкриває весну).

Аналогічні уявлення у багатьох інших народів свідчать, що вони є найдавнішими. Найбільш архаїчні погляди вже могли не усвідомлюватися, проте, ймовірно, саме на них базувалися ритуали. Ритуали і повір'я, пов'язані з пасічниками, вирізняються різноманітністю і, відповідно, мають пізнє походження.

Мед не тільки споживали, він також був основою напою, який мав ту саму назву. У писемних текстах мед частіше фігурує саме як напій, що пояснюється його значенням — передусім ритуальним. На княжих банкетах, які грають важливу роль у давньоруських билинах, мед є обов'язковим атрибутом. Княжий банкет є статусним і репрезентативним явищем, а у своїй ґенезі — ритуальним, що у свій час переконливо довела Р. Ліпець. Як вважала дослідниця, спільне пиття з однієї обрядової (кругової) чаші було важливою дією на банкеті, який був «серйозним соціальним інститутом»¹⁸. Саме для меду в билинах використовують ріг — суто ритуальний посуд для пиття¹⁹. Сакральне значення мало й використання медових напоїв під час весілля, похорону та інших обрядів. Використання меду в поховальних ритуалах слов'ян X ст. описане, наприклад, у Ібн-Русте²⁰. За текстом Повісті временних літ, княгиня Ольга, збираючись влаштувати тризну за Ігорем, просить у древлян «да пристройте меды многи в граде, иде же убисте мужа моего, да поплачюся надъ гробомъ его, и створю тризну мужю своему»²¹. Мед як ритуальний напій і складова ритуальних страв (куття, коливо та ін.) і пізніше використовували у різних обрядах.

Віск в ритуалі пов'язаний вже з християнською традицією. Камерні поховання зі свічками X ст. атрибутовують як християнські, що підтверджують знахідки хрестиків у деяких з них. Такі поховання пов'язані з дружинною культурою, що має північну ґенезу. Нечисленні аналогії поховань X ст. зі свічками або воском за межами Східної Європи пов'язані з територією Ютландії й Південної Норвегії, де вони виявлені у синхронних багатих похованнях²². Це може вказувати на шляхи проникнення такої традиції на Русь. На те, що християнство могло поширюватися, зокрема, завдяки

варягам, вказує літописна стаття 945 р., де фігурує перший відомий храм у Києві — церква Св. Іллі. Тут прямо вказано, що «мнози бо беша варязи хрестеяни»²³. Ритуальне значення воску в нехристиянських за суттю обрядах можна припускати, але воно не відновлюється. Ворожіння на воску відоме тільки з пізніх джерел. Немає даних про їхнє раннє походження, хоча це й не виключено. Вони можуть бути як відображенням дохристиянських уявлень, так і похідним від останніх (ворожильні маніпуляції саме зі свічками).

З вищезгаданих поховань X ст. тільки поховання у Шестовиці дає менше можливостей для трактування його як християнського. Це парне поховання з конем і багатим інвентарем²⁴, де віск виявлено шматком. Можливо, це відображення іншого ставлення до воску, пов'язаного ще з дохристиянськими уявленнями, або сплав дохристиянських і християнських вірувань.

Отже, на загальному рівні можна стверджувати, що сукупність джерел дає змогу простежити основні сфери використання меду і воску, їхнє значення як коштовних речей, рівних коштовним металам і тканинам, які цінилися дуже дорого. В ритуалі можна припускати сполучення дохристиянських і християнських уявлень принаймні з X ст., коли християнство проникає на Русь. Конкретизувати ці аспекти культурної ролі меду та воску можна буде на підставі подальших досліджень у цій галузі. Подальше вивчення зазначених напрямів із залученням усіх можливих джерел, і опосередкованих також, здається перспективним.

Список використаних джерел

1. Авдусин Д. А., Пушкина Т. А. Три погребальные камеры из Гнездова. История и культура древнерусского города. Москва, 1989. С. 190–205.
2. Аристов Н. Промышленность Древней Руси. Санкт-Петербург, 1866.
3. Басилов В. Н. Следы культа умирающего и воскресающего божества в христианской и мусульманской агиологии. Фольклор и историческая этнография. Москва, 1983. С. 118–151.
4. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ, 1977.
5. Валодзіна Т. Пчалярскія замовы беларусаў: склад, матывы і вобразы. Białorutenistyka Białostocka. 2016. № 8. S. 295–313.
6. Гура А. В. Символика животных в славянской народной традиции. Москва, 1997.
7. Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия. Т. III, Восточные источники. Москва, 2009.
8. Жарнов Ю. Э. Гнездовские курганы с остатками труположения. Историческая археология: Традиции и перспективы. Москва, 1998. С. 92–105.
9. Зализняк А. А., Янин В. Л. Новгородский кодекс первой четверти XI в. — древнейшая книга Руси. Вопросы языкознания. 2001. № 5. С. 3–25.
10. Зиборов В. К. О древнейшей книге Руси. Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2018. Т. 63. Вып. 3. С. 949–956.
11. Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период). Москва, 1965.
12. Иванов В. В., Топоров В. Н. Пчела. Мифы народов мира. Москва, 1992. Т. 2. С. 354–356.
13. Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П. Работы Новгород-Северской экспедиции. Археологические открытия 1981. Москва, 1983. С. 269–270.

²³ Повесть... С. 39.

²⁴ Бліфельд Д. І. Вказ. праця. С. 138–141.

¹⁷ Посилання на етнографічну літературу див. прим. 2.

¹⁸ Ліпець Р. С. Эпос и Древняя Русь. Москва, 1969. С. 207.

¹⁹ Там же. С. 217.

²⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников: хрестоматия. Т. III, Восточные источники. Москва, 2009. С. 45.

²¹ Повесть... С. 41.

²² Авдусин Д. А., Пушкина Т. А. Указ. соч. С. 202.

14. Коваленко В. П. К исторической топографии Черниговского детинца. Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв. Киев, 1990. С. 15-23.

15. Кован Т. В. Воск, его история, добывание, фальсификация и торговое значение. Санкт-Петербург, 1912.

16. Липец Р. С. Эпос и Древняя Русь. Москва, 1969.

17. Мальм В. А. Промыслы древнерусской деревни. Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. Труды ГИМ. Вып. 32. 1956. С. 106-138.

18. Мовна У. Звичаї та обряди українських пасічників Карпат і Прикарпаття (друга половина XIX — початок XX століття). Львів, 2006.

19. Мовна У. Виробнича та духовна спадщина традиційного бджільництва українців Корсунь-Шевченківського і Канівського районів Черкаської області. Львів, 2011.

20. Мовна У. Бджола як втілення людської душі в українській народній світоглядній візії. Народознавчі зошити. 2017. № 6 (138). С. 1323-1329.

21. Недошвина Н. Г., Фехнер М. В. Погребальный обряд Тимеревского могильника. Советская археология. 1985. № 2. С. 101-115.

22. Никольский Н. М. Дохристианские верования и культы днепровских славян. Москва, 1929.

23. Перелетов Р. Н. Продукты пчеловодства на рынках Донского бассейна и Восточной Европы в VIII-XV вв. Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История, политология, социология. 2008. № 2. С.84-90.

24. Петраускас А. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. Київ, 2006.

25. Повесть временных лет. Москва, Ленинград, 1950. Т. 1.

26. Пушкина Т. А. Раннегородские могильники Древней Руси IX-X вв. (Несколько общих наблюдений). Древнерусский некрополь Пскова X — начала XI века. Т. I. Раннегородской некрополь древнего Пскова. По материалам раскопок на территории Среднего города. Санкт-Петербург, 2014. С. 5-25.

27. Рыбина Е. А. Церы из раскопок в Новгороде. Новгород и Новгородская земля. 1994. Вып. 8. С. 129-133.

28. Сумцов Н. Из сказаний о пчелах. Этнографическое обозрение. 1893. № 2. С. 176-182.

29. Суперсон Ю. В. Генезис законодательства Украины у сфері бджільництва. URL: <http://pravoznavec.com.ua/period/article/27373/%DE> [Дата звернення 1 липня 2020 р.].

30. Шульгина Л. Бджільництво в с. Старосілля на Чернігівщині. Матеріали до етнології. 1931. Вип. 3. С. 7-82.

31. Яковлева Е. А. Камерное погребение 3. Древнерусский некрополь Пскова X — начала XI века. Т. II. Камерные погребения Пскова по материалам археологических раскопок 2003-2009 гг. у Старовознесенского монастыря. Санкт-Петербург, 2016. С. 109-165.

Дмитро БІБІКОВ,

кандидат історичних наук, завідувач відділу археології
Вишгородського історико-культурного заповідника

Всеволод ІВАКІН,

кандидат історичних наук, завідувач відділу археології
Києва Інституту археології НАН України

ПРОМИСЛИ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ГОСПОДАРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ДАВНІХ ВИШГОРОДЦІВ (X-XIII СТ.)

Продукти промислів — полювання, рибальства, бортництва, збиральництва, сільськогосподарських промислів — відігравали визначальну роль у раціоні середньовічної людини. Не був винятком і давньоруський Вишгород: комплекс природних ресурсів, серед яких постало місто, багато в чому визначав напрями господарської діяльності його жителів.

Із землеробством були тісно пов'язані сільськогосподарські промисли. Просушка снопів здійснювалася в сушарках різної конструкції. Можливо, залишками більш примітивного пристрою для просушування (етногр. «озоруд») є розташовані в одну лінію, на відстані 1,55-1,9 м, чотири стовпових ямки, виявлені 2014 р. в центральній частині саду. Подібна конструкція була розкопана на поселенні Автуничі, хоча дослідниками не виключається й інше її призначення¹. Споруда (об'єкт 4), розташована поруч із попередньою, мала овальну форму і була видовжена із заходу на схід на 2,4 м; завширшки становила 1,05 м. Горизонтальне дно — на глибині 0,95 м. Нижня частина заповнення являла собою темно-сірий, сильно гумусований супісок зі шматками печини та вугликами. На підлозі виявлено великі фрагменти обпаленої глини. За керамічним матеріалом споруда датується в межах першої половини — середини XI ст. Подібні сушарки (етногр. «шиш») являли собою конструкцію із жердин, всередині якої влаштовувалося вогнище, а ззовні вкладалися снопи². Схожу функцію могли виконувати ще два об'єкти подібної форми, виявлені на тій самій ділянці, проте залишків опалювальних пристроїв у їхньому заповненні не виявлено.

Зберігалось зерно здебільшого у спеціальних ямах (нерідко — обмазаних шаром глини), котрі відомі практично в усіх досліджених частинах міста. Іноді в ямах фіксувалися рештки зерна. Крім того, зрідка простежувалися залишки навісів у вигляді розташованих поруч із зерновиками

¹ Готун І. А. Реконструкція ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуничі. Археологія. 1993. № 4. С. 67

² Веремейчик Е. М. Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна. Черниговская областная научно-методическая конференция, посвященная 800-летию «Слова о полку Игореве». Тезисы докладов. Чернигов, 1986. С. 31; Готун І. А. Споруди поселення Автуничі. Матеріальна культура південноруського села IX-XIII ст. Київ, 2013. С. 27-28.

стовпових ямок³. У центральній частині городища 1936 р. було досліджено комплекс із чотирьох великих надвірних печей (ймовірно для випічки хліба) та пов'язаних з ними зернових ям різного розміру, здебільшого — зі слідами глиняної обмазки⁴.

Наступним етапом обробки зерна була його переробка на дрібну крупу та борошно. Фрагменти кам'яних зернотерок (без зазначення породи каменю) принаймні тричі знаходили на східному краю городища⁵. По одному фрагменту ротаційних жорен з пірофілітового сланцю походить з розкопок 1936 р. на тій самій ділянці та на посаді⁶. Ще один уламок кам'яного ручного жорна було виявлено 1937 р. у давньоруській житловій споруді неподалік від Борисоглібської церкви, однак останню прорізало житло литовської доби⁷.

Існування поруч із Вишгородом великих лісових масивів зумовило значний розвиток полювання. Вже за часів княгині Ольги околиці міста стали частиною князівських мисливських угідь: «...и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ея Ольжичи и до сегодни»⁸. Літописи фіксують ці ліси як місця полювання князівсько-боярської верхівки — Всеволода Ярославича, вірогідно — Люта Свенальдича та Святополка Ізяславича⁹. Археологічними свідченнями княжого чи дружинного полювання є його побічні продукти — великі запаси призначених для обробки рогів, про які мова піде нижче. Зрозуміло, що таке полювання здійснювалося загінним способом і потребувало участі значного колективу людей. Попри низку обмежень, полюванням у тій чи іншій мірі займалися практично всі верстви давньоруського населення¹⁰.

Найбільш поширеними мисливськими знаряддями були лук і стріли. Більшість знайдених у Вишгороді наконечників стріл відноситься до звичайних типів могли використовуватися і як мисливська зброя, і як бойова. Те саме можна сказати й про поодинокі знахідки списів та дротиків¹¹. До спеціалізованих мисливських знарядь відносяться кістяні кулеподібні наконечники із втулками, виявлені 1936 р. поблизу огорожі церкви Свв. Бориса і Гліба (напівфабрикат довжиною 55 мм)¹² та на східному схилі городища¹³ (рис. 1, 4). Вони були зручними для полювання на невеликих хутрових тварин: не застрягали в стовбурах дерев і не пошкоджували хутра¹⁴. Для полювання на водоплавних птахів використовувалися невеликі дворогі зрізні, знайдені на тому самому схилі в 1935 та 1937 рр.¹⁵

Остеологічні матеріали свідчать про те, що полювали мешканці Вишгорода передусім на лося та благородного оленя. У меншій кількості зустрічаються кістки дикої свині, бобрів, косулі,

³ Маневський А. Щоденник розкопів (15.08–09.09.1937 р.). Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1937, № 60. С. 42–43.

⁴ Натансон Д. П. Щоденник (09.09–01.10.1936 р.). Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1936, № 43. С. 46–48; Уривок щоденника про розборку завалів каміння та ям — окремі сторінки. Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1936, № 49. С. 4.

⁵ Гончаров В. К. Щоденник розкопів (09.09–09.10.1936 р.). Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1936, № 44. С. 41, 50; Інвентар знахідок у Вишгородському городищі, діл. 4/37. Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1937, № 66. С. 8.

⁶ Гончаров В. К. Вказ. праця. С. 8, 80.

⁷ Маневська З. А. Щоденник розкопів (15.08–09.09.1937 р.). Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1937, № 57. С. 16.

⁸ Полное собрание древнерусских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. С. 36.

⁹ Там же. С. 143, 191.

¹⁰ Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. Київ, 2006. С. 121.

¹¹ Гончаров В. К. Вказ. праця. С. 17; Інвентарна книжка 1 — с. Вишгород, 1936 р. Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1936, № 33. С. 3; Маневський А. Вказ. праця. С. 19.

¹² Натансон Д. П. Вказ. праця. С. 16–17.

¹³ Гончаров В. К. Вказ. праця. С. 24.

¹⁴ Войнаровський В. М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). Львів, 2014. С. 41.

¹⁵ Голубева Л. А. Картковий щоденник (15.07–28.07.1935 р.). Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1935, № 15. карт. 21; Маневський А. Вказ. праця. С. 57.

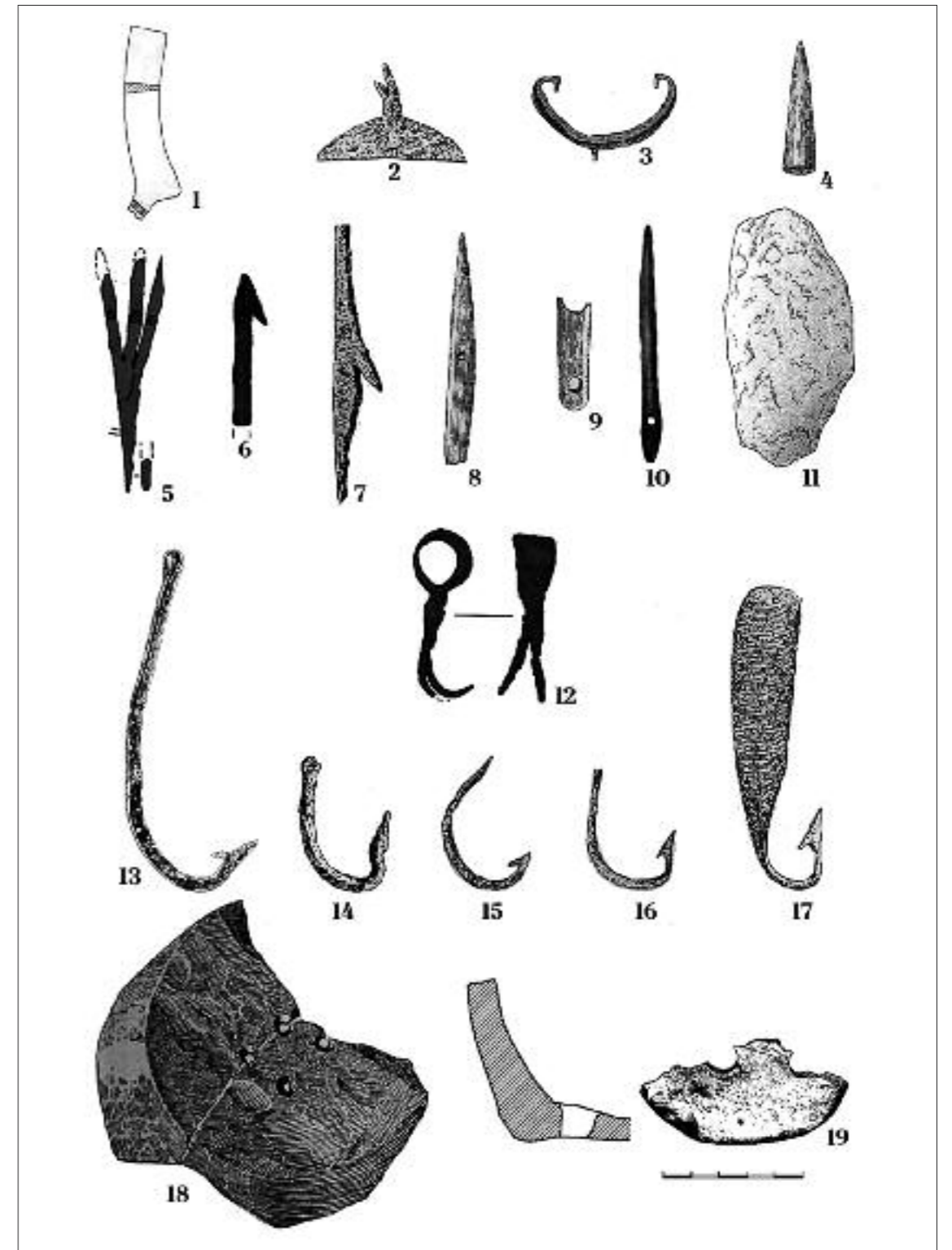

Рис. 1. Знахідки, пов'язані із сільським господарством та промислами: 1 — фрагмент серпа; 2 — медорізка; 3 — підкова-шип для лазіння по деревах (?); 4 — вістря стріли (напівфабрикат); 5–7 — фрагменти остей; 8–10 — знаряддя для плетіння рибальських сіток; 11 — грузило; 12 — крюк для підвішування риби; 13–16 — рибальські гачки; 17 — блешня; 18–19 — фрагменти горщиків-фільтрів. 1–3, 5–7, 12–16 — залізо; 4, 8–10 — кістка; 11 — пірофіліт; 17 — мідь; 18–19 — кераміка

лисиці, зайця-русака. Відомі також нечисленні рештки тура, зубра європейського, кулана, тхора, хом'яка. Серед птахів, на котрих полювали заради м'яса, можемо назвати качку, гусака (перші два види серед вишгородських матеріалів домінують), тетерева, глухаря, лебедя, журавля, орлана білохвостого¹⁶. Кістки домашніх тварин у порівнянні з дикими значно переважають.

Про роль рибальства у господарстві вишгородців свідчать численні знахідки пов'язаних з ним металевих знарядь. Так, залізні рибальські гачки виявлено в північно-східній та північно-західній частинах городища¹⁷, на його східному краю¹⁸ та біля західного валу¹⁹ (рис. 1, 13–16). У 2014 р. гачок знайдено на території посаду. Як правило, вони округлої форми, деякі мають зуб-борідку та петлю для волосіні. Більшість відомих зразків — досить значних розмірів (від 50 мм у довжину), а довжина останнього екземпляра становила 105 мм. Його могли використовувати для вилову великої риби за допомогою переметів²⁰. Невеликі гачки пов'язані із ловом вудкою.

Для вилову хижої риби використовувалися блешні. Одну з них, виготовлену з міді, було виявлено на східному краю городища в 1937 р.²¹ (рис. 1, 17). Блешні такого типу — із впаяним гачком — призначалися, мабуть, для підльодного лову²². Іншу знайдено на тій самій ділянці двома роками раніше (матеріал не зазначено)²³.

Знахідки залізних двозубих остей, за допомогою яких також виловлювали велику рибу, відомі з досліджень у східній частині городища 1937 та 1947 рр.²⁴ (рис. 1, 7). Ще два зразки походять із розкопок західного краю посаду: тризубу ость виявлено в ямі XII ст., а в житлі того самого часу («яма 69») знайдено обломаний зубець²⁵ (рис. 1, 5, 6).

Рибалили як з берега, так і з човнів: саме за таким заняттям, як свідчить літописна стаття 1180 р., Святослав Всеволодович застав, прибувши до Вишгорода, Давида Ростиславича («*В то же время ходящеть Давыдъ Ростиславичъ по Днѣпроу в лодьяхъ ловыдья...*»²⁶), хоча не виключено, що мова йде про полювання на водоплавних птахів.

Широко використовувалися й рибацькі сіті. Для плетіння їх, на нашу думку, могло застосовуватися загострене кістяне знаряддя завдовжки 75 мм з отвором біля тупого кінця, виявлене в північній частині городища²⁷ (рис. 1, 10). Так само В. Й. Довженок інтерпретував два схожих вироби, знайдені в 1930-х рр.²⁸ (рис. 1, 8, 9). Однак єдиної думки щодо їхнього трактування в сучасній літературі немає²⁹. Грузила для сіток, виявлені на різних ділянках Вишгородського

городища, було виконано з найрізноманітніших матеріалів: глини³⁰, олова³¹, свинцю³². Із заповнення житла початку XII ст., розкопаного 1990 р. на посаді, походить пірофілітове грузило³³ (рис. 1, 11).

Наведені дані доповнюються численними знахідками риб'ячих кісток. Кількісно переважають великі хижі породи. Відомо про кістки щуки, осетра, судака, карпових і сома³⁴. Численні скупчення риб'ячої луски в господарських спорудах і ямах, фіксовані під час розкопок 1930-х рр., вочевидь, маркують місця зберігання запасів риби.

У 1972 р. в північно-східній частині городища виявлено добре збережену піч XIII ст. діаметром 1,2 м. Основу було викладено на фундаменті з плінфи та каміння, устя також викладено плінфою. На стінах печі зафіксовано 48 маленьких отворів, причому в деяких отворах збереглися залишки обвуглених паличок. За слушним припущенням автора розкопок, В. В. Чумаченка, дана піч використовувалася для копчення риби, котра й підвішувалася на паличках³⁵. Подвійний гак завдовжки 60 мм з кільцем для підвішування було знайдено на посаді в тому самому житлі, із заповнення якого походив вищезгаданий зубець від ості³⁶ (рис. 1, 12). Такі гаки могли використовуватися для копчення риби, хоча єдиної думки щодо їхнього призначення в науковій літературі немає.

Як і полювання, збір меду — однієї з основних статей давньоруського експорту — також контролювався князівською адміністрацією³⁷. Оскільки бджоли люблять селитися високо над землею, щоб дістатися борті або дупла, бортники використовували спеціальні залізні пластини із шипами, що кріпилися до взуття³⁸. Подібний предмет було знайдено 1936 р. в центральній частині городища³⁹, хоча В. Й. Довженок визначив його як «підкову для ходіння по льоду»⁴⁰ (рис. 1, 3). Мед виймали з бортей за допомогою ножів-медорізок. Для даних цілей, за припущенням дослідників, могла застосовуватися напівкругла лопатка завширшки 65 мм, виявлена на тому самому розкопі⁴¹ (рис. 1, 2).

Важливу роль у раціоні вишгородців відігравали продукти збиральництва, проте археологічно, без застосування спеціальних методів — промивання та флотації, — зафіксувати їхні залишки досить важко. У східній частині городища в горілому шарі першої половини XIII ст. зустрічалися плоди дикої груші, а останніми роками на території посаду фіксувалася шкарлупа ліщини.

Результати робіт останніх десятиліть свідчать про значний розвиток у Вишгороді, зокрема — на посаді, лісохімічного промислу. Смола та дьоготь, насамперед — завдяки своїй водонепроникності, були потрібні для змащування та ремонту човнів і коліс, просочення шкіри, рибацьких сітей та мотузок, замазування щілин дерев'яних споруд, потреб медицини тощо. У 2014 р. в центральній частині посаду виявлено яму 29, що мала лійкоподібну форму. Верхня частина ями, завглибшки 0,25 м, мала діаметр 0,55 м, стіни похилі. Діаметр нижньої частини (під'ямник) — 0,18 м, глибина — 0,2 м. Стіни — вертикальні, дно — горизонтальне. Заповнення ями являло собою суцільне

¹⁶ Довженок В. Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. Археологія. 1950. Т. III. С. 75; Довженок В. Й. Розкопки древнього Вишгорода. Археологічні пам'ятки УРСР. 1952. Т. III. С. 27.

¹⁷ Зацепіна Г. Н. Щоденник розкопів (09.09–17.10.1936 р.). Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1936, № 46. С. 27; Довженок В. Й. Розкопки... С. 25.

¹⁸ Голубева Л. А. Вказ. праця. Карт. 40; Жадан П. І. Картковий щоденник діл. IV, кв. I (12.07–02.08.1935 р.). — НА ІА НАНУ, Ф. 20. 1935, № 21. Карт. 4; Інвентарна книжка... С. 20; Гончаров В. К. Щоденник розкопів на діл. 4/37, кв. 3-4-5 (19.08–16.09.1937 р.). Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1937, № 61. С. 7, 12.

¹⁹ Інвентарні описи уч. III 1937 р. Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1937, № 69. С. 6.

²⁰ Петраускас А. В. Вказ. праця. С. 154.

²¹ Гончаров В. К. Щоденник розкопів на діл. 4/37... С. 11.

²² Войнаровський В. М. Вказ. праця. С. 46.

²³ Жадан П. І. Вказ. праця. Карт. 9.

²⁴ Гончаров В. К. Щоденник розкопів на діл. 4/37... С. 12, 30; Довженок В. Й. Розкопки... С. 12.

²⁵ Дорофеев В., Евтушенко А., Калюк А., Чабай В. Отчет об охранных археологических исследованиях в г. Вышгород. Ф. е. 1989/194. С. 41, 75, рис. 20, 40, VI, 3.

²⁶ Полное собрание... С. 421.

²⁷ Пекарская Л. В., Зоценко В. Н. Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979–1981 гг. Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. Киев, 1985. С. 134, рис. 7.

²⁸ Довженок В. Й. Огляд... Табл. VI, 4, 5.

²⁹ Сергеева М. С. Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня. Київ–Харків, 2015. С. 45.

³⁰ Путь А. Л. Карковий щоденник (9.07–29.07.1935 р.). Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1935, № 20. Карт. 5, 6; Інвентарна книжка... С. 36.

³¹ Інвентарна книжка... С. 36.

³² Тараканова С. А. Щоденник розкопів (18.08–10.09.1937 р.). Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1937, № 59. С. 13.

³³ Чабай В., Евтушенко А., Степанчук В. Отчет о раскопках Дорогожицкого отряда Вышгородской экспедиции НПК «Археолог» в урочище «Гончары» в г. Вышгороде в 1990 г. Науковий архів ІА НАНУ, Ф. е. 1990/67. С. 157.

³⁴ Довженок В. Й. Огляд... С. 75.

³⁵ Чумаченко В. В. Раскопки в древнем Вышгороде. Археологические открытия 1973 г. Москва, 1974. С. 359–360.

³⁶ Дорофеев В. и др. Вказ. праця. С. 41, рис. 20.

³⁷ Петраускас А. В. Вказ. праця. С. 167–168.

³⁸ Там само. С. 165.

³⁹ Опис знахідок з розкопок у Вишгороді в 1936 р. Науковий архів ІА НАНУ, Ф. 20. 1936, № 35. Карт. 41.

⁴⁰ Довженок В. Й. Огляд... Табл. II, 16.

⁴¹ Інвентарна книжка... С. 9.

скупчення деревного вугілля. З огляду на це, а також на характерну форму ями, її варто інтерпретувати як залишки смолокурні. У вузьку частину подібних ям поміщався горщик-приймач, у верхню — горщик з отворами в денці (фільтр), камера фільтру при цьому заповнювалася осмолем. Нижній горщик-приймач ізолюється від верхнього, після чого фільтр нагрівається відкритим полум'ям. В результаті утворюється густа смолиста речовина, що через отвір надходить в ізольований горщик-збірник⁴². За стратиграфічними даними функціонування смолокурні відносимо до XI ст.

Поруч з об'єктом в культурному шарі виявлено два фрагменти нижніх частин горщиків з просвердленими наскрізними отворами діаметром 8–10 мм. На стінках збереглися залишки смоли. Уламки сильно обгорілих посудин з отворами такого самого діаметру траплялися на території Вишгорода і раніше, зокрема — під час розкопок 1930-х та 1990 рр.⁴³, а найбільше — п'ять — їх знайдено в ур. Нижні Дорогожичі під час робіт 1989 р. (серед них — ціле денце з чотирма отворами)⁴⁴. Немає сумніву, що дані предмети використовувалися як фільтри для смолокуріння⁴⁵.

До ям для виготовлення деревного вугілля ми відносимо принаймні три об'єкти (ями 6, 28, 132) з розкопок в ур. Нижні Дорогожичі⁴⁶. Однак, з огляду на розташування кожної з них близько до споруд, інтерпретованих нами як сиродутні горни, ями можна з упевненістю пов'язати зі спеціалізованим металургійним виробництвом (виготовленням шихти)⁴⁷.

Наявні археологічні матеріали свідчать про те, що більша частина жителів міста на різних етапах його існування займалася спеціалізованими видами ремесла (гончарством, металургією, обробкою металів). Останні передбачали зведення теплотехнічних споруд, потребували багато часу, трудовитрат і навичок. За таких умов не дивно, що вишгородці практично не займалися землеробством, отримуючи зерно з округи. Натомість важливу роль в їхньому господарстві відігравало тваринництво та інші напрями діяльності. Значну частину харчового раціону становили продукти промислів. Великих масштабів набуло і виготовлення допоміжних матеріалів — смоли, дьогтю, вугілля, вапна, тощо.

Список використаних джерел:

1. Бібіков Д. Сільське господарство та промисли населення давньоруського Вишгорода. Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали XVI Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 7–9 квітня 2017 р.). Чернігів, 2017. С. 11–18.

2. Войнаровський В. М. Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація). Львів, 2014.

3. Довженок В. Й. Огляд археологічного вивчення Древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. Археологія. 1950. Т. III. С. 64–92.

4. Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. Київ, 2006.

⁴² Петраускас А. В. Вказ. праця. С. 141.

⁴³ Довженок В. Й. Огляд... Табл. III, 7; Чабай В. и др. Вказ. праця. С. 87, 197.

⁴⁴ Дорофеев В. и др. Указ. соч. С. 53, 59, 66, 84.

⁴⁵ Оленич А. Горщики-фільтри серед асортименту посуду давньоруського Вишгорода. Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XIV Міжнародної студентської наукової конференції (Чернігів, 17–19 квітня 2015 р.). Чернігів, 2015. С. 63–66.

⁴⁶ Дорофеев В. и др. Указ. соч. С. 66, 67, 84.

⁴⁷ Бібіков Д. Металургійний осередок XI–XII ст. на території Вишгородського історико-культурного заповідника (за матеріалами розкопок 1989 р.) Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. № 1 (3). Київ, 2017. С. 9–18. URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2017/08/Бібіков.pdf>.

Андрій ПЕТРАУСКАС,

старший науковий співробітник Інституту археології НАН України,

кандидат історичних наук.

БОРТНИЦТВО СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я У ДАВНЬОРУСЬКИЙ ЧАС¹

Бортництво — одна з найважливіших галузей промислів сільського населення. Воно являло собою збирання меду бджіл із природних чи штучно виготовлених дупел дерев або пересувних бортей. Величезні масиви лісів у ряді районів Південно-Західної Русі, особливо її Поліської зони, з широкими річковими заплавами (в Житомирському та Київському Поліссі — з вересковими полями) створювали сприятливі умови для розвитку бортневого бджільництва. Топоніми Бортничі, Варовичі й подібні відображають місця розповсюдження стародавнього бортництва (бортники — населення, що обслуговувало княжі борті, вари — місця виготовлення медового напою) [Аристов, 1866, с. 31–40].

Перші згадки даного промислу за писемними джерелами відносять до X ст. [Мальм, 1956, с. 13–131]. Цілком очевидно, що початок збирання меду диких бджіл і джмелів відноситься до більш раннього періоду і, вірогідно, пов'язаний з освоєнням людиною даного природного регіону. Зауважимо, що збирання джмелиного меду й воску (іноді навіть у значних кількостях) зафіксовано для початку XX ст. Проте його не накопичували, а з'їдали на місці. Часто цим займалися діти. Віск використовувався лише в магічних цілях [Сержпутовский, 1914, с. 4; Заграда, 1930, с. 64; Кобільник, 1937, с. 8].

Мед та віск дуже цінувалися і часто фігурували як предмети данини й зовнішньої торгівлі Київської Русі. На літописній мініатюрі відображено торгівлю медом і воском. Вони накопичувалися княжою владою у величезній кількості в «медушах» та «медв'ницах» (комора для меду чи погріб для медів та вин): «В погребах было 500 берковцев меду» (5000 пудів або 90 000 кг) [Срезневский, 1989, с. 119–121]. Залишки подібних споруд виявлено в деяких великих міських центрах [Рыбаков, 1964, с. 21–23; Моця, Коваленко, 1986, с. 295–299; Коваленко, Куза, Моця, 1983, с. 269, 270].

Найпростіша форма бортництва, яка проіснувала до XX ст., полягала у збиранні дикого меду. В лісі спочатку відшукували ушкоджені трутовиками дупласті дерева з бджолами. Навесні, коли ще не зійшов сніг, їх було легко помітити також за характерним сміттям, що його бджоли викидали з дупла [Сержпутовский, 1914, с. 7; Зеленин, 1991, с. 108]. На дереві при цьому залишали відповідний знак власності, який охоронявся законом: «Аще кто борть раззнаменае, то 12 гривне продажи» [Правда Русская, 1947, с. 434]. Подібні знаки власності нових знайдених бортей використовувалися білорусами ще навіть на початку XX ст. [Сержпутовский, 1914, с. 7].

Бджіл після цього не турбували доти, доки вони не зберуть достатнього запасу. Наприкінці літа, найчастіше в серпні, відправлялися за медом. Щоб вилізти до дупла, яке розташоване високо над землею у старому товстому дереві, могли застосовувати спеціальне пристосування, яке складається з довгих шнурів, плетених з ременю, — «пліть» із прикріпленою до неї дощечкою —

¹ Стаття є републікацією з монографії Петраускаса А. В. «Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст.». Київ, КНТ, 2006. С. 159–168.

«кріслом» та закріпленим на одному кінці пліті крюком (у білорусів це знаряддя називається «левиво» чи «астрога»).

Подібні дерев'яні знаряддя відомі за матеріалами з Новгороду [Колчин, 1985, с. 240]. З цією метою використовувалося також розташоване поруч молоде, гнучке дерево потрібної висоти, з якого перелазили до бортного і кріпили там пліть. Його могли також підрубати й завалити в потрібному напрямку, щоб використати як драбину. В крайньому разі дерево з роєм валили на землю [Сержпутовский, 1914, с. 7]. Щоб дістатися дупла, могли застосовувати й інші пристосування, подібні до зафіксованого в матеріалах з Віти Поштової О. В. Серовим «залізного шипа на розкованій пластині», який міг застосовуватися для «древозазання» [Серов, 1989/207, с. 14]. За своїми ознаками він дуже схожий на відповідні пристосування з інших регіонів Давньої Русі [Мальм, 1956, с. 133].

Після цього затуляли льоток і за допомогою інструменту (могли використовуватися звичайні сокира, стамеска, свердло, пилка) виготовляли продовгуватий отвір, через який витягують стільники, не зачіпаючи самого бджолиного гнізда, що розташоване зверху. Мед виймали з бортей за допомогою спеціальних трапецеподібної форми лопаточок-ножів — медорізків з колінчастим руків'ям. Для цього могли застосовуватися і звичайні ножі. Залізні медорізки відомі за матеріалами із селищ Криниця, Живці, Клонів, Ліскове та інших [Шекун, 1995, с. 11, ; 1989/90, с. 21; Він же 1987/47, с. 20; Шекун, Веремійчик, 1999, с. 53] (Рис. 35; 36, 3). Більшість селищ з указаними знахідками розташовані в зоні Чернігівського Полісся.

Процес вилучення меду з природної борті міг відбуватися і без збереження бджолиного рою, більш грубим способом, у результаті чого бджоли гинули. Подібний «роєбийний» промисел був розповсюджений ще до початку ХХ ст. в Чернігівському Поліссі, глухих кутках Білорусії та Литви [Сержпутовский, 1914, с. 4; Заглада, 1930, с. 43].

Отвір у борті затуляють щільно підігнутою дощечкою, що має назву «довж» (должея), яку зверху додатково закривають берестою або закріплюваною дощечкою — сніттю, щоб уберегти від зимового холоду [Сержпутовский, 1914, с. 7; Заглада, 1930, с. 45]. Зазначимо, що всі вказані деталі борті мають спільну назву в усіх трьох східнослов'янських народів, що підтверджує висловлене припущення про архаїчність даного промислу.

Зазначений факт збігається і з висловлюваною раніше дослідниками думкою про можливість багаторазового використання бортей. Це підтверджується також тим, що у давньоруський час борті позначалися знаками власності. Крім того, у писемних джерелах розрізняються бджоли, з яких уже збирали мед і з яких ще не збирали [Чернецов, Куза, Кирьянова, 1985, с. 233]. На користь цього свідчить також значно суворіше покарання (3 гривні проти 10 кун) за знищення, а можливо, навіть і крадіжку борті, ніж за сам мед з неї [Правда Русская, 1940, с. 434]. Відзначимо, що високий попит на продукти бортництва призвів у давньоруський час навіть до встановлення покарання за знищення дерева, придатного для виготовлення борті: «Аже борть подотнет, то 3 гривны продаже, а за дерево полгривны». Подібне трактування повністю збігається із забороною рубати «бортного дерева и холосцов (порозжих деревьев), которые впредь в бортне пригодятся», відзначеною серед чувашів, у яких бортництво становило чи не головний вид господарства [Никольский, 1929, с. 62]. Практично ідентичний за змістом документ середини XIV ст. наведено М. Арістовим: «а хто бортное дерево зрубит без пчел, то полугривны заплатить» [1866, с. 37].

Штучні борті для бджіл починають виготовляти тому, що готових підхожих дупел-дерев у лісі дуже мало. На вибраному дереві розширювалася природна чи вирубувалася штучна борть, у ній вирізали льоток і довж. Процес трудомісткої підготовки тривав близько двох тижнів.

Оформлені таким чином борті вже мало відрізняються від звичайних вуликів-колод з домашніми бджолами. Застосовувалися також інші способи: наприклад, у підхожого дерева зрубали верхівку (разом це слугувало також своєрідним знаком власності на борть) і вибирали зверху в стовбурі заглиблення для того, щоб збиралася вода й вигнивала середина. Через декілька років середина вичищалася, видовбувалися льоток і довж, верхній отвір закладався берестою і товстими дошками [Сержпутовский, 1914, с. 8; Полесье... 1988, с. 166; Зеленин, 1991, с. 108]. Дикі рої оселяються у штучних бортях і починають будувати стільники, не витрачаючи часу на підготовку та очищення дупла. Прямі свідчення виготовлення в давньоруський час штучних бортей відсутні. Проте величезна кількість продуктів бортництва, що фіксується літописами, розроблена система покарань порушень у даній галузі, можливо, розмежування бортних угідь, використання меду й воску як засобу сплати данини, вивезення їх на зовнішній ринок — вказують на високий рівень розвитку бортництва та на існування в суспільстві значного попиту на дані продукти, що мало інтенсифікувати їх отримання. На це ж указує знахідка на синхронній пам'ятці спеціалізованої сокири для вирубування штучних бортей [Мальм, 1956, с. 132].

Переносні борті або вулики-колоди мають точно таку саму конструкцію, як і ті, що виготовлені в самому дереві, і в деяких випадках (наприклад, коли дерево з бортю звалювали) виготовлялися простим відокремленням від стовбура дерева. У таких випадках, які, можливо, відображають перехідну форму до виготовлення переносних вуликів, борть часто від падіння важкого трухлявого дерева на землю розколювалася, і рій гинув. Більш ефективним було відшукування в лісі дерева з напіввигнилою серединою, розрізування його на окремі колоди, з яких вже виготовляли борті.

Відзначено, що бджоли не люблять жити низько над землею і часто можуть навіть кинути готові стільники, якщо поруч є пуста колода, високо піднята над землею. На цій особливості бджіл і ґрунтується звичай підвішувати пусту борть високо на дереві, тоді в ній обов'язково розміщується домашній або дикий рій. Цей принцип відловлювання «нічийних» роїв у лісі широко розповсюджений і використовується деякими пасічниками навіть нині. Для більш ефективного приманювання бджіл усередину готової борті чи пастки для рою кладуть траву меліси, шматочки старих стільників та інші бджолині принади [Сержпутовский, 1914, с. 9, 10; Заглада, 1930, с. 43; Полесье... 1988, с. 168].

Виготовлені і встановлені таким чином колоди можна краще захищати від нападу ведмедів, можна розмістити значно більшу кількість на меншій площі, розташовувати ближче до оселі. Безпосередні свідчення поширення цього способу відсутні. Проте згадка в Руській Правді «межі бортної» та високого штрафу за її порушення (12 гривень) відображає формування бортних угідь, на що вже зверталася увага дослідників [Правда Русская, 1940, с. 434; Чернецов, Куза, Кирьянова, 1985, с. 219–233].

Беручи до уваги загальну власність на більшість лісових угідь для давньоруського часу, в даному випадку, вірогідно, йдеться про територію з великою кількістю бортей і сприятливими умовами для бджільництва, інакше достатньо було б обмежитися знаменуванням окремих бортей і не потрібно було б їх відмежовувати. Подібні віддалені від житла лісові пасіки зафіксовані в білорусів («поцераби») та мордві [Сержпутовский, 1914, с. 16; Никольский, 1929, с. 62]. До початку ХХ ст. вулики-колоди становили основну масу вуликів у бджільництві, що, вірогідно, пояснюється простотою виготовлення і майже повною відповідністю природним умовам, необхідним для життєдіяльності бджолиного рою [Александрович О. В., с. 26]. Аналогічні колоди, підвішені високо над землею, широко застосовуються сьогодні населенням Житомирського та Київського Полісся (власні спостереження автора).

У поліській зоні бортнева система бджільництва проіснувала у своїх найбільш архаїчних видах майже до сьогодні. Навпаки, на територіях з малими від природи чи штучно знищеними

лісовими масивами (лісостеп та частково Полісся) для більш пізнього часу ми знаходимо повне чи переважне панування пасічного бджільництва [Шафонский, 1851, с. 20, 228, 239].

Подібна ситуація зафіксована для мешканців білоруських лісових районів, де поширення більш інтенсивних способів бджільництва на зміну архаїчним пов'язане зі зведенням лісових масивів. Напевно, саме в цій зоні, перш за все, почали розташовувати борті ближче до оселі, і саме тут починається зародження примітивного пасічного бджільництва. Припущення існування останнього для давньоруського часу висловлювалося деякими дослідниками на підставі знахідки на Райковецькому городищі дерев'яних дощочок зі стільниками [Гончаров, 1950, с. 76; Мальм, 1956, с. 132]. Останні за описанням не мають чітких ознак для визначення як частини вулика і можуть бути інтерпретовані також як залишки дерев'яного пристосування для зберігання стільників. М. Аристов на підставі дослідження писемних даних появу пасік на території Південно-Західної Русі відносить до XIV ст. [1866, с. 32].

Вирізані стільники з медом зберігалися за аналогіями в керамічному чи дерев'яному посуді (діжці чи видовбаній посудині). Відціджений через сито мед зберігали в дерев'яній, часто видовбаній, чи керамічній посудині в коморах [Сержпутовский, 1914, с. 18; Гончаров, 1950, с. 76 та ін.]. Віск очищали шляхом перетоплювання та фільтрування через полотняну торбинку.

Мед у чистому вигляді й у стільниках був однією з найулюбленіших страв, і, за етнографічними даними, використовувався для приготування культових страв (кутя, коливо, сочиво, узвар та ін.), які супроводжували всі найважливіші події життя людини, для багатьох інших страв та напоїв, як ліки окремо чи як складова. Медом сільське населення часто сплачувало податки. Віск із поширенням християнства у великій кількості використовувався для виготовлення свічок, в медичних цілях, для ворожіння та ін. Зафіксовані випадки, коли розвинене бортневе бджільництво було головним заняттям населення лісової смуги: на мед і віск вимінювалися всі необхідні товари та продукти харчування [Сержпутовский, 1914, с. 3, 18–21; Никольский, 1929, с. 63].

Значення бортництва підкреслюється також суворими покараннями за завдане пошкодження: штраф за роззнаменнення борті й перетинання бортної межі дорівнював 12 гривням — штрафу за вбитого холопа, тобто прирівнювався до штрафу за життя, нехай і залежної, людини [Правда Русская, 1940, с. 71, 72]. У деяких місцевостях етнографічно зафіксовані випадки, коли пасіки залишалися напризволяще, без догляду — видирання бджіл вважалося настільки страшним гріхом, що злодії не наважувалися їх зачіпати. Можливо, це пояснюється значно суворішими (часто на смерть) заходами за подібні злочини порівняно з покараннями за інші крадіжки. Іноді такі покарання були занадто жорстокими (злодію розрізали живота і ганяли із внутрішностями, що вивалювалися, доки він не вмирав) [Бутурлиновка... с. 59; Зеленин, 1991, с. 113].

Про значимість бджільництва свідчить також згадка у Правді Руській не тільки бортей, що належали смердам, а й княжих (штраф за ушкодження останньої значно перевищував ціну за борт смерда — 12 проти 3 гривень) [Правда Русская, 1940, с. 339]. Цілком імовірно, що княжі борті обслуговувалися окремою категорією населення — бортниками, які, за визначенням дослідників, становлять для XIV ст. вже широко розповсюджене явище. Серед них виділяються вільні та залежні особи. В будь-якому разі представники цієї професії належали до числа сільських мешканців (чого не можна впевнено стверджувати стосовно «медовара», який, вірогідно, лише епізодично виїздив до певного місця для виготовлення медового напою чи збору сировини) [Аристов, 1866, с. 32, 33].

Усі три види бортництва і навіть найбільш примітивна, роєбійна, форма виступають як досить трудомісткі з використанням набору знарядь праці, тривалими попередніми пошуками

дикого рою, виготовленням бортей. Можна вважати, що з початком виготовлення штучних бортей починається формування бджільництва, яке полягало не тільки у вилученні меду диких бджіл, а вже й у певному догляді за роєм (виготовлення та обслуговування борті, захист від шкідників та руйнування) [Сержпутовский, 1914, с. 3–16; Зеленин, 1991, с. 171].

Список використаної літератури:

1. Александрович Г. С. Опыт истории древодельных промыслов Подольской губернии: відбиток з журналу «Экономическая жизнь Подолии». 1917. НБ ІА НАНУ. Інв. № 541. 36 с.
2. Аристов Н. Промышленность Древней Руси. Санкт-Петербург, 1886. 324 с.
3. Бутурлиновка Воронежской губернии: окремих відбиток. НБ ІА НАНУ. Інв. № 1051 С. 59—64.
4. Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев, 1950. 219 с.
5. Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). Киев, 1930. 80 с.
6. Зеленин Д. К. Восточнославянская этнография. Москва, Наука, 1991. 507 с.
7. Кобильник В. Матеріальна культура села Жукотина Турчанського повіту. Самбір, 1937. 153 с.
8. Коваленко В. П., Куза А. В., Моця А. П. Работы Новгород-Северской экспедиции. АО 1981. Москва, 1983. С. 269, 270.
9. Колчин Б. А. Ремесло. Древняя Русь. Город. Замок. Село. Москва, 1985. С. 243–274.
10. Мальм В. А. Промыслы древнерусской деревни. Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. Тр. ГИМ. Вып. 32. Москва, 1956. С. 106–138.
11. Моця А. П., Коваленко В. П. Новгород-Северский. Археология Украинской ССР. Т. 3. Киев : Наук. думка, 1986. С. 295–299.
12. Никольский Н. В. Краткий курс по этнографии чуваш. Чебоксары, 1929. 224 с.
13. Полесье. Матеріальна культура / В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская и др. Киев, 1988. 448 с.
14. Правда Русская. Т. I. Москва — Ленинград, 1940. 391 с.
15. Правда Русская. Т. II. Москва — Ленинград, 1947. 862 с.
16. Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей. КСИА, 1964. Вып. 99. С. 21–23.
17. Сержпутовский А. Бортничество в Белоруссии. Из второго тома «Материалов по этнографии России». Санкт-Петербург, 1914.
18. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. Т. II, ч. 1. Москва, Книга, 1989. 807 с.
19. Чернецов А. В., Куза А. В., Кирьянова Н. А. Земледелие и промыслы. Древняя Русь. Город. Замок. Село. Москва : Наука, 1985. С. 219–233.
20. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. 600 с.
21. Шекун О. В. Матеріальна культура сільської округи Чернігова. Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: матеріали іст.-арх. семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна. Чернігів, 1995. С. 9–12.
22. Шекун О. В., Веремійчик О. М. Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів : Деснянська правда, 1999. 184 с.
23. Шекун А. В. Отчет. Охранные археологические исследования в зоне строительства газопровода к г. Славутич в 1987 году. НА ІА НАНУ. 1987/47. 115 с.
24. Шекун А. В. Отчет. Охранные раскопки на поселении IV–V вв., X–XI вв. Криница (Живци) у с. Н. Белаус Черниговского р-на Черниговской обл. в 1989 г. НА ІА НАНУ. 1989/90. 152 с.

Євген СИНІЦЯ,
кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

БОРТНИЦТВО СЛОВ'ЯН СХІДНОЇ ЄВРОПИ НА ПОЧАТКУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Твердження, що лісові промисли — й поміж них бортництво — були традиційним заняттям слов'ян з найдавніших часів, знайоме практично всім, вірогідно, ще від ознайомлення з темою «Давні слов'яни» у шкільному курсі історії. Так само добре відкладається у пам'яті ще від шкільних років своєрідна тріада «хутра, мед та віск», що зазвичай очолює список товарів, які експортувалися з Русі. Тріада ця є продукцією саме промислів, причому два з трьох її елементів пов'язані із бортництвом, тож у вагомості цього промислу для економіки Русі не доводиться сумніватися, що досить добре підтверджують писемні джерела давньоруського періоду [Петраускас, 2003]. Однак жодних писемних згадок про бортництво як традиційний вид діяльності слов'янського населення Східної Європи, що належали б до часу раніше X–XI ст., ми не знаємо. Тож звичне зі школи твердження щодо традиційності бортного промислу для слов'ян тривалий час насправді залишалося суто умоглядною конструкцією: якщо зважати на те, що вже на етапі становлення Русі цей промисел був настільки розвинений, то логічно припускати, що його практикували вже не перше століття.

Утім, прямих підтверджень у джерелах, бодай мінімальних, ця умоглядна конструкція не мала. Сподіватися на розширення корпусу писемних джерел щодо додержавного періоду історії східних слов'ян не доводилося вже від XIX ст., тож залишалося очікувати хіба що нових археологічних знахідок. Специфіка бортництва, щоправда, спонукала доволі скептично ставитися до перспектив зазначеного очікування. Заняття мисливством і рибальством археологічно підтверджуються палеозоологічними матеріалами, а також знахідками знарядь, що використовувалися для цих промислів (принаймні, металевих частин таких знарядь). Збирання дикорослих рослин не потребувало спеціалізованого інвентарю, однак відбивається у палеоботанічних матеріалах (принаймні тих рослин, що мають кісточку). Для бортництва ж навряд чи використовували спеціальні знаряддя праці (хоча їх неможливо виділити з відомого нам набору інструментів, притаманних археологічним культурам, носіями яких вважають слов'ян початку Середньовіччя), а продукція цього промислу практично не лишає по собі археологічних слідів, адже органічні залишки зберігаються вкрай нечасто. Тим вагомішими є поодинокі випадки, коли археологічні знахідки дають підстави доволі впевнено говорити про наявність бортного промислу.

Зокрема, першу таку знахідку було зроблено в 1949 р. Д. Т. Березовцем під час розкопок городища Вишнева Гора біля с. Воргол Кролевецького р-ну Сумської обл. Тут в житлі № 2, що, з огляду на конструктивні особливості та характер знахідок у заповненні котловану, було віднесено автором до роменського етапу функціонування пам'ятки, у кутку було виявлено нижню

частину великої ліпної посудини, заповненою специфічною «торфоподібною» (як охарактеризував її автор розкопок) масою. Аналіз цієї маси виявив наявність великої кількості пилку медоносних рослин і фрагментів жувальних апаратів бджіл. Тож Д. Т. Березовець доволі однозначно розцінив вміст посудини як залишки меду, припустивши, що мед був у стільниках, вирубаних з борті, оскільки у зазначеній «торфоподібній масі» законсервувалися й дрібні трісочки. Цікаво, що, окрім трісочок, зазначена субстанція законсервувала також невелику липову площку, яку автор розкопок інтерпретував як своєрідний черпачок, яким набирали мед [Березовець, 1955, с. 59].

Менш виразний характер мала знахідка на городищі боршевської археологічної культури Тихиха, розташованому поблизу однойменного хутора у Лискинському р-ні Воронежської обл. РФ. Під час досліджень пам'ятки, що проводилися протягом 1954–1962 рр. під керівництвом Г. М. Москаленко, в одному з жител було виявлено згусток воску [Москаленко, 1965, с. 77].

Нарешті, надзвичайно цікаві археологічні матеріали було виявлено під час розкопок городища райковецької археологічної культури Монастирьок на Канівщині, що здійснювалися протягом п'яти сезонів Є. В. Максимовим та В. О. Петрашенко в середині 1970-х — на поч. 1980-х рр. У житлах 21 та 22, а також ямі 104 на цій пам'ятці було знайдено обвуглені стільники. Особливий інтерес становить житло 21, де стільники були розчищені в межах невеликої округлої плями насичено-чорного кольору на долівці споруди; до решток стільників припеклися у достатньо великій кількості деревинні вуглики. Подальші лабораторні аналізи зазначених стільників виявили рештки чималої кількості особин бджоли медоносної. Ця археологічна картина спонукала авторів розкопок припускати, що йдеться про колоду-дуплянку, яка із всім вмістом — медом у стільниках та бджолами — опинилася в житлі 21 незадовго до його загибелі під час пожежі [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 61–62, Максимов, Петрашенко, 1988, с. 100].

Цими скупими фактами, власне, й обмежуються достеменні випадки, в яких археологічно фіксувалися свідчення видобутку та споживання меду слов'янами Східної Європи у додержавний період. Згадані комплекси в цілому можна датувати в межах VIII–IX ст. (не виключаючи, що верхня межа часу їхнього побутування припадає навіть на першу пол. X ст.). Утім, ще раз наголосимо, що бортний промисел практично не лишає по собі археологічних слідів, тож навіть одиничні археологічні факти, що його засвідчують, є вкрай важливими, особливо на тлі повної відсутності свідчень писемних джерел.

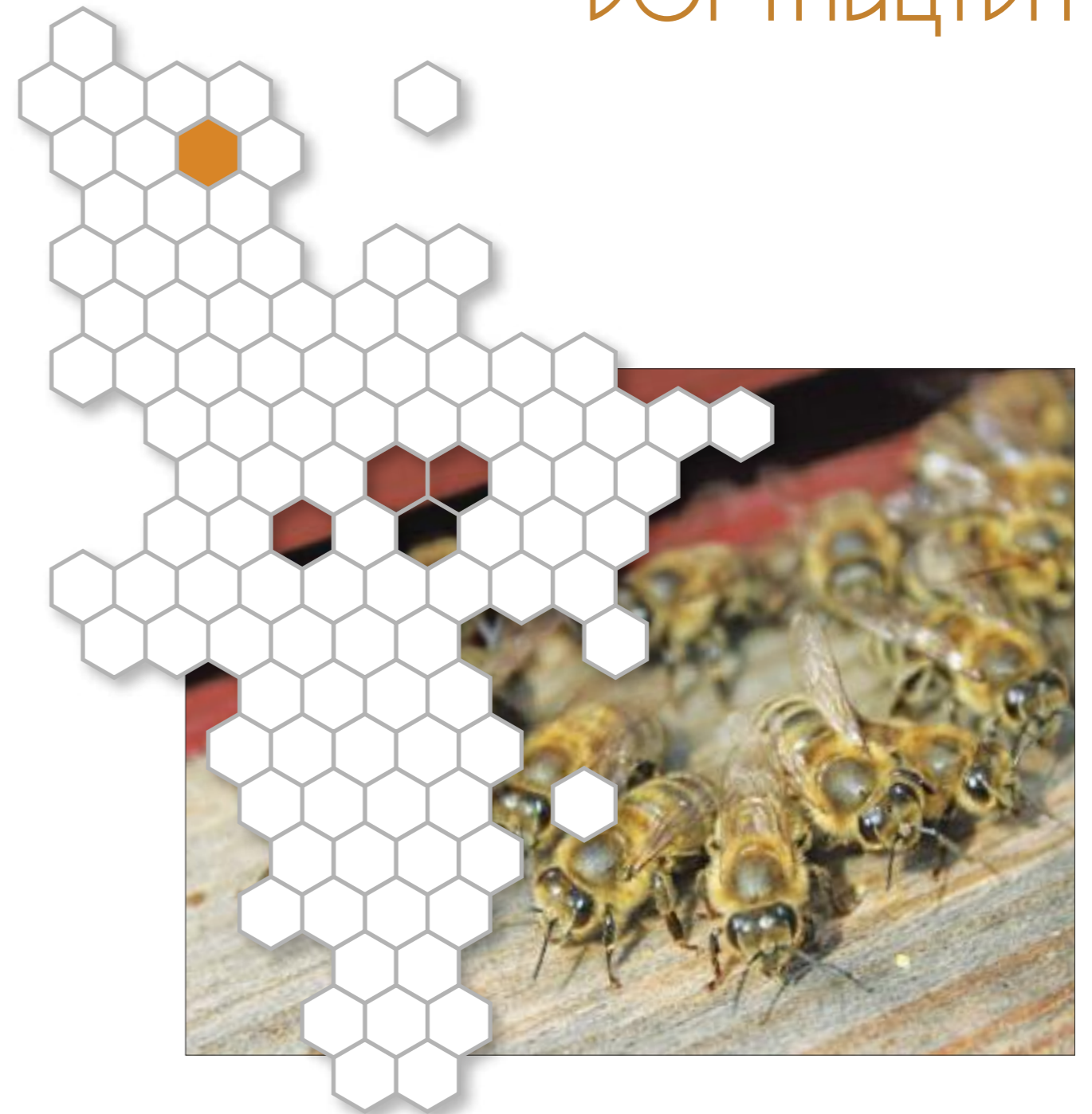
Зрозуміло, що на такій обмеженій джерельній базі неможливо оцінювати ані поширеність бортного промислу в зазначений період, ані вагу його продукції в структурі торговельних відносин, ані роль цієї продукції в харчуванні ранньосередньовічних слов'ян. Суто гіпотетичними поки що залишаються й побудови щодо технологічних аспектів бортництва цього часу. Щодо останніх, то важливим є спостереження В. О. Петрашенко, базоване на матеріалах житла 21 Монастирка, які дають підстави твердити, що тогочасне населення виготовляло колоди-дуплянки, а отже, могло практикувати їхнє розміщення у найперспективніших щодо медозбору угіддях [Пашкевич, Петрашенко, 1982, с. 62]. Можна додати, що матеріали цього житла дають змогу припустити, що його мешканці опікувалися зимівлею рою, що оселився в подібній колоді. Сама дослідниця аргументовано вважала, що загибель споруд ранньосередньовічного горизонту Монастирка сталася восени [Петрашенко, 1985, с. 80], тож цілком ймовірно, що колоду занесли у відносно тепле приміщення «на зиму». Щоправда, матеріали цієї ж пам'ятки свідчать і про продовження практики збирання меду в більш архаїчний спосіб. Стільники, зафіксовані в господарській ямі 104, цілком можливо розцінювати як залишки меду, зібраного з природних бортей і вміщеного в якомусь органічному вмістилищі для зберігання у погребі. Подібне походження, вірогідно, мав і мед, зафіксований

КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН БОРТНИЦТВА

в житлі 2 Воргола. Однак навіть ці мізерні матеріали дають змогу припускати, що у VIII-IX ст. слов'яни Східної Європи намагалися інтенсифікувати бортний промисел, а отже, його значення для економіки цього населення було вкрай важливим.

Список використаних джерел

1. Березовець Д. Т. 1955. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949-1950 рр. Археологічні пам'ятки УРСР. Т. V. 1955. С. 49-66.
2. Максимов Е. В., Петрашенко В. А. 1988. Славянские памятники в с. Монастырек на Среднем Днепре. Киев : Наук. думка, 1988. 148 с.
3. Москаленко А. Н. 1965. Городище Тичиха: из истории древнерусских поселений на Дону. Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 1965. 310 с.
4. Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О. 1982. Землеробство і скотарство у Середньому Подніпров'ї в VIII-X ст. Археологія. 1982. Вип. 41. С. 46-62.
5. Петрашенко В. А. 1985. Городище Монастырек VIII-X вв. в свете новых исследований. Земли Южной Руси в IX-XIV вв. (история и археология). Киев, Наук. думка, 1985. С. 71-84.
6. Петраускас А. В. 2003. Бортництво сільського населення давньоруського часу на Середньому Подніпров'ї. УІЖ. 2003. № 3. С. 38-42.

Алла ДМИТРЕНКО,
кандидат історичних наук зі спеціальності «Етнологія»
доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки

БОРТНИЦТВО КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ

Бортництво — давнє заняття, яке сформувалося у лісових районах України. Перший етап бортництва — догляд за бджолами у природних дуплах дерев, зародився із давнього промислу збирання меду. Опанувавши новий промисел, бортники почали самі видовбувати дупла у деревах і поселяти в них бджіл. З часом борті стали відокремлюватися від дерева, перетворившись у колодні вулики, які ставили на деревах у лісі, а з часом їх стали використовувати і на домашніх пасіках [13, с. 93–94; 14, с. 22–28]. Відомо, що в часи Київської Русі бортництво було досить розвиненим промислом. Саме в цей час написані перші закони, які регулювали цей промисел [34]. Основою для відповідних законодавчих норм стало звичаєве право, яке, однак, було більш жорстоким до людей, які наносили шкоди бортям і знакам власності [30]. В епоху Середньовіччя бортництво залишалося дуже розвиненим промислом. Склалася спеціальна професія бортників, які звільнялися від виконання інших робіт. Існували податки на бортництво [16, с. 56–57; 17, с. 121–122].

Про розвиток бортництва на Київщині знаємо з часів Київської Русі, коли населення сплачувало податки медом і воском (полюддя). Ця традиція зберігалася і в наступні століття, коли платили «медову десятину». Поширеність промислу відобразилась і в топоніміці, зокрема, с. Бортники Фастівського р-ну, с. Бортничі — колишнє селище, зараз частина Дарницького району Києва. Про роль бортництва у структурі господарської діяльності Київщини можна судити і з «Альбомів» Де ля Фліза, який, описуючи губернію, відзначив, що «багато хто займається бджолами, тримаючи вулики біля хат або встановлюючи їх на верхівках сосен у лісах» [2, с. 163]. Подаючи зображення мешканців сіл Варовичі та Максимовичі (тепер Поліського району), особливо виділяє бортника, який позначений підписом просто на малюнку [3, с. 504].

Значної шкоди поліському бортництву завдало масове вирубування лісів, яке особливо активізувалося з розвитком промисловості. Зникали старі віковічні дерева, а з ними йшло і скорочення промислу [8, с. 114; 17, с. 122], але він продовжував існувати, передаючись від батька до сина і доживши до наших днів. Великої шкоди традиційному бортництву Київщини завдала і Чорнобильська трагедія, що змусила людей залишити не тільки домівки, а й батьківські та дідівські лісові борті.

Сьогодні, у тій чи іншій мірі, бортництво у різних його формах, зберігається у поліських районах Житомирської, Рівненської, Волинської і Київської областей [5; 6; 8, с. 110–118; 9; 10; 11; 12; 19; 25, с. 135–150; 27; 28; 39; 40, с. 200–214].

За інформацією, зібраною під час історико-етнографічної експедиції Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (червень 2012 року) від переселенців із сіл Черевач і Рудня-Вересня, Іванківського (далі Івнк), Ямпіль та Іванівка Чорнобильського (Чрнб), Луб'янка, Тараси і Фабриківка Поліського (Плс) районів, які проживають

у Володарському і Васильківському районах [1], подаємо інформацію про побутування промислу на теренах Київської області.

У ході експедиції не вдалося знайти жодного респондента-бортника. Знають про таке заняття від сусідів або родичів, які займалися давнім промислом. Бортниками були діди О. Таравської і М. Глимбоцької із с. Рудня-Вересня, В. Семеник з Іванівки, М. Гриненка із Ямполья, інші респонденти бачили колодні вулики в односельців та по лісах.

У с. Рудня-Вересня (Івнк) збереглося цікаве повір'я про те, що бджола походить від людини: «Пчола ж із чловека, з людини. Да. Казав дед колись, що це пчола з людини». Ставлення до бджіл було особливим. Вважали, що вони надзвичайно чутливі до бруду, запахів і в разі порушення їхнього простору залишають свої домівки (ТОФ).

У багатьох селах Київського Полісся аж до Чорнобильської катастрофи борті й колоди залишалися переважаючим типом вуликів, рамоквих було досить мало: «Мало таких квадратних було» (СВІ).

Наприкінці ХІХ ст. З. Добровольський, який досліджував стан бджільництва в окремих повітах Київщини, писав, що «колодний вулик — родоначальник усіх вуликів, займає почесне місце на деревах наших лісів». Відзначаючи поширення колодних вуликів, дослідник наголошував, що селяни не налаштовані на перехід до так званого раціонального бджільництва: «...у нашій місцевості перейти до раціональних способів догляду за бджолами важко, оскільки наші бджолярі-селяни дуже забобонні. Деякі з них не допускають навіть думки, що бджоли можуть жити комфортно у вуликах, які стоять на землі». Крім колодних вуликів, у лісах Київщини кінця ХІХ ст. було багато і справжніх бортей: «Є у нас і вулики, видовбані у стовбурі дерева, які, власне, й називаються бортями» [32, с. 217, 218].

У 1934 р., етнографиня Ніна Заглада, яка з експедицією побувала у с. Ново-Шепеличі (Чрнб), зафіксувала таку саму ситуацію — раціональне бджільництво селянам невідоме, як і сам термін «пасіка», вони продовжували займатися бортництвом, утримуючи бджіл у бортях і колодах: «Заможні та середняки мали борті в лісі чи вулики — бортові колоди коло садиби» [33, с. 26].

В останній чверті ХХ ст., напередодні Чорнобильської катастрофи, власне борті, тобто житла для бджіл, видовбані у деревах, що ростуть, зустрічалися вже нечасто і знайомі лише окремим респондентам. Лісові борті пам'ятає Г. Якименко із с. Черевач: «Були ше, були ше, я пам'ятаю, дупла в деревах. Там бджоли селилися. Доглядали» (ЯГМ). А от колодних вуликів було багато.

Якщо борті мали лише одну назву — «борть», «борт», то колодні вулики у селах Київського Полісся називали: «вулікі» (СВІ), «вулень» (ГМК), «вулень», «колодка» (ГМП), «колода» (ГЛІ), «колода», «вулей» (ЮВВ), «вулик» (ЯГМ).

*Виготовлення колодного вулика
Василем Міркевичем (1930 р. н.),
село Великі Озера Дубровицького р-ну
Рівненської обл. Фото А. Дмитренко,
2008 р.*

М. Глимбоцький із с. Рудня-Вересня (Івнк) зазначає, що найкращим деревом для виготовлення колод вважалася липа: «*Большенство робили <...> з липи. Це все з липового*» (ГМП). Однак, як і в інших регіонах Полісся, сосну використовували частіше. Н. Заглада у с. Ново-Шепеличі (Чрнб) зафіксувала два способи виготовлення колодних вуликів. Найпростіший спосіб — просто вирубування вже готової борти з живого дерева: «*Уллі робили з бортової хвої, отрубували ту частину, що з бортю, і вулик готовий*». В іншому випадку шукали так звану ситову сосну, всередині якої вже йшов процес сухого гниття (трухлява), і відрізували шматок необхідної висоти: «*вибирали хвою, що була стріжнева і ситова, котра колодка з губкою буде, то пчоли любили і сами садились в ту колодку. В колодку, що гарна для дощок, пчоли не сядуть, треба, щоб була трухлява*» [33, с. 29].

Борти й колодні вулики, як і в інших регіонах Полісся, видовбували пішнею і вичищали склобкою. У с. Крива Гора (Чрнб), перш ніж виготовляти вулля, пішнею прорізували хрест [39]. «Очі» (льотки) колод робили свердлом [33, с. 29]. Назви частин колодного вулика не зафіксовано, за винятком «довжі» — поздовжнього отвору в колоді, через який доглядали за бджолами і вибирали мед: «*Довж. О! Оце о, оце довж!*» (ГМП). Кілька респондентів пам'ятають «хрестовину» для кріплення вощини у колодному вулику. О. Таравська не пригадала, як її називали, але знає, що там сидять бджоли і роблять «вощовину» (ТОФ). В. Семеник із с. Іванівка (Чрнб) називає пристосування «хрестовіна»: «*Ну, оце таке, на цих шпільках, то я бачила оце таке*» (СВІ).

Колодні вулики розміщували частіше в лісі, рідше — на домашніх пасіках. Переселенці із сіл Чорнобильської зони пам'ятають лісове бджільництво, яке було досить розвинутим: «*І по лісі. Як близько коло лісу, то було таке*» (ЯГМ); «*І в лісі вешали на деревах <...> бачила, що таке оце висіли*».

Борт у 300-літній сосні на садибі Леоніда Гребеневича, село Переходичі Рокитнівського р-ну Рівненської обл. Фото А. Дмитренко, 2006 р.

В лісі колісь, ото як ходілі по ягоди, да все, так отакие сосни. — Як корови пасли. — Або як корови пасли ото по Вольшинському. А там і Гоши батька воно там. І так висіли. У Діброви. У того ж то сусіда я бачила. На деревах. Висіли по діброви» (РГФ; ЮВВ; ЮОК]; «*Бо я знаю, що як ми пасли, очередь же, да я з бабою Ольою. Кажу, тьотко! Шо таке, кажу, на дереви воно? Шо то таке? Шо то за це? А вона каже: то ж пчоли. А де! Так багато було там цього. Вона каже, то Нонця. <...> То, каже, Нончини вулики*» (ЮВВ).

Мешканці с. Ново-Шепеличі (Чрнб) у 1930-х рр. з розповідей батьків знали про «кроваті» (спеціальні помости довкола дерева, у які часто вбивали загострені кілки) і «тарани» (колоди на мотузці, що вішали під кроваттю), які влаштовували з метою захисту бортей і колод від ведмедів [33, с. 29].

На садибах колодні вулики ставили зазвичай на колодках («*на якихсь подставах*») (ГМК) або на деревах: «*ставили на дерево*» (ЯГМ); «*Це в дєда мого вуліки були обше то <...>. Он даже бжоляр був, то в його оце такий був вулік. <...> Де грубши оце яблуні <...>, в саду в нас було воно, стояло оце ж ціє*» (СВІ). Під час експедиції 1934 р. художник-етнограф Ю. Павлович зробив замальовки різних колодних вуликів на поліських садибах — вертикальних «стояків» і горизонтальних «лежаків», які стоять на різного типу підставках. Щоб вулики на садибах не замокали, зверху їх накривали берестом, який притискали «накривалом». Довж також ущільнювали березовою корою [33, с. 27, 29].

Колишній мешканець с. Рудня-Вересня (Івнк) наголошував, що у них в селі колодні вулики ставили рідко, переважно у лісі: «*В нас [у селі — А. Д.] вони мало стояли. Це только в лісі їх ставили. Де-то, на сосні*» (ГМП).

У с. Луб'янка колодні вулики висіли на «могилках»: «*Я знаю, шо от на могилках. От оце я бачив. На могилках я бачив. <...> Стояли. На хвоях там. <...> Да! В нас там сосни. В нас на могилках сосни. Сосни були. Деревя. Сосни. І там люде їх вишали. Це я помню*» (ЮВВ; ЮОК]. Розташування колодних вуликів на кладовищах респонденти пояснюють тим, що там багато акації, а навколо поля, де сіяли медоноси: «*Там акація, в нас ше була коло могілок. Та й поля ж там були недалеко. Гречку сеяли, да все. Да таке. Знаєте?*» (ЮВВ; ЮОК). Про те, що мед з вуликів, розміщених на кладовищі, використовували тільки на Дєди (поминальницю), переселенцям невідомо.

Окремі респонденти пам'ятають про пристосування для піднімання колодних вуликів на дерева — «колесо», яке кріпили на дереві: «*Як на дерево? — На дерево пудимали, просто таке колесо. Таке, як возове. І це його тут прив'язували <...>. Воно широке. Ширше. Так така виямка і цепляли веровку й крутили і так тягли*» (ГМК); «*Отака штука була, колесо. Колесо да й усьо. Тіпа коловорота. І воно піднімається*» (ГМТ); «*І таким колесом пудимали. І просто залазіли, тим, веровку перекидав да веровкою тягнули*» (ФІП). Піднімали вулики і мотузками, без колеса. Для цього збиралося кілька чоловіків, у кого були бджоли, і один одному допомагали (ТОФ). Інколи на деревах

Борт у дубі на «могилках» (кладовищі), село Вежиця Рокитнівського р-ну Рівненської обл. Фото А. Дмитренко, 2006 р.

влаштували невеличкі помости і ставили колодні вулики: «Тут робили таку, ну, помостик і ставили його» (ГМТ).

За спостереженням З. Добровольського, окремі бджолярі мали в лісі до сотні колодок, що не означало того, що в кожному з них прилетить рій. Добре було, що хоча б тридцять поставлених вуликів заселять бджоли, які вилетять з інших лісових бортей і колод [32, с. 219].

Борт у дубі біля села Познань Рокитнівського р-ну Рівненської обл. Бортник Сава Колодич (1928 р. н.). Фото А. Дмитренко, 2006 р.

На Київському Поліссі відоме й пристосування для піднімання бджолярів на дерева, яке називали «плеть» (ГМК), «лазиво» (КВА), респондент із Ямполь назви не пам'ятає (ГМТ). Варто відзначити, що, за твердженням О. Таравської, драбину, якою піднімалися на дерево, у Рудні-Вересні (Івнк) називали також «лазиво» (ТОФ). З. Добровольський пристрій для піднімання на дерева називає «жень» [32, с. 219].

Один респондент знає про пристосування з розповідей, хоч сам і не бачив: «Я його не бачив, но це казали колись, це було там, у Дитятках. Он колись держав шиїсят семей. Колись ще <...>. Дак у його оце була така, оце такий подйом. Казали на його драбіна. Чи той, плеть! Плеть, драбіна. Не бачив! Но розказували, шо таке було» (ГМП).

Інформант родом із с. Тараси (Плс) називає пристрій для піднімання на дерево «лазиво»: «То я здумав, це називалось воно лазиво <...>. Я не знаю, з чого робили, но факт того, що я бачив пасічника і його бачив <...>. Я в лісі пас худобу, в лісі. І бачив, як мужик лазив до бджіл. Да. <...> Біля сіл Поліське або Давидки» (КВА).

Третій респондент бачив пристосування у свого діда, але назви не пам'ятає. Однак воно було не зі шкіри, а з мотузок: «Ну, то на гілляку чепляли. І вон тяне себе. Себе підіймає. І таке було... В діда мого <...>.

Но як воно називалось, я не знаю. Вєрьовка. Да. Ну, може ранче було з кожи. А то в діда з вєрьовки було» (ГМТ).

Жень (лазиво, плеть) була обов'язковим атрибутом бортника за допомогою якого піднімалися на дерево. Складалася із довгої, до 40 метрів плетеної шкіряної мотузки, до якої кріпилось лавочка і «кручок». Для кріплення на дереві бортники використовували ще одну шкіряну мотузку, що звалася лежея. Мотузку виготовляли зі шкіри лося або вола, плели у 4–5, а то й у 6–12 смужок. Жень дуже берегли, передавали у спадок від батька до сина. Щоб пристосування не втратило еластичності, його змащували дьогтем [29, с. 209–215; 33, с. 29].

Найбільш ранній опис жень з Київського Полісся подано З. Добровольським. Автор зазначає, що це «плетений канат», який складається із чотирьох ремінців, довжина біля 18 сажнів (приблизно 40 метрів). Для піднімання на дерево бджоляр складав жень собі на ший, на два плеча. Потім брав один кінець пристосування і, вдвоє обвиваючи дерево, затулював петлю та ставав в неї лівою ногою. Потім вдруге обвивав дерево жень, робив другу петлю і, тримаючись за неї руками, впирався коліном лівої ноги у стовбур дерева і знову лівою ногою ставав у нову петлю.

Потягнувши потім кінець жень, бджоляр розв'язував першу петлю і, нав'язуючи нові петлі, продовжував піднімання на дерево. Діставшись таким чином вище борти чи колоди, встановленої на дереві, бортник обвивав стовбур іншим ремінним канатом, що мав назву «лежея». По товщині лежея плелася, як і жень, але значно коротшою — мала 4 аршини (приблизно 3 метри). Лежея була зв'язана у восьми місцях, на відстані пів аршина. Протягуючи жень через два отвори лежеї, бортник сідав на сидельце жень, спускався на рівень борти чи колоди, зв'язував жень і виконував необхідні роботи. Для того щоб подавати бортнику необхідні речі — для підкурювання бджіл і вибирання меду — на землю спускали вільний кінець жень, до якого помічник прив'язував усі потрібні пристосування [32, с. 217].

Більш точний опис піднімання на бортне дерево за допомогою пліті подає Н. Заграда, а Ю. Павлович замальював спосіб її складання і основні етапи піднімання бортника на дерево та фіксації його біля борти [33, с. 28–30].

Пліть / жень і спосіб піднімання за її допомогою на дерево зображено й на малюнках Де ля Фліза. На одному з них бортник стоїть із складеною женью, яку тримає на плечі [3, с. 504]; на іншому бачимо три бортники Воролицького товариства, один з яких тримає складену жень, а два інших почали підніматися на сосни, нав'язуючи петлі [2, с. 240]; на третьому малюнку — теж три бортники, один з яких стоїть зі складеною женью, другий починає процес підйому, а третій вже піднявся на дерево [3, с. 469; 1 с. обкладинки].

Якщо борти чи колоди розміщувалися не дуже високо, для піднімання на дерева використовували високу жердину із обрубаними гілками [33, с. 31].

Клещі для видавлювання перевареного воску в руках бортника Івана Трохимчука (1941 р. н.), село Біловіж Рокитнівського р-ну Рівненської обл. Фото А. Дмитренко, 2006 р.

Лазбень і складену жень демонструє Семен Труханенко (1938 р. н.), село Кам'яне Рокитнівського р-ну Рівненської обл. Фото А. Дмитренко, 2006 р.

Навесні, перед роїнням, «творили», «затворяли вуллі», щоб приманити рій. Для цього стінки вуликів навоцували, збризували медовою водою, натирали пахучим зіллям, всередину клали молоді пагони крушини, багна, інколи — гречку з цвітом. У с. Ново-Шепеличі (Чрнб) вважали, що для того, щоб бджоли добре сідали, творити вуллі потрібно на молодик [32, с. 218; 33, с. 26–27]. У с. Машеве (Чрнб), затворивши вулля, бортник ставав обличчям до сходу сонця і тричі проказував:

Конопляне лазиво Антона Беб'яка (1952 р. н.), село Князівка Березнівського р-ну Рівненської обл. Фото А. Дмитренко, 2013 р.

«Господи, поможи мені, щоб руй приживсь». Коли ж рій сідав у борть чи колоду, то двічі повторювали передні слова, а потім дякували Богу за поміч [39].

Затворивши борті й колоди, впродовж літа бортники взагалі не дглядали за лісовими вуллями. Вважали, що основний період медозбору починається після Спасівки, коли припиняється процес роїння. Саме тоді бджоли активно носять мед і заповнюють стільники. Тому бортники вірили, якщо Спасівка тепла, рік буде медовим. Мед зазвичай починали вибирати доволі пізно — від Пречистої і Здвиження [33, с. 29]. Дід М. Гриненка із с. Ямпіль (Чрнб) бортний мед «підрізував» двічі — коли відцвіте акація і восени (ГМТ).

Респондентам відомий термін «глядіти пчіл», яким позначали процес вибирання меду (як і в деяких інших регіонах Полісся): «Я тільки знаю, як дід вибирає мед, глядить пчол» (ТОФ); «Да! Пойду погледжу» (ГМТ). Для цього бортники піднімалися на дерева і «підрізувати сім'ю», які встигли наносити меду [32, с. 218].

Вибирання меду із бортей у с. Вільшанка (Плс) зображено на малюнку Де ля Фліза. Автор зробив такий підпис: «Жителі лазять на вершині сосен для вибирання меду із бортей». Ми бачимо, що біля одного дерева працює двоє бортників. Один з них сидить на вершині біля борті, інший — внизу. Біля дерева горить багаття, на якому готуються так звані зублі — палиці, розщеплені на кінці, які напалюються до утворення головешки [26, с. 52–53]. Таким зублем бортники, відкривши довж у борті чи колоді, підкурювали бджіл. Готовий зубель подавали у ємності (коробці, відрі), прив'язаній до кінця жєні, що бачимо і на малюнку [3, с. 469].

Зауважимо, що бджолярські димарі поступово замінили традиційний зубель. Н. Заглада у 1934 р. відзначила, що колись бджіл підкурювали зубелем, але, за свідченням мешканців Ново-Шепелич (Чрнб), ним працювати не дуже зручно, тому тепер використовують димар, у який кладуть берест і трухлу деревину. Н. Заглада зафіксувала й використання спеціальних сіток для захисту обличчя [33, с. 29], яких, наприклад, не бачимо на малюнках Де ля Фліза.

Окрім того, біля бортних сосен Де ля Фліз зобразив великий глиняний горщик, невелику дерев'яну боденьку з вухами, подібну до цебрика, та плетену ємність типу навіски [3, с. 469]. Наявність таких посудин під час вибирання меду можна пояснити тим, що процес відбувається

не в лісі, а поруч із житлами, що видніються неподалік. До лісу ж ні горщика, ні цебрика не брали. Для вибраного меду робили спеціальні коробки з липового шпону, які не пропускали пливучий мед. Окремі інформатори знають коробку для вибирання меду, однак термін «лазбень», характерний для інших регіонів, їм невідомий: «коробок <...> з липи <...>. Товсту липу находили» (ТОФ). На лазбень, зображений на фото, сказали, що «Це для меду посудина. Колись робили» (ГМК). «Коробком» посудину для меду називали і в с. Ново-Шепеличі (Чрнб) [33, с. 31]. В окремих селах Київщини поряд із термінами «короб», «коробка» відзначено побутування назви «лазбінь». На Чорнобильщині короб на мед виготовляли не з липи, а з верби. Використання її деревини пов'язано із ароматом, який вона виділяє, оскільки посудина на мед обов'язково має бути з хорошим запахом [39]. У бідніших бортників були конопляні пліті [33, с. 29], які дотепер збереглися в окремих районах Полісся.

Мед із бортей і колод вибирали за допомогою дерев'яної лопатки [33, с. 31] і довгого двостороннього ножа: «Заточений з того й того боку <...>. Ну, щоб вирезать, іменно подрезать і з того боку й з того боку. Щоб воно не зависало там. Щоб да. А воно потом згортається і вон подтягував так» (СВІ); «Це ж із вульнюв доставали мед. Тоді резали там, резали. То я бачив. То ж це для вульнюв, ну, із вульнюв доставали. З колодок» (ГМК); «Когда мед доставать нада, открыває оце. Довгий такий ніж і вирезає <...>. Ну, такий був. Це вже такий нож був у діда, вон заімавсь <...>. А в старих в таких було» (ГМТ).

Оскільки традиції годування лісових бджіл не було, бортники, щоб зберегти рої, зазвичай вибирали лише половину меду, а решту залишали бджолам на зиму. Якщо молодий рій наносив мало меду, то його зовсім не брали. Підгодовування бджіл цукром і медом у колодних вуликах характерне лише для домашнього бджільництва [33, с. 29].

Із глядінням бджіл пов'язаний звичай частування нововибраним медом, що був характерний для всього Полісся [24; 31] і зафіксований свого часу Н. Загладою у с. Ново-Шепеличі (Чрнб) [33, с. 31]. Про цей звичай пам'ятають і окремі респонденти старшого віку. Пояснюють його тим, що треба ділитися медом, бо не в кожного він є: «Мой покойний дід, як вибирає мед, в нас там сусєдов було багато, бо ми так, хуторець був, дак дід ложить воск, з воском мед, сталника і там в кого сколько душ — там п'ять, чи чотири, чи три — кажному по кусочку на тарилочку і я носила по хатах... Ну, бо це мед, я знаю, всі казали, шо це треба делиться <...>. А мед, дак по, по всіх сусідах однесеш. Меду ж в каждого нема». Нововибраний мед по сусідах носили діти (ТОФ).

На пасіці Антона Беб'яка (1952 р. н.), село Князівка Березнівського р-ну Рівненської обл. Фото А. Дмитренко, 2013 р.

Коли мед вибирав дід М. Гриненка, «то в нас уся вулиця сходилась. У нас село — одна вулиця. Ну-у-у! Дід качає мед, то там діти все. Я ж був малий ще» (ГМТ). Вибраний мед зберігали в емальованих каструлях (ГМТ), а давніше у діжках. Найкращими вважалися ємності з липи. А ще в регіоні говорили, що якість діжки добре перевіряти медом, оскільки він дуже пливучий. Якщо не протече мед — не протече жодна інша рідина: «То ж кажут, шо зробі діжку таку, люблю <...>. Хочеш, щоб не текла, дак налий меду. Як мед не побезит, дак вода николи неє. Да. Пливучіший за воду» (ГМП).

Вибравши мед, бортники обв'язували лісові борти й колоди, як пише З. Добровольський, «хмизом з листям» [32, с. 218]. За нашими спостереженнями, найчастіше для цього брали березові або соснові гілки і прикривали ними вулли по довжці, щоб уберегти від лісових шкідників, наприклад, жовни, яка часто продовбувала отвір і язиком витягала бджіл.

Навесні, зазвичай напередодні роїння, бортники оглядали борти й колоди, вичищали їх від сміття і підрізували мед у тих сімей, де він залишився після зими [32, с. 218–219].

Дослідники кінця XIX ст. відзначали, що бортництво продовжує зберігатися на Київському Поліссі завдяки такому простому догляду, коли не потрібно постійно турбуватися про бджіл, як це робиться на домашніх пасіках: «Із всіх способів ведення бджільницького господарства бортне бджільництво найбільш первісне; в ньому не тільки відсутня будь-яка раціональність, але воно навіть не вимагає того догляду, який потрібен для вуликів за звичайного, патріархального ведення

Колодні вулики на садибі Ульяна Горобей (1935 р. н.), село Вітковичі Березнівського р-ну Рівненської обл. Фото А. Дмитренко, 2013 р.

Колодний вулик на дві бджолині сім'ї, село Осни Лугинського р-ну Житомирської обл. Фото А. Дмитренко, 2005 р.

справи» [32, с. 217]. Сьогодні саме цей чинник — мінімального втручання у життя бджіл — є чи не найважливішим у збереженні бортництва в сучасних умовах. Природа так швидко руйнується, що вже через сто років ми зрозуміли необхідність збереження екологічного простору.

Яскравим прикладом переваг лісового бджільництва є інформація, наведена у статті З. Добровольського. Вже наприкінці XIX ст. значної шкоди домашньому бджільництву завдавав

гнилець, через якого гинула чи не половина бджолиних сімей. Тому бджолярі, запідозривши гнилець у своїх вуликах, сильно підрізували занос і викидали, не даючи хворобі поширитися на весь колодний вулик. Однак, як пише дослідник, такі досвідчені пасічники на Поліссі — велика рідкість. А от щодо лісових бджіл, то у них захворювання на гнилець не було. Причиною цього, на думку автора, може бути те, що лісові бджоли «мають кращий нюх і не беруть зіпсованої їжі». До переваг лісового бджільництва З. Добровольський відносив і порівняно незначні затрати на ведення промислу. Вартість деревини для колодного вулика оцінювали в 1 руб. В той час як з однієї борти чи колоди можна отримати в середньому 15 фунтів меду (приблизно 4 кг), тому «не можна не позаздрити настільки вигідній галузі», писав дослідник [32, 219–220].

Із бортництвом пов'язані звичаї, окремі з яких вдалося зафіксувати від переселенців з Київського Полісся, зокрема, звичай «заповіту на бджоли». У с. Рудня-Вересня (Івнк) дід за життя заповів бджоли своїм синам, а мачуха не віддала. В результаті всі бджоли загинули: «Вон сказав, Мотре, ти дай. В його було чотири сини. Так дай Хведосу, дай Володі, дай Миколаєви, дай Алексієви. Але Алексія не було, сем'я була. То вона, в її одна дочка була, то вона себе пооставляла. Ну, то вони подошли <...>. Сказали, шо спорниє. Ну, дед же синам подарив. А баба, мачуха не дала. То вони й тиє подошли». Отож причина загибелі бджіл, на думку респондента, в тому, що вони «спорниє». Залишилися тільки ті бджоли, які забрав батько респондента: «А наши мой батько забрав... ми пользовалися своїми» (ТОФ).

Важливу роль у звичаєво-обрядовому житті мешканців Полісся відігравали продукти бджільництва. Свіжовибраний мед освячували в церкві на Спаса (ЮВВ). Мед додавали до святвечірньої куті (БПП). У с. Гланишів Переяслав-Хмельницького р-ну, коли на Святвечір батько ніс кутю на покуть, діти бігли за ним і дзижчали, щоб бджоли водилися. У селах Поліського району з цією метою тричі підкидали кутю до стелі [39].

Мед використовували в поминальних обрядах — на поминальному обіді та «на поминальниці», «на Діди». На поминках робили «сіту» з медом: «Мед розколотить в воді <...>, знов трошки хлеба там покришат. Да це вже таке — сіта. Як сядятса, — пожалуста, як ото хто вмер. Дак сіту впередє. До це треба вже, треба три рази: ложку набереш — трохи сьорбонеш, а тоди другий раз, а тоди третій раз. А хто добере три рази, три ложки» (БПП).

Поминальні дні в досліджуваному регіоні називалися «Діди». На ці дні також робили сити з меду: «І це вже тиє поминки, як от поминки в нас робили,були, називалися Деди от, мед розколочували да й ци, кришили туди — там пірога, чи праніка, чи печиво, чи як нема в кого — хліб. І свечку причиплювали, притулювали, щоб горила над ситою <...>. І як сядють вечерати, так тричи сити возьми. Поминали ми такиє. А тепер не роблять цього» (ТОФ). Для обстежених сіл не характерний звичай частування молодих медом на весіллі. Мед стояв лише на весільних столах, але не як обрядова страва (ГЛІ).

Вошину, отриману після відокремлення меду, варили. Для цього її складали у великі «чигуни» й ставили у піч. Потім рідкий віск проціджували у ночви, використовуючи «восковики» —

Бортне колесо, село Осни Лугинського р-ну Житомирської обл. Фото А. Дмитренко, 2005 р.

Заготовки для колодних вуликів, село Запілья Лугинського р-ну Житомирської обл. Фото А. Дмитренко, 2005 р.

мішечки, пошиті на конус із самотканого полотна. Потім «восковики» закладали у спеціальні дерев'яні «жимкі» (в інших районах Полісся — «клещі») і видавлювали (ГМТ). З готового воску робили свічки. Для цього віск нагрівали, щоб був м'яким, розкачували качалкою, клали лляну довгу ниточку, зсукану вдвоє, зліплювали й качали, щоб були рівні. Качали на столі або на склі. Готові свічки складали на дощечку, щоб не деформувалися (БПП; ГМТ; ТОФ).

З'ясовано, що звичай освячення свічок у певні дні народного календаря має локальне побутування. Зокрема про стрітенську свічку знають лише переселенці із с. Луб'янка (Плс). Її називають «громовичною», або «стреченною»:

«Приносили. На столу, як саділися вечерати, і запалювали... Ну, бало ми кажем, що стреченна свечка. Да й усе» (ЗАД). Цю свічку запалювали під час грози, щоб блискавка не попала в хату чи господарські споруди: «Та свечка, як ото гром гримит, дак треба запалювати, дак не буде пожара, не буде нічого <...>. Отака та свечка, громовична» (ЮВ]. Ще стрітенську свічку палили, щоб одужала сильно хвора людина: «І знаєте шо, коли палили? Як ото хто вже слабый крепко так. Дак тоже запалювали вже ту свечку, да воду давали ту вже, стретенську. Вже і ту свечку запалювали» (ЮВВ).

Переселенці з Рудні-Вересні (Івнк) і Луб'янки (Плс) знають страсну свічку, яку несли додому запаленою: «як моя покойна баба ще <...>, дак колісь розказувала, шо ідут із церкви і все із свечками. Додому несли запаленими свечку» (ЮВВ); «І несуть її додому, щоб вона не потухла» (ГМК). У Рудні-Вересні нею робили хрести над вхідними дверима і запалювали від грому (в цьому селі не знали стрітенської свічки): «Святили. І тепер святять. І несуть її додому, щоб вона не потухла. Роблять в входних дверях хреста, щоб сатана не заходив <...>. Це на Страсть. Од грому да» (ГМК). У Луб'янці, де від грому палили стрітенську свічку,

Колодний вулик на садибі Ірини Шнайдер (1940 р. н.), село Межисить Ратнівського р-ну Волинської обл. Фото А. Дмитренко, 2011 р.

страсною свічкою викурювали хрести на «трамі» (сволоку): «оце, наведено, тими свечками ото ж хрести робімо <...>. І знаєте, ше ж колішніє хати, та такий трам <...>. Дак по том траму» (ЮВВ).

На Київському Поліссі робили й весільну свічку. В одних селах її сукали в домі молодого й молоді: «Ну, робили і в хлопця, і в дівчини» (ЯГМ), «Аякже. В молодого й в молоді» (ЗАД), «Отдельно ж треба <...>. Две свечкі треба» (ВЮЮ). В інших селах свічку робили тільки в молоді (ГМК; СВІ). Крім того, в Іванівці (Чрнб) робили одну свічку: «Одна. Поміж молодими вона стоїть» (СВІ), а в Рудні-Вересні — дві: «На весіллі <...> дві свічки сукали <...>. Одну — большу, а одну — меншу <...>. Ну, бо так вже — чоловік старший, то больша, робили. Ну, це ж у молоді!» (ТОФ). Сукали свічки жінки-родички, які щасливі в сімейному житті: «Молодіци сукали, замужніє молодіци» (ВЮЮ); «... твоя родня — тоби робіт. Моя родня — міні робить свічки <...>. І та пара, шо харашо живе. Ті обов'язково <...>. Ну, з тої сім'ї жінка робить» (БПП).

Заготовка для нової колоди зроблена Анатолієм Мачоком (1970 р. н.), село Сошичне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. Фото А. Дмитренко, 2012 р.

Весільну свічку обвивали червоною ниткою і обкладали листочками барвінку: «Мам, як украшали? Лляною ниткою ж? Чи червоною ниткою? А потім лісточки барвінка <...>. А, ранше вони, як робили, то барвінок, я чула, шо вони говорили, шо брали барвіночок» (БГІ); «Лістом, барвінком і красною ниткою <...>. Обмотували» (ВЮЮ). Готову зсукану свічку замотували у платочок, хустинку: «Платочками вони були обмотані <...>. То це я пам'ятаю <...>. Тримала світилка» (ЯГМ); «Це так свечки замотували <...>, чи в платочок — ну, шо в людей є. Чи хустинка яка» (ТОФ). В Іванівці (Чрнб) свічку замотували у «гарусок» — шерстяну хустку: «Светілци дають у гарусок <...>. Хустка шерстяна. А в нас гарусок кажуть на єє. Да» (СВІ). Коли молодий приходив до молоді, обидві свічки зліплювали (схрещували, стулювали) до купи. При цьому кожна сторона намагалася підняти свою свічку якомога вище, вірячи, що той «буде в хазяйстві старший» (ЗАД; ЯГМ). Обряд супроводжувався піснями: «Злепимо свечки до кучі, зведем деток <...>. От бач, уже й забуласа, як казати <...>. Зліпитимо свечки до кучі, і щоб діти жили лучши» (БПП). Після з'єднання свічок їх передавали дівчинці-світилці: «І дівочку таку брали з собою. Ну, щоб вона ше неповнолетня була <...>. І як от уже приходить молодий до молоді, тоді ставлять цю светилку — це називалася светилка. І запалюють свечки. І з тими свечками та светилка стоїт, пока тие свечки не погорат» (ТОФ).

За горінням свічки спостерігали жінки, а то й спеціально стояла жінка, яка дивилася за свічками, прогножуючи майбутнє сімейне життя: «Якщо одна зараней потухне, то кажуть, шо вони розийдутса <...>. Там уже така жінка стояла, шо наблюдала» (ТОФ).

Традиція виготовлення весільних свічок живе до сьогодні. В. Ющенко робила свічки на весілля свого сина (ЮВВ). Г. Безверха, яка живе в Києві, ліпила свічки не тільки на весілля сина, а й його товариша: «... ліпила свечку в Києві вже там. Як для своїх робила свічку, і для Андрієва там друга, як женівса, так робила. Дак от барвіночок, червона ніточка йде ромбіками і барвіночок» (БГІ).

Подекуди на Поліссі існує заборона давати мед і віск на похорони, яка не зафіксована в селах Київщини. Зокрема, О. Таравська із Рудні-Вересні (Івнк) розповіла, що коли десь у селі були похорони, то дід не тільки робив безкоштовно труну, а й давав мед на сити та віск для свічок: *«І як от похорони були, так дед, в нас сити робили з меду, так стакан меду набирає, воску одрубую на свічку чи на дві. Такий був обичай у людей. Не так, як тепер. Не такіє люди були, як тепер, жадниє. Колись давали <...>. Давали, сами на похорони і носили оце таково — і мед, і воск, у кого були пчоли»* (ТОФ). При цьому нововибраний мед носили по сусідах діти, а на похорон — баба: *«А як хто вмере, дак баба ходила по похоронах»* (ТОФ).

Колодний вулик на садибі Володимира Клопотенка (1938 р. н.), село Червона Воля Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл. Фото А. Дмитренко, 2011 р.

В інших селах віск на свічки купували в тих людей, у кого були бджоли: *«Воск купляли і свічки лепили <...>. До пчоли воск пойдеш да купиш. Уже <...>, наприклад, от ти пчоли держиш, до воск єсть, до купиш. А дома налепите свічок»* (БПП). Свічку обов'язково палили при покійникові. Але це була не стрітенська, а звичайна свічка (ВЮЮ).

Колодний вулик на садибі Івана Тукайла (1936 р. н.), село Велика Глумча Ємільчинського р-ну Житомирської обл. Фото А. Дмитренко, 2011 р.

Як бачимо, бортництво як об'єкт нематеріальної культурної спадщини увібрало у себе не тільки виробничий досвід багатьох поколінь українців, а й сформувало довкола себе систему народних знань, світоглядних уявлень, звичаїв та обрядів. Давній промисел зберігається дотепер і навіть частково відроджується, стає у певній мірі «модним». А те, що бортництвом починає займатися і молодь, дає надію на те, що своєрідне етнокультурне явище і надалі розвиватиметься. Позитивним є той факт, що багато молодих бджолярів, які займаються пасічним бджільництвом, прагнуть зробити і розмістити на своїх пасіках колодні вулики, окремі вивозять свої вулли до лісу. Останнім часом колодні вулики з'являються і в містах. Наприклад, пасічник із міста Луцька Юрій Мещеряков встановив колодний вулик на даху дев'ятиповерхівки.

Дослідженням традицій бортництва та реконструкцією давніх бортницьких пристосувань займаються члени громадської організації «Бортники України». Сьогодні бджільництво активно включається в туристичні маршрути. В Україні формується новий вид туризму, який називають «медовим» або «бджолиним», під яким на сьогодні розуміють в основному «апітуризм». Але медовий, бджолиний туризм може включати ознайомлення з традиціями давнього бортництва та його

продуктами і бути цікавим широкому колу туристів різного віку [7]. Туристичний маршрут «Медове коло» розроблено на Рівненщині.

Отже, бортництво — величезний пласт етнокультури Полісся, який потребує докладного вивчення і відродження.

Список джерел та літератури

1. Архів Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ф. Володарка-2012, оп. Дмитренко.
2. Де ля Фліз Д. П. Альбоми. В 2 т. Т. 1. К. [Б. в], 1996. 244 с.
3. Де ля Фліз Д. П. Альбоми. В 2 т. Т. 1. К. [Б. в], 1999. 692 с.
4. Дмитренко А. Апотропейные функции сретенской свечи в традиционной культуре населения Правобережного Полесья Украины. Res Humanitariae. № 20 / Numeri parente / Special editor Rimantas Balsys. Klaipėda : Klaipėda Universitetas, 2016. С. 194–214.
5. Дмитренко А. Бджільництво. Етнокультура Рівненського Полісся / Упор. В. П. Ковальчук. Рівне : ПП ДМ, 2009. С. 83–94.
6. Дмитренко А. Бджільництво Березнівщини як об'єкт нематеріальної культурної спадщини та включення його до туристичних маршрутів Рівненщини (за експедиційними матеріалами). Збереження пам'яток культурної спадщини Волині: досвід, результати, проблеми, перспективи: Матеріали наук. конф. Рівне, 2018. С. 36–41.
7. Дмитренко А. Бджільництво в системі рекреаційного туризму: формування туристичних маршрутів. Актуальні проблеми сучасної освіти та науки в контексті євроінтеграційного поступу. Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф., присвяченої 20-річчю інституту (м. Луцьк, 21–22 травня 2020 року). Луцьк : Вежа-друк, 2020. С. 224–225.
8. Дмитренко А. Бджільництво на Волині й Західному Поліссі в другій половині XIX — на початку XX століття. Наук. вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки. 2001. № 5. С. 114–118.
9. Дмитренко А. Бджільництво на Житомирському Поліссі: традиції і сучасність. Культурний простір Житомирщини-Волині: Наук. зб. Житомир, 2012. С. 93–95.
10. Дмитренко А. Бджільництво на Західному Поліссі: за експедиційними матеріалами з Рокитнівщини. Літопис Волині. Всеукр. наук. часопис. Число 7. Луцьк : Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. С. 110–118.
11. Дмитренко А. Бджільництво на Рівненському Поліссі: традиції та сучасний стан. Зб. наук. праць Держ. наук. центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Вип. 1 / Відп. ред. І. Марушкевич. Київ : ДНЦЗКСТК, 2012. С. 203–218.
12. Дмитренко А. Бджільництво у Рокитнівському районі на Рівненщині: сучасний стан (За експедиційними матеріалами). Рівненський обл. краєзнавчий музей. Наук. записки. Вип. VIII. Рівне : Видавець Олег Зень, 2010. С. 149–153.
13. Дмитренко А. Бортництво на Волині. Наук. вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Вип. 3. Серія історія. Вип. I. Луцьк, 1996. С. 93–96.
14. Дмитренко А. Еволюція форм бджільництва на Західному Поліссі. Літопис Волині. Всеукр. наук. часопис. Ч. 4. Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» ВНУ ім. Лесі Українки, 2008. С. 22–28.
15. Дмитренко А. Лісове бджільництво на Західному Поліссі: основні пристосування й еволюція промислу. Літопис Волині: Всеукр. наук. часопис. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2010. Ч. 8. С. 11–14.

16. Дмитренко А. Лісове бджільництво Правобережного Полісся України. Матеріали до української етнології: щорічник. Зб. наук. пр. Вип. 15 (18) / [гол. ред. Г. Скрипник]. Київ, 2016. С. 52–65.

17. Дмитренко А. Місце бджільництва в структурі традиційної господарської діяльності населення Волині. Українська національна ідея: історія і сучасність: Наук. зб. / Відп. ред. Костиця М. Ю. Житомир : Журфонд, 1997. С. 121–123.

18. Дмитренко А. Народне православ'я: стрітенська свічка у побуті і святково-обрядовому житті українців Волині. Історія та сучасність православ'я на Волині: Матеріали VI між нар. наук.-практ. конф., 12 листопада 2015 р. Луцьк : Вид. відділ Волинської єпархії УПЦ, 2015. С. 130–136.

19. Дмитренко А. Останні бортники Волинського Полісся (за експедиційними матеріалами з Камінь-Каширського і Ратнівського районів). Минуле і сучасне Волині та Полісся. Етнографічне музейництво в Україні і на Волині. Наук. зб. Вип. 61: Матеріали П'ятої Волинської наук.-етногр. конф., 27–28 квітня 2017 року, м. Луцьк / Упоряд. Є. І. Ковальчук, Л. А. Мірошніченко-Гусак. Луцьк, 2017. С. 12–19.

20. Дмитренко А. Продукти бджільництва в обрядовому житті Волині і Полісся: воскова свічка. Етнічна історія народів Європи: Традиційна етнічна культура слов'ян: Зб. наук. пр. Київ : Стило, 1999. С. 35–39.

21. Дмитренко А. Символіка меду в родинній обрядовості українців. Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. пр. Вип. 8. Київ : Унісерв, 2001. С. 26–30.

22. Дмитренко А. Стрітенська свічка у народній медицині та ветеринарії українців Правобережного Полісся. Гуманітарний простір науки: досвід та перспективи: Матеріали III Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 40–45.

23. Дмитренко А. Стрітенська свічка як оберіг від грози у світоглядних традиціях українців Волині (за польовими матеріалами). Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Матеріали LVI Волинської наук. іст.-краєзн. конф.. Наук. зб. Вип. 56 / Упор. Г. Бондаренко, А. Силук. Луцьк, 2015. С. 228–234.

24. Дмитренко А. Традиційне бджільництво Житомирщини: звичаї вибирання меду (за експедиційними матеріалами). Гуманітарний простір науки: досвід і перспективи: Матеріали X Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. 10 квітня 2017 року: Зб. наук. пр. Вип. 10. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 72–76.

25. Дмитренко А. Традиційні чоловічі промисли: бджільництво. Народна культура українців: життєвий цикл людини: історико-етнологічне дослідження у 5 т. Т. 4: Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура / Наук. ред. М. Гримич. Київ : Дуліби, 2013. С. 135–159.

26. Дмитренко А. Традиції бджільництва Березнівщини: способи обкурювання бджіл. Гуманітарний простір науки: досвід і перспективи: Матеріали VI Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. 25 жовтня 2016 року: Зб. наук. пр. Вип. 6. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 50–55.

27. Дмитренко А. Традиції і сучасність бджільницького промислу Житомирщини: за експедиційними матеріалами з Ємільчинського і Новоград-Волинського районів. Житомирщина: події і люди. Наук. зб. «Велика Волинь». Праці Житомирського наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині, Житомирської обласної організації НСКУ. Вип. 56 / Упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2017. С. 145–155.

28. Дмитренко А. Бджільництво Житомирщини як об'єкт нематеріальної культурної спадщини та його місце в системі етно- і зеленого туризму. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, Житомирської обласної організації НСКУ: Матеріали

Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Житомиру — 1135» / Упоряд. П. С. Скавронський. Бердичів : ФОП Мельник М. В., 2019. С. 145–155.

29. Дмитренко А. До атрибуції музейних експонатів: бджільницьке лазиво в експозиції Волинського краєзнавчого музею. Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб. Вип. 6 / Упоряд. Є. Ковальчук, М. Мігас. Луцьк, 2019. С. 208–216.

30. Дмитренко А. Способи покарання бджолодерів у звичаєвому праві населення Правобережного Полісся. Народна творчість та етнологія. 2019. № 2. С. 66–81.

31. Дмитренко А. Обычаи начала выбирания меда в селах Правобережного Полесья (за полевыми исследованиями). Традиции и современное состояние культуры и искусств. Материалы VIII междунар. науч. конф. (к 60-летию со дня создания Института искусствоведения, этнографии и фольклора им. К. Крапивы Нац. акад. наук Беларуси) (7–8 верасня 2017 года, г. Минск, Беларусь). Минск, 2018. С. 126–128.

32. Добровольский З. И. Бортовое пчеловодство [в Радомышльском уезде Киевской губернии]. Статьи по пчеловодству. Санкт-Петербург, 1890. Отдельные страницы.

33. Етнографічна експедиція на Полісся. 1934 рік / Підготувала В. Борисенко. Родовід. 1992. № 4. С. 26–31.

34. Мовна У. Бджільництво Української княжої доби. Український Пасічник. 2008. № 10. С. 46–47.

35. Мовна У. Семантика меду в весільному ритуалі: український контекст та європейські паралелі. URL: file:///C:/Users/ADMYTR-1/AppData/Local/Temp/NaZo_2012_5_3.pdf.

36. Мовна У. Стрітенська свічка: український обрядовий контекст та рольові функції. URL: file:///C:/Users/ADMYTR-1/AppData/Local/Temp/NTE_2014_5_3.pdf.

37. Пархоменко Т. Використання воску в народному знахарстві. Етнокультурна спадщина Рівненського Полісся: Мат. комплекс. наук. експедицій Рівнен. фольк.-етногр. т-ва. Вип. I. Рівне, 2001. С. 27–38.

38. Пархоменко Т. Ритуальне застосування свічки у весільних обрядах. Народна творчість та етнографія. 2004. № 5. С. 89–92.

39. Пархоменко Т. П. Про традиції колодкового бджільництва на Рівненському та Київському. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Наук. зап. РДГУ: У 2-х ч. Рівне, 2000. Ч. 1. С. 120–130. URL: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=346%3A2014-09-28-15-57-59&catid=27&Itemid=17.

40. Dmytrenko A. Bartnictwo ukraińskiego Polesia. Ostatni bartnicy Europy których spotkałem, Krzysztof Hejke / Redakcja i opracowanie tekstu Gabriela Wilczyńska. Warszawa: Wydawca "Sądecki bartnik", "Terra Nova", 2017. S. 209–214.

Список респондентів

БГІ — Безверха Галина Іванівна, 1958 р. н., родом із с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл. Проживає у м. Київ. Записала А. Дмитренко у с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

БПП — Безверха Параска Панасівна, 1929 р. н. Проживала у с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл. Переселена у 1986 р. Записала А. Дмитренко у с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

ГЛІ — Гриненко Людмила Іванівна, 1953 р. н., родом із с. Ямпіль Чорнобильського р-ну Київської обл. Проживає у м. Київ. Записала А. Дмитренко у с. Зрайки Володарського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

ГМК — Глимбоцька Марія Кирилівна, 1932 р. н. Проживала у с. Рудня-Вересня Іванківського р-ну Київської обл. Переселена у 1986 р. Записала А. Дмитренко у с. Зрайки Володарського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

ГМП — Глимбоцький Микола Петрович, 1935 р. н. Проживав у с. Рудня-Вересня Іванківського р-ну Київської обл. Переселений у 1986 р. Записала А. Дмитренко у с. Зрайки Володарського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

ГМТ — Гриненко Микола Тихонович, 1952 р. н., родом із с. Ямпіль Чорнобильського р-ну Київської обл. Проживає у м. Київ. Записала А. Дмитренко у с. Зрайки Володарського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

ЗАД — Заєць Анастасія Давидівна, 1929 р. н. Проживала у с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл. Переселена у 1986 р. Записала А. Дмитренко у с. Велика Васильківського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

КВА — Кислицький Василь Артемович, 1938 р. н., народився у с. Тараси Поліського р-ну Київської обл, у с. Фабриківка Поліського р-ну Київської обл. проживав із 1966 року. Переселений 1986 р. Записала А. Дмитренко у м. Володарка Київської обл. у червні 2012 р.

СВІ — Семеник Валентина Іванівна, 1959 р. н., народилась у с. Іванівка Чорнобильського р-ну Київської обл. Проживала у с. Черевач Іванківського р-ну Київської обл. Переселена у 1986 р. Записала А. Дмитренко у с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

ТОФ — Таравська Ольга Феодосіївна, 1929 р. н. Проживала у с. Рудня-Вересня Іванківського р-ну Київської обл. Переселена у 1986 р. Записала А. Дмитренко у с. Лобачів Володарського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

ФІП — Фещенко Іван Петрович, 1936 р. н. Проживав у с. Луб'янка Поліського району Київської обл. Переселений у 1986 р. Записала А. Дмитренко у с. Велика Бугаївка Васильківського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

ЮВВ — Ющенко Віра Володимирівна, 1951 р. н. Проживала у с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл. Переселена 1986 р. Записала А. Дмитренко у с. Погреби Васильківського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

ЮОК — Ющенко Олександр Костянтинович, 1974 р. н. Проживав у с. Луб'янка Поліського р-ну Київської обл. Переселений 1986 р. Записала А. Дмитренко у с. Погреби Васильківського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

ЯГМ — Якименко Ганна Макарівна, 1936 р. н. Проживала у с. Черевач Іванківського р-ну Київської обл. Переселена у 1986 р. Записала А. Дмитренко у с. Зрайки Володарського р-ну Київської обл. у червні 2012 р.

Сергій ЖИЛА,

Старший науковий співробітник Чорнобильського радіаційно-екологічного заповідника, кандидат біологічних наук, директор Поліського природного заповідника (2000–2019), зоолог, теріолог, еколог, природоохоронець

ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ БОРТНИЦТВА В ПОЛІССІ УКРАЇНИ

Реальних загроз для швидкого зникнення бортництва на Поліссі у найближчий час не існує, однак ареал поширення цього промислу, як і кількість бортних пасік, тут поступово скорочуються. Зараз в Українському Поліссі налічується не менше 1,8 тис. придатних для використання бортей, з яких близько 50% заселені бджолами. Такий лісовий промисел, як бортництво, потребує різностороннього наукового супроводу із залученням науковців різного профілю. Навіть у найбільш детальних джерелах інформації про бортництво [Витвицкий 1835, 1835а, 1842, 1845, 1845а; Шабаршов 1996] біологія диких бортних бджіл не досліджена на належному рівні. Без достатньої базової інформації про дику бджолу не можна розглядати і проблемні питання збереження бортництва в Поліссі. При цьому потенційним чи реальним загрозам бортництва приділяється незаслужено мало уваги.

Проблеми збереження бортництва доцільно поділяти на технологічні, інформаційно-просвітницькі, етнокультурні та на питання співпраці з бортниками як носіями знань. Окремо має плануватися створення нових осередків бортництва та розвиток туризму. Стосовно обізнаності з технологією промислу бортники переважно є добре підготовленими й не потребують проведення якихось додаткових просвітницьких кампаній. В існуючих осередках бортництва доцільно було б заборонити рамкове бджільництво, хоча зробити це буде дуже непросто. Великий відсоток колод на сьогодні перебуває в зношеному стані, й потрібна їхня заміна. Але для виготовлення бортей немає деревини відповідних параметрів і якості. Більшість бортей виготовлялася ще в повоєнний час, і деревина таких колод на сьогодні частково трухлява. Періодично бортні вулики власники ремонтують. У відносно доброму стані колоди, виготовлені в 1970-х рр. і пізніше Але з 1980-х р. кількість виготовлених колод різко скоротилася. Особливо мало виготовлялося бортей у 1990–2000-ті рр. Приємним винятком може бути с. Копище, де багато колод було видовбано в останні роки. Часто свіжовиготовлені борті дещо відрізняються від класичних колод з минулого. Для більш легкого видовбування колоду спочатку розрізають на дві половинки на стрічковій пилорамі, а потім бензопилками швидко випилюють та легко видовбують необхідного розміру пустоту. На завершення борть збивають до купи, з'єднуючи разом обидві половинки. Око, або льоток у такої борті виготовляють не у вигляді одного круглого отвору, а трьох маленьких чи взагалі льоток прорізають бензопилкою. В минулому співвідношення між бортями стояками і лежаками було або однаковим, або навіть з переважанням стояків. Нині стояки стали більш рідкісні чи майже не зустрічаються. Як відомо, лежаки більш медопродуктивні, а в стояках бджоли частіше рояться. Тому в порівнянні з минулим кількість роїв на однакову кількість бортей останнім часом скоротилася. Крім того, у вертикальних колодах бджоли краще зимують. У вертикальній колоді утримання однакової за вагою бджолородини чи на вирощування рою затрачується менше меду, ніж

*Бортник Микола Ренкас
із села Перга Олевського району
Житомирської обл.
з дідівським шкіряним лезівом*

у лежаку. Причина цього в тому, що в стояку бджоли менше витрачають енергії і, відповідно, меду на обігрів дупла через малу вентиляцію повітря та меншу поперечну площу гнізда. У минулому до тих бортників, хто тримав переважно вулики-стояки, ставилися недоброзичливо і казали: «Лежаки медять та дурні глядять». Тому сучасне переважання горизонтально розміщених колод до певної міри стримує зростання чисельності бджолородин і разом з недостатньою нектаропродуктивністю угідь зумовлює невисоку заселеність бортей, котра станом на весну не перевищує 50%.

У с. Хочино і Рудня Хочинська було започатковано небезпечну для бортництва традицію виготовлення дуже високих рамкових вуликів з дошок висотою більше одного метра на вузьковисоку рамку. Такі вулики продемонстрували добру продуктивність і надійну зимівлю бджіл. Мед з рамок відкачується за допомогою медогонки, і стільники, відповідно, бджолами відбудовуються зі штучної вощини, а не вирізаються. Такий відкачаний на медогонках мед деякі недоброчесні бджолярі намагаються продати як бортний.

Особливо в скрутному стані опинилася етнокультурна складова збереження бортництва. У наш час від поліських бортників ви вже не почуєте фольклорних сюжетів про бджіл та бджільництво: зникли

розповіді про те, що Бог дарував людині бджолу, а чорт навчив її виготовляти горілку-медовуху, але зрештою Бог благословив медовуху й дозволив її пити на свята. Так само забуті традиції йти до бджіл для вирізання меду з рушником чи хлібом, проказувати молитву, піднімаючись на дерево. Хочемо ми це визнавати чи ні, а глобалізація в бортній справі вже робить свою чорну справу, і цьому процесу слід протистояти. Для прикладу, молода людина, котра поїхала у Європу на заробітки, вже приїздить назад до поліського лісу іншою і на дідові борті дивиться зовсім іншими очима. Тому в справі збереження бортництва мають бути обов'язкові етнокультурні теми. Необхідно нинішнім бортникам розказувати про старі нині забуті звичаї, традиції. А ще нагадувати їм про славні бортницькі традиції пошанування бджоли, показувати старі рушники із зображенням бджіл.

У справі збереження бортництва варто розмежовувати проблему збереження бортництва, створення нових реальних осередків бортництва від використання окремих бортей як об'єктів екотуризму під назвою «бортництво». Справжні бортники негативно сприймають різні галасливі акції стосовно їхнього промислу, титул бортника потрібно заслужити. З такою категорією, як сільські бортники чи пасічники, слід працювати тактовно, з належною повагою до їхніх знань, звичаїв. Треба усвідомлювати, що саме бортники — це той безцінний ресурс знавців своєї справи, що тягнуть на своїх плечах важку ношу збереження етнокультурної бортницької спадщини. В жодному

разі не можна якимись необачними діями налаштувати цих людей проти проєктів чи співпраці. Заслугує на підтримку ідея створення Бортного Статуту з відповідним ритуалом посвяти у бортники. Маємо не забувати, що з часом кількість бортників буде скорочуватися. У віці до 30 років їх вкрай мало або й немає зовсім. Тому дуже важливо, щоб старий бортник виховував сина, племінника чи учня, котрому він у подальшому передав би пасіку. Тут потрібний діалог між старими пасічниками і охочими освоїти бортницький промисел людьми з міського чи сільського середовища. У багатьох європейських країнах часто міські жителі займаються архаїчним бджільництвом. У нас теж доцільно було б відновити таку традицію. У деяких місцевостях Полісся борті уже продають, і це добра новина, що борті хоч трішки почали цінуватися. Добре, що вони не згниють, не загинуть, бо без догляду в лісі швидко псуються. Бортники — специфічна група населення зі своїм архаїчним світоглядом, часто малозрозумілим для сучасної цивілізованої людини. І саме цей архаїзм професії варто всіляко зберігати і заохочувати.

Робота в соціальних мережах, безперечно, потрібна, і її необхідно посилювати. Але ця форма роботи в нас більше спрямована на популяризацію бортництва в міському середовищі, серед молоді. Створення групи «Бортники України» — це дуже похвально, однак цей проєкт так і не створив нових осередків бортництва в Поліссі. Особливо багато невиправданого шуму в ЗМІ наробила польська акція з виготовлення бортей в національних парках цієї країни. Більшість поліських бортників про це не знають, ті ж, хто про це довідався, були розчаровані порушенням елементарних технологічних вимог виготовлення бортей. Наприклад, колоди не очищали від кори. Тільки тонкостінна колода-дуплянка може виготовлятися в корі, бо вона при цьому швидко висихає. Присохла до дерева кора робить дуплянку-колоду більш міцною. Товста колода-борт не здатна швидко висохнути в корі, й деревина починає псуватися, синіти, а кора — відпадати. Опитування місцевого населення Полісся за межами збереженого осередку бортництва переважно в Олевському та Овруцькому районах засвідчило майже повне небажання у населення освоювати традиційні бортні технології і займатися бортництвом. Багато хто висловлює побоювання, що в лісі без охорони борті відразу ж будуть розграбовані.

Абсолютно неприпустимим є ганебні повторювання в літературі про закурювання бджіл бортниками, про жорстоке поводження їх з бджолами, про примітивність технологій бортництва чи про якісь забобони. За ринкових умов ефективним стимулом до розвитку бортницького ремесла мала би стати економічна зацікавленість. Механізм подібного стимулювання у світі відомий і відпрацьований. Це туризм, екомuzeї, екостежки і проведення спеціалізованих медових фестивалів. А ще бортництву мають допомагати національні парки, їхні візит-центри, етнографічні музеї. Надання бортництву статусу об'єкта національної нематеріальної спадщини без відповідного національного плану дій зі збереження бортництва і фінансування конкретних проєктів мало що вирішує. Національний план дій зі збереження бортництва, як і наступний крок — написання номінаційної заявки на отримання статусу ЮНЕСКО, має містити передусім спільний українсько-білоруський проєкт з чіткими завданнями на національному, регіональному

Бортник виганяє з борті за допомогою тоненької палиці куницю-медовку, яка прогризла отвір і забралася у вулик

й місцевому рівнях. Пріоритет у такому плані дій зі збереження бортництва знову ж таки має бути наданий бортникам і роботі з цією категорією носіїв знань. Досвід екскурсійної діяльності Поліського заповідника і екомuzeю «Древлянське село» засвідчив, що саме створення умов для прямої продажі бортного меду від бортника туристу без якихось посередників є добрим стимулом для місцевого населення займатися бортництвом. У поліському осередку бортництва розпочав роботу проєкт зі створення українсько-білоруського біосферного резервату Прип'ятське Полісся площею біля 500 тис. га. Наскільки буде результативним цей проєкт, покаже час. Для прикладу, збереження бурзянської бджоли і осередку бортництва в російській Башкирії переважно базується на створених там природоохоронних територіях різного статусу, об'єднаних у біосферний резерват ЮНЕСКО. Тема бортництва достатньо широко висвітлюється у ЗМІ, на телебаченні. Але після телепередач та начебто більше ніж достатнього привертання уваги суспільства, влади у реальному бортному житті насправді не відбувається жодних змін.

Борті на присадибній ділянці

Нарубаний сокирою віск і барвінок для виготовлення весільної свічки

За кордоном є попит на наш бортний мед та інші продукти бортництва, котрі могли б у нас купувати за умови формування достатньої за масою партії цього продукту. Порівняно невелика кількість бортей, їхня невисока продуктивність, деякі особливості технології догляду бджіл у бортництві з весняним майже повним руйнуванням гнізда бджіл, порівняно невелика площа сучасного поширення бортництва зумовлюють відповідно і вкрай малий товарний обсяг продукції бортництва. Тому в найближчій перспективі за межами сучасного осередку бортництва доцільно відпрацювати нові технологічні прийоми догляду за бджолами і відбору меду, котрі б забезпечили ідентичну його якість у порівнянні з бортним медом, але спростили виготовлення борті та відбір меду. Така технологія, очевидно, має базуватися на чотирикутній дощатій колоді-стояку. Внутрішній розмір дощатої чотирикутної борті, пристосованої під розміщення лінійок, не повинен збігатися з розмірами стандартних рамкових вуликів. Такий підхід унеможливить використання штучної вощини та відкачування меду на медогонці. Мед має вирізатися тільки після його дозрівання й загустіння у стільниках у пізньоосінній період, як це робиться в традиційному бортництві. Саме такі бортні пасіки в подальшому повинні бути прискіпливо сертифіковані. В окрузі біля 4 км від дощатих бортей не повинно бути сільськогосподарських полів, де обробіток ґрунту і вирощування сільськогосподарської продукції відбувається за сучасними технологіями з використанням гербіцидів, мінеральних добрив і препаратів захисту рослин. В Поліссі такі території для бортницького промислу є в достатній кількості. Коли будуть відпрацьовані продуктивні технології бортництва, бортний промисел може стати прибутковим, а перспективи збереження бортництва навіть у далекому майбутньому будуть реальні.

Підвішена на стіні хати і накрита хустинкою від зглазу виготовлена весільна свічка

Список використаних джерел

1. Витвицкий Н. Практическое пчеловодство. Часть 1. 1835. 174 с.
2. Витвицкий Н. Практическое пчеловодство. Часть 2. 1835а. 239 с.
3. Витвицкий Н. Практическое пчеловодство. Часть 4. 1842. 237 с.
4. Витвицкий Н. Практическое пчеловодство. Часть 3. 1846. 240 с.
5. Витвицкий Н. Практическое пчеловодство. Часть 5. 1846а. 178 с.
6. Шабаршов Н. А. История русского пчеловодства. М. ПАИМС, 1996. 592 с.

Юрій ХАЛІМОНЧУК,
головний спеціаліст відділу економічного розвитку, транспорту, туризму,
інвестицій та комунальної власності Олевської міської ради.
Член Національної спілки краєзнавців України

АРХАІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ПОЛІСЬКОГО БОРТНИЦТВА У ГОВІРЦІ МІШКАНЦІВ ПОЛІССЯ

У всіх слов'янських мовах є загальнослов'янські лексеми, пов'язані з лісовою й лісостеповою зонами: озеро, болото, бір, ліс, діброва. Те саме можна сказати і про бортництво (від «**борть**» — дупло дерева). Поселення бортників, а також окремі місцевості, до сьогодні збереглися в топонімах, що походять від назви промислу — Бортники, Бортне, Бортничі, річка Уборть та ін. Зважаючи на те, що бортників здавна вважали першопрохідцями нових земель, можна припустити, що бортний промисел на нашій землі прийшов із Придунав'я. Справедливим може бути й те, що рукотворні борті могли вперше з'явитися саме в дрімучих поліських володіннях древлян. І цьому є свої причини. В останні роки з'явилися нові дослідження зарубіжних і вітчизняних вчених, які допускають, що саме з Полісся поширився ареал існування східних слов'ян.

Поліська говірка, специфічна древлянська вимова, топонімічні назви та слова, які колись були широко вживані у нашій місцевості, дають змогу стверджувати наявність у них лексем, спільних для індоєвропейських мов. Скажімо, слово **знахар** у нас не викликає жодних сумнівів: це той, хто знає, як правило, як виликувати. А от у вислові **знать і ведать** (знати і відати) криється значно більший глибинний смисл, адже відання — це вже не просто знання у сфері лікування недуг, а й цілий світогляд. Наші предки казали: «Я цього не знаю, не ведаю» або «Йди до того (ведуна або ведьмака), вон знає і ведає». «Ведами» називають і давньоіндійські епічні тексти, у яких міститься чимало термінології, пов'язаної із бджолярством. До речі, раніше слово «ведьма» не несло того негативного змісту, що вкладається у нього сьогодні. Відомо, що відуни, або волхви стояли найближче до жерців, які постійно служили біля вівтарів богів, підтримуючи вічний вогонь і охороняючи святині язичницького часу. Знаковою у цьому контексті є назва тварини — ведмідь, що колись була досить поширеною на Поліссі. Це слово складається із двох частин, що мають чіткі санскритські паралелі: **вед** — відати, знати; **мід** (або **мадга**) — мед. Вепра або дикого кабана наші сусіди-рівненчани часом називають **дік** чи **дзік**, що цілком збігається з **діч'я**. І наше слово «миша» має свого санскритського двійника — **муша**. А копищуки, жителі села Копище, яких недарма вважають сучасними спадкоємцями древлян, і нині кажуть на мишу — **муш**, як іноді на мед — **мід**. Як тут не згадати поліського прізвища Мидловець, що по суті означає — ловець, тобто збирач меду!

Без сумніву, борті стали майструвати тоді, коли в людей утвердилося поняття про «моє» і «твое». З появою права власності на борті намічаються кордони, що відділяють одні володіння від інших, так звані бортні угіддя. Кордони могли проходити по рівчаку або річці, лісовій стежці чи дорозі. Бортні поселення мають багатовікову історію. Мало міст і сіл можуть похизуватися таким віком. Вони — реліквії далекого минулого, свідки багатьох подій в історії нашого народу, адже бортництво — найдавніша професія на Землі.

Бортне угіддя — доволі складне господарство. Воно включало борті, в яких жили бджоли, і борті без бджіл, дерева-дупляки, придатні для бортей, але ще не вироблені бортниками. Таких могутніх товстелезних дерев було в ті часи дуже багато, і всі вони трималися на прикметі й у будь-який час могли стати «дільними». Бортне дерево — не просте, це капітал для нащадків і всього роду, а отже, потрібен був і його захист. Обравши дерево, придатне для виготовлення борті, бортник ставив на ньому свій родовий знак або помітку.

Дупло-«житло» оберігало бджолину сім'ю від негоди; трухлява деревина всередині дупла була ідеальним природним вологопоглиначем і теплоізоляційним матеріалом. Такий дім і взимку ставав

Бортне дерево. Олевський р-н,
Житомирська обл.

Бортники за роботою.
Олевський р-н,
Житомирська обл.

надійною схованкою для маленьких трудівниць. Пізніше стали виготовляти борті зі стовбурів дерев і користуватися ними як власністю, що передавалася із покоління в покоління. З'явилися пасіки — від слова **сікти**, тобто рубати. Часто на місці пасік виникали поселення. А іноді траплялося навпаки — щоб полегшити добування цінного продукту, бортники вирубували колоди дерев з дуплами і переселяли сім'ї ближче до свого житла. Слово **вулиця** теж завдячує своїй появі бджільництву, бо означає дорогу до вуликів.

Бортні ліси були важливою складовою княжих володінь, що приносили їхнім власникам великі доходи. Ліс без бортей здавна цінувався найменше. Бортники завжди перебували під особливою опікою держави та її законів. Дуже швидко мед і віск став відігравати велику роль у торгівлі Русі з Грецією (Візантією) і багатьма країнами Європи. Так на Русі утвердилося бортництво.

Закони про охорону бортей захищали інтереси бортників, охороняли медоносних бджіл, строго відповідали живій природі. Право на бортне угіддя прирівнювалося до права на землю, що вказувало на високу організацію і значення виробництва меду та воску. Ще в «Руській правді» наголошувалися штрафи за пошкодження бортей і виламування меду, а за Литовським статутом і Судебником Івана Грозного за крадіжку і пошкодження бортей передбачалося покарання аж до смертної кари. У XVIII ст. бджільництво пішло на спад, а бортництво взагалі стало занепадати. Став доступним новий солодкий продукт — цукор, а борті значно потіснив рамковий вулик Прокоповича. Проте у північних регіонах Українського Полісся архаїчний промысел до цього часу зберігся майже у первозданному вигляді.

Нинішні північні райони Житомирської області називалися тоді *Древлянським князівством*. «Бути тут на річці *у борті* (тобто біля дупла, вулика) люду моєму», — повелів у X столітті князь Олег Святославович. По тому княжому повелінню і назвали річку — *Уборть*, а поселення

*Виготовлення борті.
Олевський р-н,
Житомирська обл.*

*Борті у процесі
виготовлення.
Олевський р-н,
Житомирська обл.*

*Встановлення борті на дерево.
Олевський р-н, Житомирська обл.*

його — Ологове городище — Олевськ, а потім, щоб легше було вимовляти, — *Олевськ*. Таким, офіційно визнаним, принаймні до 2010 року, вважалося походження назви міста.

Окрім цієї версії, існує ще декілька. За останніми даними, отриманими під час міжнародної наукової археологічної конференції, що вперше проходила в Олевську 23–25 квітня 2010 р., більш вірогідно, що назва поселення виникла від слів «*олеси*», «*оліштя*», «*оліс*» — давніх термінів, що зустрічаються у білоруській, російській, а також, як співзвучні, — у польській та литовській мовах.

Ці слова означають «*олішник*» (*орішник*) чи «*ольшаник*» — вільховий (ліщиновий) ліс посеред болота. Зважаючи на місцеві кліматичні особливості та рослинність того часу, з цим цілком можна погодитися.

Проте є ще одна думка, згідно з якою поселення спочатку називалося «*Вуллевск*» — від слова *вулле*, тобто вулики-кадовби. А річку назвали Убортю тому, що бджоли у давні часи у великій кількості селилися у бортях — дуплах дубів, яких вдосталь росло на її берегах. Тобто *У-борть* — це річка, що тече в бортні ліси, подібно як *У-нава* — ріка, що тече в потаємний світ, у царство Нави. Вода в Уборті, як і в інших річках півночі Полісся, має коричневе забарвлення, внаслідок чого вона в давнину отримала назву Медова ріка. За легендою, бджіл тоді було так багато, що вони селилися не лише в дуплах дерев, а й у розколинах скель на її берегах. Влітку віск танув, мед витікав у річку, розчинявся у воді, надаючи їй такого приємного медового кольору. Насправді вода така тут, звісно ж, не від меду, а через високий вміст сполук заліза і марганцю.

Недарма ж на Поліссі так багато Рудень — поселень, які з'явилися на місцях видобутку заліза з болотної руди — лімоніту.

Моє особисте близьке знайомство з бортництвом розпочалося ще у 2003 році, коли у газеті «Народний лікар» я прочитав декілька статей відомого самобутнього краєзнавця з міста Коростеня Миколи Івановича Брицуна (Ходака). Пізніше я ознайомився з публікаціями на цю тему директора Поліського державного заповідника, вченого і краєзнавця Сергія Миколайовича Жили. За цей час коло мого пізнання і знайомств значно розширилися, проте суть самого явища майже не змінилася. Отже, основу розповіді становитимуть, крім вищеназваних джерел, дані, отримані за багато років від бортників з діда-прадіда, жителів Олевського району Івана Лозка (с. Копище), Михайла Михальця (с. Майдан-Копищенський), Анатолія Скуміна (с. Хочине), Миколи Ренкаса (с. Перга), Володимира Дворецького (с. Рудня-Хочинська). Від сьомого коліна передалася їм любов до бджіл, у спадок від предків залишився й весь необхідний інвентар. Вулики вони ремонтують

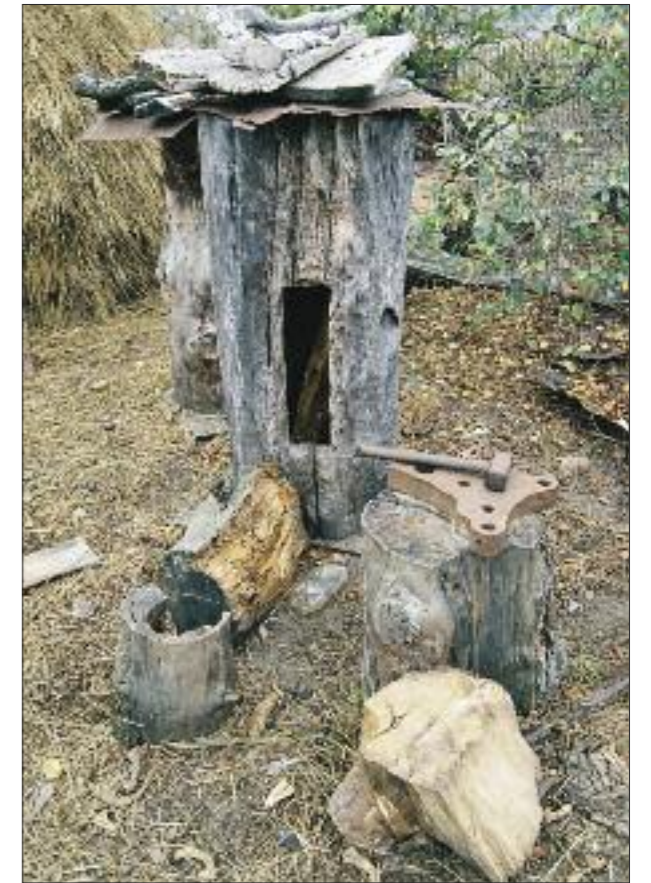
Колесо для підіймання борті.
Олевський р-н,
Житомирська обл.

Знаряддя
бортного промислу.
Олевський р-н,
Житомирська обл.

старі або майструють нові, видовбуючи їх зі стовбура сосни або дуба великим залізним долотом, яке називають *плешнею*. Цей інструмент схожий на рибацьку плішню, тільки держак у неї з великою гулею-набалдашником — для надання більшої інерції.

З одного підходящого дерева може вийти від 3 до 5 бортей. Маса кожного вулика сягає не менше 100 кг, іноді зустрічаються рекордсмени від 200 кг і більше. Робота ця доволі тяжка. Щоб видовбати плешнею одного вулика, слід потрудитися декілька днів. Хоча, прискоривши процес за допомогою бензопили, можна впоратися й за день. Житло «під ключ» становить собою пустотілу колоду завдовжки 1,2–1,5 м, з прямокутним вічком посередині, заглушену з обох боків (або тільки знизу) дерев'яними кругляками. Внутрішній об'єм порожнини овальної форми становить, залежно від розмірів заготовки, від 70 до 150 літрів. Вічко щільно закривається дощечкою, що називається *довж*, при цьому залишається лише невеличка щілина — льоток для переміщення бджіл. *Довж*, у свою чергу, закривається *снетом* — дощечкою трохи довшою і ширшою за попередню, яка призначена для більш надійного захисту «парадного входу» від усіляких непроханих гостей.

Колода-борт.
Олевський р-н,
Житомирська обл.

Такого вулика ніколи не фарбують, проте правильно виготовлений і встановлений, він може прослужити від 100 до 200 років. Борті часом встановлюють прямо на землі біля дому, використовуючи як підпори невеликі кілочки, та все ж більш звичне їхнє місце — у лісі на деревах. Для цього на висоті близько 10 метрів прикріплюють до стовбура за допомогою ланцюга дерев'яне колесо з подовженою віссю — своєрідний «підйомний кран». Колись дехто з майстровитих бортників мав для цього спеціальне велике, діаметром до 2 метрів, колесо — *кодолу*. На дерево забираються за допомогою *острови* — молодого дуба або граба з короткими міцними гілками, такої собі примітивної драбини, прихованої у надійному місці. Умостившись на дереві та закріпивши кодолу, однією ногою натискають на спиці колеса, а рукою за допомогою мотузки фіксують його положення. Колесо провертається, трос з вантажем намотується на вісь, і вулик поступово піднімається до своєї стоянки. Із землі його скеровують мотузками так, щоб оминати гілля.

Якось мені з моїм другом-фотографом Миколою Данюком пощастило бути присутніми у лісі разом з бортниками. Витягнувши вулля, «борті-інженери», як ми їх жартома назвали, закріпили його до стовбура залізними штабами. У давнину це робили дерев'яними *латами*. Між вуликом і деревом залишили невелику щілину для руху повітря, щоб деревина з часом не псувалася. З дощок або шиферу готують також невеликий дашок на всю довжину лісового житла, попередньо накривши його сухою березовою корою — берестою. Іноді всередині в голові вулика закріплюють спеціальні палички — *роженці*, для закладки воцини. Однак можна обійтися й без них.

Вулики встановлюють вічком на південь або на схід, у вертикальному положенні — **стояки**, або горизонтальному — **лежаки**. Дехто віддає перевагу лежакам, мотивуючи це тим, що бджоли починають ліпити стільники з голови вулика, таким чином, у них більше робочого простору, а значить, більшим буде взяток.

У старі часи, коли на Поліссі ще водилися ведмеді, від них під вуликом робили спеціальний настил — **кровать**, або підвішували дерев'яне калатало. Принцип його дії такий: ведмідь підлазить під вулик, відводить калатало лапою, а воно його — бух по голові! Ведмідь сердиться, ще більше розгойдує палицю і отримує ще. Врешті-решт невдаха-ласун з гарчанням падає і втікає геть. Добре, якщо, падаючи, грабіжник не потрапляв на загострений кілок, вкопаний заздалегідь завбачливим господарем. Інакше бортник, крім меду, міг би поласувати ще й ведмежатиною.

Перевезення борті до місця встановлення

По завершенню всіх будівельних операцій вулик слід **затворити**. Кожен бджоляр-поліщук має свої секрети приготування **творби**, або **творива**. Здебільшого для цього з дому береться медова **сита** (переброджений розчин меду разом із вощиною). Додавши меліси, гілок молодої крушини та берези до квітучого багна (багниці), якою вчасно запасуються біля болітця, прихопивши із собою півторалітрову пляшку сити, творять це священнодійство. При цьому щільно встеляють гіллям дно вулика та зрошують увесь його внутрішній простір ситою, примовляючи при цьому добрі побажання для «божих мушок» — майбутніх мешканців цього нового житла. Старі бортники казали, що в давнину були відомі спеціальні молитви та здійснювалися особливі магичні ритуали для приманювання бджіл. Нині це все забулося і комах заманюють, лише затворяючи вулики.

Біологічне значення творіння полягає в тому, що в замкненому просторі вулика молода зелень і цвіт запарюються від тепла і разом з розчином меду — сити — утворюють пахучий аромат. Багниця до того ж є потужним фітонцидом. Бджоли-розвідниці, або **походи**, з нового рою, шукаючи місце для поселення сім'ї, орієнтуються на запах. Знайшовши борт, вони за своїми ознаками визначають його придатність як житла і, повернувшись назад, приводять рій за собою. Бджоли краще заселяють старий вулик, а новий, буває, обживається ними на другий або й на третій рік. Взагалі корисно, щоб нове житло декілька років постояло і деревина трохи постаріла.

Затворювати вулики можна тільки до 10 червня — до настання Русального тижня. Язичницькі традиції хоч і втратили свою первинну сутність, проте на рівні підсвідомості збереглися. У ці дні в ліс стараються не ходити. Давні легенди оповідають про русалок, одягнених у все колишнє, біле, що співають, кричать, пищать, танцюють навкруги бортника, заманюють людину в глушину і можуть залоскотати до смерті. Оглядати бджіл у новому вулику починають після Спаса — з 19 серпня або навесні наступного року. Тоді ж очищають борт від всохлого гілля.

Після першої практики на природі ми поверталися з лісу пополудні, стомлені, але задоволені результатами своєї праці. На півдорозі додому нам трапилися дивні сліди, що тягнулися від невеличкої канави до піщаного пагорба. Уважно придивившись, побачили болотяну черепаху, що відповзала убік від своєї купелі. Пора роїння бджіл збігається з відкладанням яєць у черепах — сонце і тепло усьому живому задає свій темп і строк. Як потім з'ясувалося, ця зустріч була гарною прикметою. За місяць нам подзвонив старий бортник і повідомив приємну звістку: один із вуликів уже заселений бджолами. Він пообіцяв, що коли в цих сім'ях буде достатньо меду, перший взяток дістанеться нам.

Минуло півтора року. За цей час у нашому районі закінчилося будівництво сучасної автодороги Олевськ — Майдан-Копищенський, що з'єднала Україну і Білорусь. Налагодилося автобусне сполучення з Копищем, зокрема й міжміськими рейсами. Теплі весна та літо сприяли активному роїнню і міграції бджіл. Восени наш давній знайомий повідомив, що у двох затворених нами вуликах влітку жили бджоли, і що прийшла пора їх доглянути.

І ось на початку жовтня ми з Миколою знову в Копищах. Було вже досить прохолодно, саме така погода сприятлива для догляду вуликів угорі. Завантаживши тару і спорядження, ми, як і позаторік, поїхали на конях знайомими маршрутом.

Прибувши на місце, Іван Петрович надягнув маску із захисною сіткою, а його помічник тим часом роздмухав димаря (у давнину для цього брався **зубель** — розщеплене з одного боку поліно, з якого на вогні робили курну головешку). Піднявшись на дерево, він зняв сніт, витягнув довж і оглянув нутро вулика. Навіть із землі в отворі виднілися паралельні ряди стільників, зосереджені півколами у верхній частині борті. Господар оцінив об'єм взятку і, пахкаючи димком на окремих активісток, що протестували проти неочікуваного візиту, спочатку зняв гострим ножем порожні нижні стільники. Потім став зрізати цілі кавалки напівпрозорих шестигранників, у яких іскрилася бурштиновими краплинами свіжа пахуча смакота. Великі ламкі шматки він складав у чисте відро, яке заздалегідь почепив поряд на гілляку. У декого з бортників для збору меду мається спеціальний дідівський липовий короб, що має назву **лазбень**. Загалом від двох молодих сімей ми зібрали невеликий урожай — усього близько 15 кілограмів меду в стільниках.

Продемонстрували нам бортники також снасть для лазіння по дереву і догляду за бджолами — саморобну **жень**, або **лезиво**. Це довга, до 25 метрів, міцна мотузка, сплетена зі шкіри худоби (колись використовували шкіру лося). Плететься вона з шести чи восьми **сталок** (смуг) сиром'ятної видубленої шкіри, а після обробляється у дьогті. На одну жень (повна назва — **кожень**) витрачається до 4-5 шкір (кож). Це дорога і довговічна снасть, що залишилася лише у деяких бджолярів. До неї прикріплюється маленька дощечка — **лежея**, що фіксується до жень довгим загостреним сучком — **кранципалом**. Ціла жень перекидається через високу гілляку, закріплюється на дереві, й по ній бортник добирається до самого вулика. Там він сідає на лежею і оглядає вулика або збирає мед. Потім, витягнувши сучка-фіксатора та тримаючи в руках обидві мотузки своєї снасті, під вагою власного тіла помалу спускається додолу. Мало нині залишилося умільців, які вільно володіють майстерністю такого підйому і спуску.

ВІДРОДЖЕННЯ ТРАДИЦІЇ У СУЧАСНОМУ СВІТІ

Ще не так давно, у 60–70-ті роки минулого століття, меду бджоли назбирували багато. У сприятливі роки дбайливий господар міг зібрати декілька **кадовбів** (бочок) меду. Бувало, траплялися випадки, коли під час заготівлі лісу зрізали старого велетня-дуба, з якого від падіння починав витікати мед. Як правило, це справжні давнішні дупла-борті, у яких бджоли поселялися й жили самі по собі багато років. Очевидці розповідають, що меду в таких знахідках вистачало усій бригаді. Тепер часи не ті: значна кількість бджолиних сімей гине від хвороб, мало висівається медоносних культур, масово знищуються ліси — колишні бортні угіддя. Та й продуктивність бортної пасіки значно нижча від традиційної. Проте є серед моїх знайомих поліщуків ентузіасти, які, попри все, роблять ставку саме на колодне бджільництво. Цим вони не тільки заробляють собі на хліб насущний, а й підтримують давні традиції, слідуючи поклику предків, продовжують стародавній Ведичний культ Меду-Сонця, Даждь-Бога, оберігають найцінніше — унікальний генофонд священної комахи, Божої мухи — поліської бджоли.

Список використаних джерел:

1. Брицун М.-Ходак. Тисячолітні Веди Землі Древлан. Коростень : Друк, 2006.
2. Галатюк О. Хвороби бджіл та основи бджільництва. Житомир : Полісся, 2010. С. 10–22.
3. Губерначук С. Прадавність української мови. Київ : Четверта хвиля, 2010.
4. Жила С. Слідами княгині Ольги по Землі Дерев. Коростень : Тріада С, 2011.
5. Халимончук Ю. Затерянный мир полесских бортников. Киев : Геосфера, 2006. С. 54–69.
6. Халимончук Ю. Прадавнє бортництво на Поліссі. Український пасічник. Львів, 2013. № 10 (271). С. 28–31.

№ 10 (271). С. 28–31.

Сергій ЖИЛА,
Старший науковий співробітник Чорнобильського радіаційно-екологічного заповідника,
кандидат біологічних наук, директор Поліського природного заповідника (2000–2019),
зоолог, теріолог, еколог, природоохоронець

ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ ОСЕРЕДКУ БОРТНИЦТВА В ЧОРНОБИЛЬСЬКОМУ РАДІАЦІЙНО-ЕКОЛОГІЧНОМУ БІОСФЕРНОМУ ЗАПОВІДНИКУ

Наявність ретельно організованої охорони території Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника (далі ЧРЕБЗ) та достатня нектаропродуктивність угідь цього регіону дає змогу створити тут осередок відродженого колодного бджільництва та аборигенної поліської, або темної європейської бджоли (*Apis mellifera mellifera*). Наявність ведмедя в ЧРЕБЗ буде ускладнювати проведення робіт, і тому розміщувати борті доведеться разом із захисними облаштунками або виставляти їх на горищах покинутих будинків у відселених селах. На першому етапі цього проєкту слід відпрацювати систему утримання бджіл у колодному вулику з дошок і пиляних обрізків, котра була б дешевою за собівартістю матеріалів та простою у виготовленні. Така колода за конструктивними особливостями має бути ідентичною до борті-стояка чи колоди і бути розрахована на продукування не меду, а маток і роїв. Через підвищене радіаційне забруднення території ЧРЕБЗ вживання у їжу меду і використання воску будуть неможливі. Після досягнення високої щільності бджолородин у ЧРЕБЗ рої бджіл можна буде вивозити за межі ЧРЕБЗ в інші регіони Полісся чи й за кордон для створення там нових осередків бортництва з використанням чистопородних бджоломаток поліських бджіл. Найбільш ефективним сценарієм відродження аборигенної поліської бджоли був би спільний українсько-білоруський проєкт в рамках підготовки номінації бортництва на отримання об'єкту нематеріальної спадщини ЮНЕСКО.

Відбір потрібного генетичного матеріалу у вигляді запечатаних маточників з бортей на деревах є непростим процесом, але цілком реальним. Першопочатково слід визначити бджолородини з ознаками аборигенних бджіл, а потім перевірити їхню генетичну відповідність у лабораторних умовах. Деякі бортники до цього часу відрізняють аборигенних бджіл від гібридних чужих за зовнішніми ознаками й поведінкою, а саме за волохатістю, меншими розмірами, злобливістю, за маленьким у розмірі «носом-хоботком», здатністю працювати на медозборі в прохолодну і дощову погоду та іншими ознаками. Аборигенних бджіл місцеві жителі називають «слепотні», чи «слепето», а бджіл-чужинців — голі, жовтопузі чи «довгоносікі». На переконання бортників «слепотні» погано ведуться в рамкових вуликах».

Утримання частини аборигенних бджолородин без будь-якого втручання людини в умовах ЧРЕБЗ дало би змогу отримати дані з біології, поведінки, підтвердити чи спростувати деякі фрагментарні відомості щодо диких бджіл у районі Поліського заповідника. Біологія дикої бджоли, очевидно, запрограмована так, що рій після кількарічного проживання в дуплі дерева періодично

змушений його полишати й шукати собі нове місце для поселення. Часто через три роки проживання бджолородини в дуплі значна кількість комірок у стільниках звужується настільки, що стає для бджіл непридатною для використання. Спостереження за тривалим проживанням диких бджіл на хуторі поблизу с. Майдан Копищанський Олевського району засвідчили, що з часом гніздо бджіл пересувається і, зрештою, родина покидає старі стільники. Якщо більше пустоти для розширення гнізда в дуплі немає, слепотні покидають гніздо. Тому вивчення біології, поведінки аборигенної бджоли разом зі збереженням популяції бджіл на генетичному рівні мають стати одним з пріоритетів у діяльності пропонованого нового осередку бортництва та наукового стаціонару ЧРЕБЗ. В долині р. Уборть, де до цього часу збереглася достатня кількість дуплястих дубів, місцеві жителі пам'ятають про давні технології добування дикого меду. Зазвичай бджіл, що поселилися в дубі, бортники не чіпають до того часу, поки вони самі не злетять. Зрідка вирізають у дубі отвір для доступу до гнізда. Однак така операція не завжди виявляється успішною.

Україна має не тільки лишатися осередком існуючого лісового бортництва, а й відродити технологію утримання бджіл у легких колодах та в вуликах-козубах. Легка і проста у виготовленні

*Зовнішній вигляд
вулика-колоди*

українська колода-бездонка, можливо, бере свій початок ще зі скіфських часів. Таке колодне бджільництво в нелісових регіонах України лишалося ще донедавна збереженим як промисел і було насильно знищено у 1930-ті рр. Саме тоді під гаслом «долой колоду» більшовики в примусовому порядку запровадили рамкові вулики. Автору в 1984 р. довелося слухати розповідь старожила Семенюка Василя Миколайовича з м. Біловодськ Луганської області, 1912 р. н., про те, як місцеві селяни намагалися зберегти дуплянки. Інформатор говорив і про споконвічні козацькі технології утримання бджіл в дуплянках і дощатих колодах з періодичним відбором меду зверху колоди. «Витягали соти, пристроєні до палочок». Наступного року стільники вирізали знизу, що давало змогу весною зберігати гніздо бджіл цілісним. Така технологія бджільництва була складнішою за бортну, потребувала додаткових знань і не була поширена в «мужицькому» середовищі. Цей інформатор, як і інші старожили-пасічники з цього району, не міг детально розповісти про ту давню технологію утримання бджіл, інколи плутовався у своїх показах, але можливість існування такої технології доцільно було би перевірити на практиці в умовах ЧРЕБЗ. На території нинішнього ЧРЕБЗ у с. Луб'янка та с. Іллінці було виявлено вулики-колоди, котрі орієнтовно до 2015 р. використовувалися місцевими жителями-самоселами. Станом на 2020 р. на території ЧРЕБЗ лишаються поодинокі діючі борті на деревах, котрі належать працівникам лісової охорони Північної Пущі. Бортництво у регіоні нинішнього ЧРЕБЗ почало занепадати після надання селянам-кріпакам волі [Пяткевіч, 2004]. У цей час з'явився термін «пасіка», котрий означав вибірково зрубаний ліс та виставлені на землі вулики переважно у кількості до 10 колод. З причини введення більших податків за борті, вулики чи введення такої данини там, де її не було зовсім, селяни, і особливо мешканці польових сіл, зняли з дерев борті та поставили їх біля хат, в городах чи на спеціально огорожених ділянках. З цього часу вулики, залишені у лісі на деревах, стали звати вотчина, а вулики, що стояли чи лежали біля хати, — пасіка. На пасіці з цього часу став господарювати переважно старий чоловік [Пяткевіч, 2004].

У наш час, зважаючи на масові випадки загибелі бджолородин не тільки в Україні, а й у Європі, світі, на глобальний характер проблеми зниження життєздатності бджіл, з'явилася висока потреба на аборигенних бджолиних маток у матковивідних фірм. У поліській бджоли природний добір на виживання в екстремальних природних умовах ніколи не переривався, і тому її генотип є цінним для виведення нових життєздатних порід бджіл. Саме в умовах відселеної території ЧРЕБЗ за майже повної відсутності приватних пасік молоді бджолині матки, котрі будуть вилітати з колод для спарювання, не будуть запліднюватися випадковими породними чи гібридними трутнями, і таким чином популяція зможе зберігати в чистоті генотип дикої бджоли нескінченно довго. Зберегти і налагодити в подальшому реалізацію маток аборигенних поліських бджіл доцільно з різних причин. У наш час життєздатність бджіл незадовільна на глобальному рівні, й посталала проблема масової загибелі цих комах. Тому поліські «слепотні» є цінним генетичним матеріалом не тільки для збереження видового біорізноманіття Полісся, а й для виведення нових, більш життєздатних порід бджіл. Саме з цих міркувань аборигенну бджолу слід зберегти як вид комах, що зникає, з наданням їй відповідного червонокнижного статусу. Окрім цього, темна європейська бджола — це ще й ключовий вид комах-ентомозапилювачів, котрий відігравав у минулому визначальну роль в лісових екосистемах всього Полісся та ланцюгах живлення.

Список використаних джерел

Пяткевіч Ч. Речыцкое Палессе. Мінск. 2004. 672 с.

Анна ПЕТРАУСКЕНЕ,
лаборант Житомирської археологічної експедиції

МОЖЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ БОРТНИЦТВА ДЛЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Сільське населення Поліського регіону протягом багатьох віків займалося промислами, пов'язаними з експлуатацією лісу та лісових багатств. Ще на початку ХХ ст. на значних за площею районах Полісся було поширено бортництво — збирання бджолиного меду з природних чи штучно виготовлених дупел дерев чи пересувних бортей, яке становило практично основний спосіб господарювання. Бортний мед та інші продукти промислу слугували основним товаром, який не тільки споживався, а й вимінювався на всі інші необхідні предмети.

Топоніми Бортничі, Бортники, Бортне, Уборть, Варовичі та інші вказують на місця розповсюдження бортництва, де бортники — це населення, яке обслуговувало борті, а вари — місця виготовлення медового напою.

Перші згадки про цей промисел за літописними джерелами сягають Х ст. Протягом багатьох століть бортництво відіграло важливу роль у соціально-економічному житті Східної Європи. Високі та суворі штрафи давньоруського часу та литовського періодів за пошкодження бортей та навіть за псування бортних дерев засвідчують важливість цього промислу для економіки середньовічного суспільства.

У ХІХ ст., із появою рамкового вулика та переходом до більш прогресивного раціонального бджільництва, бортництво поступово занепадає.

На сьогодні промисел зберігся лише в кількох місцях — по невеликому осередку в Польщі, Литві, Росії та Білорусі та на Українському Поліссі.

У наш час бортництвом займаються на Рівненщині, Житомирщині та Київщині, хоча історичний ареал розповсюдження промислу сягає усього історико-етнографічного регіону Полісся.

В останні десятиліття вивченням і популяризацією бортництва займається ряд музейних, пам'яткоохоронних установ та громадських об'єднань, а матеріали, зібрані під час експедицій, зберігаються у приватних зібраннях, колекціях музеїв і фондів збірок музеїв Рівного, Житомира, Києва, Сарн, Чорнобиля, Іванкова, Переяслава-Хмельницького, Вишгорода та ін.

За ініціативи громадського об'єднання «Бортники України» бортництво внесено до Національного переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України наказом Міністерства культури від 30.05.2018 № 465. «Бортники України» на регулярній основі проводять етнографічні експедиції, здійснюють реконструкції традиційних знарядь бортництва, беруть участь у просвітницьких лекторіях, знімають тематичні відео тощо.

У співпраці із «Бортниками України» парк природи «Беремицьке» (Чернігівська обл.) працює над створенням нової туристичної локації — невеликого музею-скансену бортництва на території парку. Колоди із бджолами уже прикрашають собою екостежки парку, що дає можливість туристам спостерігати за життям бджіл у їхньому природному середовищі. Парк у себе на території планує створити осередок та навчальний центр бортництва — базу для науковців і привабливу туристичну дестинацію.

З 2016 року на Рівненщині реалізується масштабний туристичний проєкт із бортництвом у основі. «Медове коло» — чи не перший в Україні глобальний туристичний проєкт із стратегією розвитку. Він має на меті просування регіону як локації зеленого туризму та популяризацію медового промислу, адже область славиться виробництвом меду та продуктів з нього. Автори маршруту ставлять собі за мету об'єднати бортників та донести до широкого загалу інформацію про них, організувати їхню діяльність через залучення до майстер-класів, виставок, подій та екскурсій.

«Пасіка Полісся».
Національний музей народної архітектури та побуту України

На Білоруському Поліссі бортний промисел сьогодні активно практикується переважно у Гомельській та Брестській областях. За інформацією голови приватної установи розвитку традиційного промислу «Братэрства босых бортнікаў» Івана Осипова сьогодні на території країни налічується близько 300 бортників, і ця цифра невпинно зменшується через переважно похилий вік носіїв промислу та низьку рентабельність виробництва.

Важливим фактором вирішення недостатньої обізнаності широких верств населення з проблемами існування та збереження традицій та розвитку бортництва як складової туристичного продукту є наявність тематичних музейних експозицій та виставок у Білоруському державному музеї архітектури та побуту, музеї бортництва Національного парку «Прип'ятський», музеї природи Біловезької Пущі та інших приватних установах, екомузєях та агросадибах.

У 2016 році за ініціативи «Братэрства босых бортнікаў» матеріали систематичних етнографічних та фольклористичних експедицій, які проводилися в країні в останні десятиліття, лягли в основу підготовки матеріалів для включення бортництва у Державний список історико-культурних цінностей Білорусі. Подібний шлях пройшли польські колеги, включивши бортництво до національного списку нематеріальної культурної спадщини.

Це дало змогу міністерствам культури Білорусі та Польщі за участі «Братэрства босых бортнікаў» та фундації «Bractwo Bartne» підготувати спільне номінаційне дос'є для включення елемента «лісове бортництво Полісся» до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО.

В останні роки у культурному просторі Полісся відбулися знакові тематичні заходи, присвячені бортництву:

- 31 жовтня 2016 року в Луцьку (Волинська обл.) було відкрито фотовиставку «Останні бортники» відомого польського оператора, фотографа й мандрівника Кшиштофа Хейке, який представив результати своєї багатолітньої роботи з документування цієї архаїчної професії. Деякі світлини Хейке зроблені за допомогою інфрачервоної камери та показують життя бджіл всередині борті. У презентації фотопроєкту взяв участь представник польської фундації «Bractwo Bartne» Піотр Піласевич, який провів майстер-клас з використання лезива — шкіряного засобу самопідйому бортника на високе дерево.

- 21 квітня 2017 році фотовиставка «Останні бортники, яких я зустрів» Кшиштофа Хейке пройшла у Бресті (Білорусь), де, окрім світлин, була продемонстрована колекція бортницького інвентарю.

- 8 липня 2018 у Гомелі (Білорусь) приватна установа розвитку традиційного промислу «Братэрства босых бортнікаў» презентувала виставку «Пчолачкі гудуць, хатку будуць...». Широкому загалу організатори представили колекцію бортного інвентарю, традиційний білоруський текстиль та ікони, оригінал рукописної збірки «Как пчел водити и за пчелами ходити» (XVIII ст.) та зображення фрагмента Carta Marina шведського мандрівника Олафа Магнуса (XVI ст.), на якій територія сучасної Білорусі позначена малюнком: один ведмідь вилазить на високе бортне дерево, а інший на землі розорує бджолину сім'ю. На думку автора карти, саме це було характерною рисою цих територій у XVI ст.

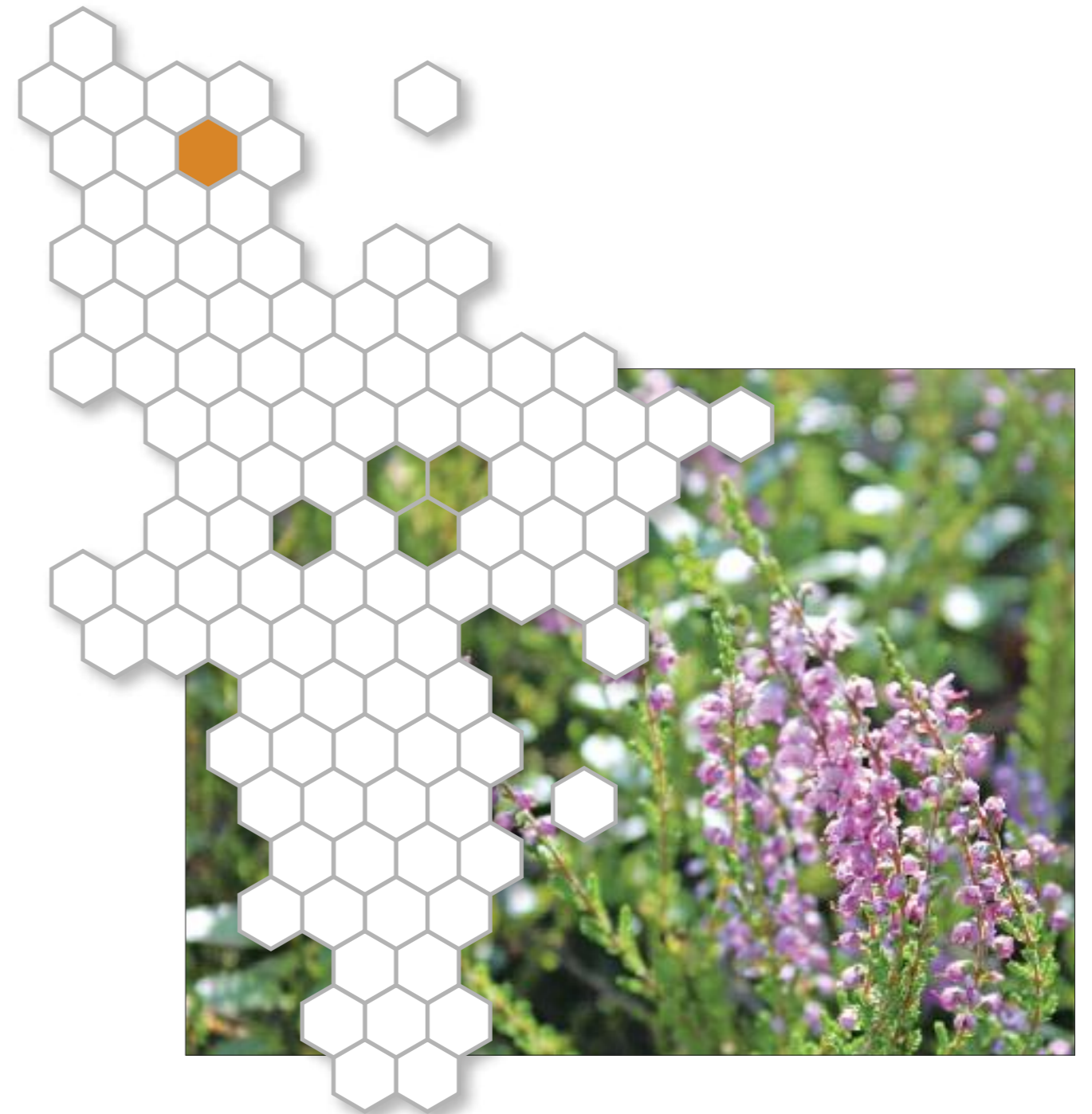
- 13 вересня 2019 року у Вишгороді (Київська обл.) на базі Вишгородського Історико-культурного заповідника відкрилася виставка «Спорядження бортника» у рамках Міжнародного круглого столу «Бортний промисел на Поліссі: дослідження, збереження та популяризація». Представники Інституту археології, музейних установ, заповідників, ландшафтних парків, природоохоронних організацій та громадських об'єднань України та Білорусі представили доповіді

ЕКОЛОГІЯ БОРТНИЦТВА

з питань дослідження та збереження промислу, а також його використання як історико-культурного туристичного ресурсу.

Список використаних джерел:

1. Петраускас А. В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX-XIII ст. Київ, 2006.
2. Вятковский музей старообрядчества и белорусских традиций им. Ф. Г. Шклярова. Выставка «Пчолачкі гудуць, хатку будууюць...». 2018. URL: <https://vetka-museum.ru/vystavki/vystavki-proshedshie/428-vystavka-pcholachki-guduts-khatku.html>
3. Екологічний туризм та національні природні парки України. Українська асоціація активного та екологічного туризму. 2019. URL: http://pryroda.in.ua/files/2015/03/Katalog_UAETA2015_spring.pdf
3. Хроніки Любарта. У Луцьку : фотодослідження про європейських бортників. 2016. URL: <http://www.hroniky.com/news/view/5941-u-lutsku-foto-doslidzhennia-pro-ievropeiskykh-bortnykiv>
4. Bractwo bartne. UNESCO — POCZĄTEK. 2017. URL: <http://bartnictwo.com/pl/2017/12/24/unesco-poczatek/>
5. Готун І., Коваль О., Петраускас А. Розвиток бортництва у слов'янських народів. Український історичний збірник. 2007. 10. С. 15-20.
6. Дмитренко А. А. Бортництво Березнівщини: традиції, сучасний стан і перспективи включення до історико-культурних туристичних ресурсів (за польовими етнографічними матеріалами). Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту ім. Лесі Українки. Історичні науки. 2016. № 13. С. 145-151.
7. Петраускас А. В. Бортництво сільського населення давньоруського часу на Середньому Подніпров'ї. Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 38-42.
8. Воробйова О. А. Екологічний туризм як чинник сталого розвитку природно-заповідних територій. Екологічні науки. 2012. № 2. С. 119-129.

Іван ОСИПОВ,
магістр эканомікі Білоруськаго державнаго эканомічнаго універсітэту,
голова прыватнаго закладу з развітку традыцыйнаго бортніцтва
«Братство босіх бортнікаў», бортнік, досліднік традыцый бортніцтва Білорусі

ТРАДЫЦЫЙНЕ БОРТНІЦТВО НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ: ІСТОРЫЧНЫ, ЭТНОГРАФІЧНЫ АСПЕКТЫ ТА ДОСЛІДЖЭННЯ

Традыцыйнае бортніцтва ахоплівае ня толькі канкрэтныя практыкі па вырабу матэрыяльных сродкаў такіх як прылады працы, прыстасаванні, якія з’яўляюцца часткай бортнага промысла, але і шырокі пласт ведаў пра жывёльны і раслінны свет, а таксама звязаныя з супольнасцю і пэўнай тэрыторыяй веды, навукі і элементы нематэрыяльнай культуры — гэта ўсё з’яўляецца неад’емнай часткай традыцыйнага бортніцтва і выступае своеасаблівым культурным кодам.

Бортніцтва — гэта першапачатковая форма пчалярства, якое па ўсіх прызнаках з’яўляецца лясным промыслам, бо распаўсюджваецца на тэрыторыі, занятай (пакрытай) лесам, або балотам і іншымі прыроднымі фармацыямі (не распаўсюджваецца на іншыя культурныя прасторы, напрыклад, палі) (Бабіч 2012).

Бортніцтва, як промысел бярэ свой пачатак з часоў станаўлення грамадства і аседлага ладу жыцця (да гэтага бортніцтва было часткай збіральніцтва і ня мела пэўнай ўстойлівай практыкі). Пры гэтым было распаўсюджана па ўсёй тэрыторыі Еўропы і Азіі, дзе існавалі лясы і ўстойлівыя біякомплексы разам з прыдатнымі прыродна-кліматчнымі ўмовамі (Гурков, Терёхин 1987).

У сённяшніх умовах бортніцтва захавалася як традыцыйны промысел, які ўвабраў ўстойлівую практыку і падыходы (пошук прыдатнага месца, рэцэпты прываблівання роя, выраб калоды і падрыхтоўка борці), механізм перадачы (спадчынна, праз нефармальнае навучанне) і захавання промысла (добраасуседскіх адносін чалавека з прыродным наваколлем, жывёльным і раслінным светам), багатую нематэрыяльную спадчыну (слоўнік, тапаніміка, звычайнае права, народную кухню і медыцыну).

ПЕРАДУМОВЫ ФАРМАВАННЯ ПРОМЫСЛА І ГІСТОРЫЯ ЯГО РАЗВІЦЦЯ

Старажытная гісторыя промысла (традыцыйнага бортніцтва) ня можа разглядацца адасоблена ад прыродных працэсаў, якія аказвалі найбольшы ўплыў на станаўленне, пашырэнне і развіццё промысла. Гэта было вызначана наяўнасцю трох крытэраў: а) наяўнасць мешаючага леса; б) існавання на пэўнай тэрыторыі чалавека і в) існаванням мёданоснай пчалы на пэўнай тэрыторыі.

Першапачаткова бортніцтва з’яўлялася толькі адным з відаў збіральніцтва і мела рысы выпадковага спажывання. Пры гэтым ужо ў першыя перыяды актыўнага збіральніцтва старажытныя людзі пачалі назіраць за жывёльным светам і прыкмяцаць асаблівасці існавання леса, дрэваў, пчол і іншых жывых істот. Дакладна не вядома, калі старажытны чалавек пачаў мэтанакіравана

даглядаць пчол, хутчэй за ўсё гэты працэс меў эвалюцыйны характар разам з назапашваннем ведаў і назіраннем за паводзінамі пчалы і прыродным наваколлем. Ад чаго бортніцтва развівалася паступова і выпрацоўвала адмословыя тэхнікі, падыходы, прылады, традыцыі і абрады. Гэта з часам выдзеліла такі промысел у асобны від і сфарміравала складаныя падыходы ў грамадстве, а бортнікі зрабіліся адасобленай групай традыцыйнага грамадства.

Такім чынам, калі ў старажытнасці бортніцтва на тэрыторыі Беларусі мала чым адрознівалася ад працэса збіральніцтва і палявання (бо часткова закранала і той і іншы працэс), то паступова з развіццём грамадскіх адносін, прылад працы, назапашванне практыкі і назірання стварылі перадумовы фармавання суцэльнага адасобленага промысла са сваімі асаблівасцямі і ўласцівасцямі.

З пачаткам утварэння першых дзяржаўных супольнасцей у 8–10 ст. адбыўся пераход ад натуральнай гаспадаркі, дзе асноўную ролю гралі збіральніцтва, паляванне, рыбалоўства, да спажывецкай гаспадаркі, калі людзі на тэрыторыі Беларусі пачалі актыўна вырошчаць збожжа, гародніну, развіваць гандаль, грашовае абарачэнне і іншыя аспекты. З гэтага перыяда бортніцтва на тэрыторыі Беларусі набывае вялікае значэнне, на што паўплывала геаграфічнае становішча: перакрываюцца тагачасных гандлёвых шляхоў з поўначы (Вараскага мора) да Поўдня (Рускага мора) — «з Вараг у Грэкі», а таксама з усходу на захад па рэках і наземных шляхах.

У той жа час галоўным экпартным таварам былі рэсурсы, якія былі атрыманы з леса: футра, мёд і воск. У гэты час пачалі фармавацца асобныя групы прафесіяналаў, якія займаліся бортніцтвам. Нават у 8–12 стагоддзі вываз тавараў з тэрыторыі Беларусі складаўся выключна з воска і мёда, што мелі самае вялікае значэнне ў іншых народаў, бо за гэтыя тавары купцы набылі ўпрыгожванні, зброю, тканіну і іншыя тавары (Гурков, Терёхин 1987). У тыя часы лес разглядаўся не як сыравіна, а як прастора, якая генервала прыбытак. Паказальна, што асноўным багаццем у тыя часы лічылі менавіта мёд і воск, бо гэта былі неад’емныя атрыбуты даніны, а падатковая сістэма складалася выключна на натуральнай базе. Так з’яўляецца падатак «бор», які складаецца з леса, ў якім 60 борцей (Гурков, Терёхин 1987). Сыходзячы са спісу населеных пунктаў Беларусі, больш за 150 населеных пунктаў маюць у сваёй назве тэрмін «бор».

Са старажытнасці бортніцтва паступова пачынае развівацца і прымаць рысы развітага промысла, а ў выніку яно перарасло ў галіну гаспадаркі на дзяржаўным узроўні (у часы існавання Вялікага Княства Літоўскага). Ад самага пачатку бортнікі забяспечвалі патрэбы сваёй сям’і і сваякоў, але з часам спрактыкаванасць і спрытнасць расла, ад чаго павялічвалася прыбытак у натуральным выглядзе: мёд і воск. Гэта паўплывала на хуткае развіццё промысла з натуральнага ўжывання прадуктаў да эканамічнага рэсурса.

Мядовы век бортніцтва прыйшоўся на 14–16 ст., на часы існавання ВКЛ, калі ўсталяваўся попыт на воск і мёд сярод розных краін Еўропы. Прыбытковасць здабычы мёду і воску ў 7–10 разоў была большая за вываз лесу (Ненадавец 2017).

Так, амаль 500 год таму праз 5 асноўных мытных камор было вывезена 66,1 тыс. тон мёду ў сотах (Гурков, Терёхин 1987).

Менавіта ў «мядовы век» падарожнікі заўважылі, што па тэрыторыі ВКЛ бягуць звычайныя і мядовыя рэкі, бо бортніцтва ўзнялося на новы ўзровень і стала часткай Вялікай гаспадаркі. Гэта ўсё пацверджаецца колькасцю борцей (у тым ліку калод): па падліках М. М. Вітвіцкага іх колькасць перавышала 1–1,5 млн заселеных борцей і яшчэ ў 2–3 разы больш незаселеных, або падрыхтаваных (Гурков, Терёхин 1987). Гэты маштаб значна перавышае сённяшнія афіцыйныя дадзеныя статыстычнага камітэта Беларусі: падлічана каля 200 тыс. раёў.

Мядовы век характэрызуецца ня толькі беспрэцэдэнтнымі аб'ёмамі здабычы і продажу, але таксама вынаходніцтвам калоды, як новага тыпа месца ўтрыманьня пчол. Пры гэтым ні тэрміналогія, ні практыкі і падыходы не змяняюцца, яны ўсё больш удасканалююцца. Да таго ж бортніцтва становіцца адасобленай галіной гаспадаркі ў часы Вялікага княства Літоўскага (сучасная тэрыторыя Беларусі).

Пушчы ў тыя гады былі «прадпрыемствамі», дзе здабывалі мёд бортнікі. Так, паперад забароны бортніцтва ў канцы 18 стагоддзя ва ў Аўгустоўскай пушчы налічвалася каля 17 000 калод/борцей, у Белавескай пушчы каля 7 600 калод/борцей (Tomasz Dzierżanowski, Przemysław Nawrocki, Andrzej Pazura, Jerzy Zawadzki 2009).

Яшчэ больш уражвае, што борці з пчоламі і без іх, як і калоды выкарыстоўваюцца на роўні грошовых сродкаў абмену. У гэтыя часы валоданне 3 і больш борцямі было большым багаццем чым валоданне канём ці каровай. У гэты перыяд фармуецца спецыфічная тэрміналогія, якая ўпарадкаўвала дзейнасць у гэтай галіне. Напрыклад, тэрмін «востраў» (Витвицкий 1861) гэта таксама пэўны кавалак лесу, дзе размяшчаліся борці і калоды, якія належылі канкрэтнаму бортніку.

Экстэнсіўнае развіццё абумовіла міграцыйныя працэсы — з'яўляюцца новыя паселішчы, якія спецыялізаваліся на здабычы мёда. Так, звесткі пра такія паселішчы засталіся і сёння: ў Беларусі вядомы каля 300 вёсак з бортнай тэрміналогіяй («бор», «ліпаўка», «доўжані», «калода», «борці», «востраў» і вытворныя ад іх).

Акрамя таго, што бортніцтва пашыралася па ўсёй тэрыторыі, яно ахапіла і вялікія гарады: Вільня, Горадня, Віцебск, Мінск і інш. Тут з'яўляюцца найбуйнешыя арганізацыі — бортныя брацтвы або цэхі з усімі атрыбутамі (статут, сцяг, прысяга, абавязкі, правілы). Яны выконвалі ролю вялікай бортнай карпарацыі ў сучасным азначэнні. Мелі вялікае значэнне як для горада, так і для ўсёй краіны. Брацтвы займаліся вытворчасцю воска, продажам мёда, воска, мядовых напояў, займаліся дабрачыннасцю і іншай дзейнасцю. Некаторыя гарады Беларусі атрымліваюць па магдэбургскаму праву новыя гербы, на якіх сустракаюцца пчолы — Ігумен, Відзы і Клімавічы (Гурков, Терёхин 1987).

ЗВЫЧАЁВАЕ ПРАВА І СТАРАЖЫТНАЕ ЗАКАНАДАЎСТВА

З узнікненнем дзяржаўнасці з'явілася і «бортнае права». Першыя пісаныя помнікі права — «Руская праўда», дагавор 1229 года, Судзебнік 1497 і 1550 гадоў — амаль цалкам заснаваны на нормах звычайнага права. Яны ўтрымліваюць асобныя артыкулы, якія датычацца бортніцтва, бортнага дрэва, пчалы. Статуты ВКЛ 1529, 1566, 1588 гадоў, Устава на валокі, Лясная ўстава, Рэвізія пушчаў і пераходаў звярыных узаконвалі і ўпарадкаўвалі лясныя промыслы, у тым ліку бортніцтва.

З самых першых часоў станаўлення «прамысловага» бортніцтва, пачынае разгортваецца ўпарадкаванне бортнай справы — ужо ў Рускай Праўдзе з'явіліся артыкулы, што рэгулявалі бортную дзейнасць, а па сутнасці з'яўлялася пісаным законам звычайнай практыкі сярод насельніцтва. Пры гэтым пісаныя законы ўтрымлівалі асобныя артыкулы датычныя бортніцтва на роўным з іншымі аб'ектамі права: пра бортнае дрэва, пра пчалу, пакаранні за шкодніцкую дзейнасць. У «Рускай праўдзе» за некалькі відаў злачынства супраць пчолаў і бортніцтва прадугледжвалася пакаранне ў выглядзе штрафу ў 12 грыўняў (сума, за якую можна было купіць 4 коней, 6 кароў, 24 пчолаў) (Ненадавец 2017).

Паступовае развіццё бортніцтва і больш адносін розных груп насельніцтва і ўзроўня ўзаемаадносін у межах аднаго прафесійнага занятка, справакавала з'яўленне аднаго з самага дасканалы на той час у Еўропе пісанага заканадаўства — статуты Вялікага княства Літоўскага. І ўжо

ў Трэцім Статуце ВКЛ для бортніцтва было прадугледжана 7 артыкулаў (з 488 у агульнай колькасці): «Цена пчолам», «Устава дрэву бортному», «Хто бы мел спор о борти або о входы в пушчу», «О борти, о озера і сеножати, хто маець в чьей пушчы» і некаторыя іншыя. У Статуце ВКЛ за псаванне борцей штраф складаў 30 грошаў, а хто выдраў чужы мёд — 6 рублёў, за больш цяжкія злачынствы — смяротнае пакаранне (Статут Вялікага... 1989).

Высокі ўзровень развіцця бортніцтва вымагаў існаванне старогага парадка і законаў, якія ўпарадкаўвалі дзейнасць усіх зацікаўленых бакоў. Парадак быў паўсюль: у звычайным жыцці вясковай грамады, у прафесійнай дзейнасці бортнікаў. Акрамя забабонаў, абрадаў парадак усталёўваўся звычайным правам — права, якое не напісана на паперы, а перадаецца ў грамадзе.

Усё гэта дазваляе казаць, што бортніцтва ў мядовыя часы было ня проста промыслам, а важнай галіной вялікакняскай гаспадаркі. Попыт і наяўнасць вялікай лясной прасторы (як натуральных умоў існавання дзікіх пчол) стварылі ўмовы для выдзялення з простага збіральніцтва ў арганізаваную галіну гаспадаркі — дзе існавалі свае законы, карпарацыі (цэхі), рэгуляцыйная сістэма і іншае.

Асаблівую ролю ў рэгуляванні бортнай практыкі, і адначасова крыніцай вывучэння звычайнага права бортніцтва з'яўляюцца копныя суды. Копны суд — суд сялянскай грамады, якія разглядаў справы аб розных злачынствах у тым ліку аб псаваных борцях і забранні мёду. Акрамя вялікіх штрафаў (за тры псаваныя вуллі штраф складаў кошт каня, або 3 копы грошай), злачынства каралася смерцю (Ненадавец 2017).

Са Статута. За знішчэнне бортнага дрэва штраф складаў 600 грошай, на якія можна было купіць вала і 3 барана; 2 каровы і 24 курыцы, або 160 пудоў жыта (Статут Вялікага... 1989).

Са справы копнага суда. У канцы 16 стагоддзя каля Мінска прайшла хваля бортных злачынстваў. Невядомыя падралі пчол у ваколіцах Мінска і сяла Бараўляны. Адразу была склікана копа (копны суд) ва ўрочышчы Дубок, што па дарозе ў Прылепы. Пасля працяглага следства, усіх, хто прычыніўся за злачынства знайшлі (усяго было 8 асоб з ваколіц і самага Мінску). Прысуд быў самы жорсткі — шыбеніца (Акты издаваемые... 1891).

З нормаў звычайнага права. На Палессі, калі лавілі злодзея за справай, то ў небаракі выцягвалі з пупа кішку, прышчэпвалі яе да дрэва і ганялі вакол яго, пакуль пчаладзёр не ўпадзе (Гурков, Терёхин 1987). Часам калі заставалі злодзея на дрэве, то прыбіралі лесвіцу (або астроў) і дазвалялі сыходзіць, калі атрымлівалася. Сядзеў такі злодзей на вышыні 5–8 метраў, а як скокне з такой вышыні, то добра будзе калі нічога сабе не зломіць (Матэрыялы экспедыцый... 2014–2018).

ЭВАЛЮЦЫЯ І ЗАНЯПАД: ХАРАКТЭРЫСТЫКА І ПРЫЧЫНЫ

Эвалюцыі бортніцтва на тэрыторыі Беларусі мае агульны характар, блізкі да іншых рэгіёнаў у мінулым. Пры гэтым трэба адзначыць, што няхай кожны з этапаў эвалюцыі прыносіў некаторыя змены, аднак, большасць тэрміналогіі, спосабаў і прылад заставаліся такім ж. Да прыкладу, да сённяшняга часу засталіся пешня, барта, лязіва, лязьбень і некаторыя іншыя прылады, якія ня толькі не змянілі свой выгляд, яны таксама не змянілі свайго прызначэння і спосабаў выкарыстання. Так, развіццё грамадскіх і эканамічных адносін прыводзіла да ўдасканалення заканадаўства (прыняцця рэгулявання, кантроля і ўніфікацыі паводзін у межах бортніцтва); з другога боку развіццё падыходаў і практык правакавала «рэвалюцыі», якія адбіваліся на знешнім выглядзе функцыянавання промысла — дупло, борць, калода і .г.д. Трэба адзначыць, што рэгіянальныя асаблівасці значна паўплывалі на існаванне вытворных форм (напрыклад, усталёўка калод на спецыяльных платформах у садах, агародах, палях).

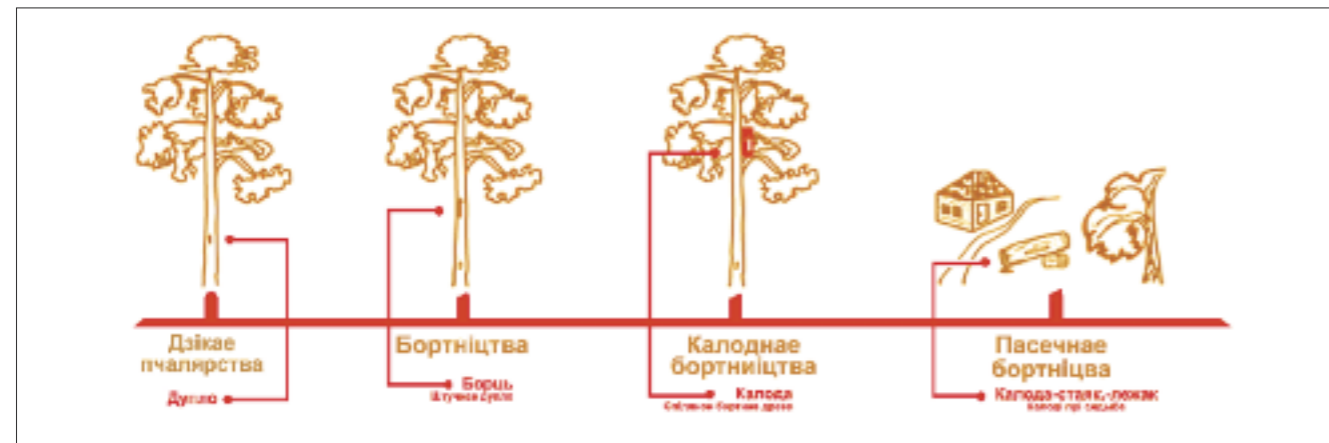
У агульным плане эвалюцыя бортніцтва можа быць прадстаўлена наступнымі этапамі:
да 9-10 ст. — від збіральніцтва і палявання, станаўленне бортніцтва як промысла, фарманне звычайнага бортнага права;

ад 10 ст. — 1529 г. — дамінаванне звычайнага бортнага права і класічнай бортнай традыцыі (у першым Статуце ВКЛ калода амаль не пазначаецца, толькі ўскосна);

1529–1588 г. — складванне арыгінальнага пісанага бортнага права ВКЛ і ўніфікацыя рэгіянальных бортных традыцый, пашырэнне выкарыстання калодаў (у трэцім Статуце ВКЛ калода займае такое ж значэнне, што і борць, але зразумелым становіцца, што адбылася трансфармацыя і пераход на калоднае бортніцтва);

канец 16 — канец 18 ст. — развіццё промысла з павольным адміраннем класічнай бортнай традыцыі.

19 ст. — сярэдзіна 20 ст. — заняпад бортніцтва і паступовы пераход да традыцыйнага промысла як элемента традыцыйнай культуры ў супольнасці.

Мал. 1. Эвалюцыя бортніцтва на тэрыторыі Беларусі

Рис. 1. Эвалюцыя бортнага промыслу в Білорусі

Само існаванне і далейшае развіццё бортніцтва як ляснога промысла моцна залежыць ад складу лясоў і эканоміка-грамадскіх адносін адносна леса (формы кантроля ўваходу ў лес, правамі на карыстанне і валоданне). З гэтых прычын заняпад бортніцтва меў значны перыяд і ў большасці прычын стала: а) скарачэнне плошчы старых лясоў; б) забарона бортніцтва як ляснога промысла; в) празмерны кантроль за карыстаннем леса; в) неабгрунтаваны падаткі (Бабіч 2014). Сярод іншых прычын заняпаду былі змяншэнне попыту на мёд і воск у час развіцця цукровай прамысловасці і змяншэнне значнасці васкавых свечак, а таксама вялікую адмоўную ролю адыгралі ваенныя ліхалецці апошніх 300 год і асабліва чалавечыя страты ў Першую і Другую Сусветную войны; змяненне эканамічных адносін (Гурков, Терёхин 1987).

Заняпад бортніцтва адбываўся хвалямі на працягу некалькіх стагоддзяў і кожнаму з этапаў папярэднічала пэўная акалічнасць. Самым галоўным атрыбутам заняпада першай хвалі стаў попыт на драўніну, з'яўленне і развіццё дрэвапрацоўчых промыслаў (вытворчасць паташу, драўнянага вугалю і іншых).

Калі першая хваля заняпада цягнулася на працягу некалькіх стагоддзяў, то другая хваля чыста супала са зменамі ў рынку «салодкіх» прадуктаў, а менавіта з'яўленнем і масавым вырабам цукру і вытворных прадуктаў з яго.

Так, на працягу некалькіх стагоддзяў мёд і мядовыя напоі (мяды) мелі амаль манаполнае права на існаванне, таксама з'яўляліся таварам вывазу, то з развіццём харчовай прамысловасці (у тым ліку прамысловай рэвалюцыі) — значэнне мёда (як салодкасці) было падарвана цукрам. Такая сітуацыя стала каталізатарам заняпада бортніцтва на вялікіх тэрыторыях — што ў выніку прывяло да значнага звужэння сферы выкарыстання мёда (можна казаць, што мёд застаўся ў харчаванні саміх бортнікаў і супольнасцей, якія мелі магчымасць і традыцыі харчавання, звязаныя з мёдам).

Асобна трэба выдзяліць спарадычныя хвалі заняпада ляснога промысла — гэта спусташальныя войны, якія адмоўна адбіваліся на пашырэнні і ўдасканаленню промысла. Пад час войнаў акрамя таго, што спусташаліся самі сродкі ўтрымання пчол (вядома вялікая колькасць фактаў (Крывашэў 2009), што войскі выдзіралі пчол, але больш таго яны знішчалі самі калоды і борці, разам з бортнымі дрэвамі). Да таго ж трэба было аднаўляць калоды і борці, што патрабавала пэўнага часу. Але большыя негатыўны ўплыў быў нанесены стратамі саміх носьбітаў традыцый і прафесійнага майстэрства пад час войнаў. Бортнікаў маглі забіць, яны маглі загінуць у войску. У апошнія стагоддзі па тэрыторыі Беларусі прайшлі дзе Сусветныя вайны, якія скарацілі колькасць насельніцтва, а разам з гэтым і колькасць прадстаўнікоў прафесіі і носьбітаў у некалькі разоў (Крывашэў 2009).

Адной з апошніх хваляў заняпада бортніцтва як ляснога промысла стала правядзенне палітыкі калектывізацыі і індустрыялізацыі. Калі пры першай палітыцы гаспадары з больш чым 6 калодамі лічыліся кулакамі і былі выселеныя з месц свайго сталага пражывання, таксама павялічвалася экстансіўна плошча палёў, што ў той жа час правакавала асушэнне балот і выцярэбліванне старых лясоў на добрых глебах (змяняла гідралагічны і прыродны рэжымы). Так, у 20–30 гады лясістаць тэрыторыі Беларусі складала каля 20% і толькі за апошнія 80 год яна ўзрасла ў два разы, пры гэтым толькі невялікія плошчы лясоў захавалі свой рэліктавы выгляд — рознаўзроставыя лясы мешанага тыпа (Бабіч 2014).

Падчас другой палітыкі значна павялічылася інтэнсіўнасць урбанізацыі і ад таго адбыліся хуткія змены ў ладзе жыцця (маладое пакаленне пераязджала ў новыя гарады), асноўнымі носьбітамі з'яўляліся старыя людзі, моладзь ужо была ўключана ў працэс урбанізацыі і культурнай трансфармацыі. Асноўнымі выспамі захаванага промысла засталіся вялікія лясныя масівы, вёскі з традыцыйным ладам існавання (Крывашэў 2009).

Такім чынам, заняпад ляснога промысла (бортніцтва) быў працэсам натуральным і быў справакаваны ня толькі аб'ектыўнымі і суб'ектыўнымі фактарамі. Але трэба адзначыць, што сама сістэма догляду пчол паказала сваю «жывую» сілу ў складаных для яе часы і ўмовы. І зразумелым і цалкам лагічным бачыцца, што самай галоўнай пагрозай і фактарам заняпаду або знікнення ёсць знікненне лясоў і прыродных тэрыторый блізкіх да дзікага тыпа з развітым раслінным светам.

АСНОЎНЫЯ КАТЭГОРЫІ, ПАНЯТКІ І ТЛУМАЧЭННІ

Бортнікі выпрацавалі свае тэхналогіі вырабу борцяў і бортных прылад, прыстасаванняў для ўтрымлівання і догляду пчол у лесе, што адбілася на замацаванні характэрных прылад, прыстасаванняў, якімі штогод карыстаюцца бортнікі. Бортніцтва як промысел цесна звязана з асноўнымі элементамі промысла, якія складаюць поўны малюнак бортніцтва і своеасаблівы прафесійны слоўнік.

• Першым і важным з'яўляецца лес, які ва ўспрыманні бортніка (як носьбіта традыцыйнай культуры) з'яўляецца дзікай, пакуль не акультурынай прасторай, дзе пануе жывёльны і раслінны

свет. Чалавек у гэтым свеце толькі госць. Бортнік тым часам самы часты і найбольш спрактыкаваны. Пад час апошніх экспедыцый (2014–2018) можна пачуць, што бортнік «хазюе» ў лесе, што азначае, што клапаціцца за яго і заўсёды назірае за яго станам. Такое стаўленне і падыход вельмі набліжае бортніка да самага леса, а яго працу (бортніцтва) да ляснога промысла.

- Другім важным элементам з’яўляецца дрэва, якое мае таксама назву бортнага дрэва (ў некаторых гаворках «стайліна», «стойла») — гэтаважны аб’ект пашаны і догляда бортніка, бо часам пераецца ад дзеда і бацькі і найбольш выдзяляецца сярод іншых дрэў. Пошук такога дрэва можа цягнуцца некалькі гадоў, а самым галоўным прызнакам з’яўляецца яго адметны выгляд (тоўс-тае, старое, кучаравае, крывое і інш.). Гэта найперш сасна і дуб, а потым ліпа і васіна, ў якой зроблена борць або прыстасавана дупло і жывуць пчолы. Таксама гэта дрэва, дзе ўсталявана калода. Такія дрэвы раней і зараз з’яўляецца таксама сродкам абмена, дарэння і продажу.

Акрамя таго, што бортніцтва ня можа існаваць без такіх дрэваў, бо яны і ёсць месцы дзе жывуць пчолы, такія дрэвы мелі самыя розныя назвы — блізняк (дзве борці ў адным дрэве), або каралева (калі і тры і больш борцей).

У Беларусі такіх дрэў засталася мала — толькі ў самых нетрах старажытных пушчаў (напрыклад, Белавеская), або ў іншых некранутых лясах.

- Трэцім элементам выступае пчала, якая ўвабрала ў сябе якасці чалавека (забіць пчалу, лічыцца і сёння тое ж самае, што забіць чалавека), сакральнай істоты («Богава істота», «сляза Бога»), прадстаўніка жывёльнага света, з якімі бортнік мае непасрэдны кантакт праз сваю працу (промысел). Як і раней пчолы маюць вялікую цану, а таксама выступае сродкам абмена, дарэння.

- Бортнік — гэта па сваіх функцыях чалавек, які выконвае штогадовыя цыклічныя працы па догляду, ахове пчол, а таксама займаецца доглядам калод і борцей (у тым ліку рамонт), дрэў і лясной тэрыторыі, дзе размешчаны яго калоды або борці. Таксама бортнік з’яўляецца аб’ектам назапашаных практык, ведаў і падыходаў, звязаных з лясным промыслам у шырокім сэнсе.

- Борць — штучнае альбо прыстасаванае натуральнае дупло ў дрэве (хвоі, дубе, часам ў ліпе, асіне), дзе жылі дзікія пчолы. Борць выдзёўбвалі пад кронай дрэва на вышыні 4–15 метраў ад зямлі. Лакальныя назвы — бартак, боруць, кляшня. Яшчэ борцю называлі — дрэва з борцю. З зацішнага і сонечнага боку рабілі вузкую прамакутную адтуліну (доўжня, века, лазейка), праз якую высыкалі пешняй камору борці, а потым праз яе выконвалі ўсе работы па догляду за пчоламі. Доўжню закрывалі дубовым бруском і дадаткова прыкрывалі дубовай дошкай (сьнет, сьняток), прымацаванай да дрэва дзвюма штырамі з правушынамі для затычак. Побач са сьнетам сьвідравалі ляток — адтуліну для ўваходу і выйсця пчолаў. На Беларусі вядомы трапезападобнай формы каморы борці. Функцыянальна борці падзялялася на Галаву, або Шапку — дзе размяшчалася пчаліная сям’я; Сэрэдзіну — дзе на ўмацаваных распорах (крыжачкі, грабёнкі) пчолы будавалі соты; і Дно (под, подак), куды ападала сьмецьце й адыходы ад пчол.

- Калода (Корань, Каранёк, каранік, даўбяк, наварачень) — вулей, выдзёўбаны ў дубовай ці хваёвай калодзе. Тэхніка вырабу, назвы частак і іх дэталей такія ж самыя як і ў борці. Па спосабу ўстаноўкі адрозніваюцца два віды калодавых вульляў: стаяк й ляжак (лежань). Першы ўсталёўваецца простаўна, другі — паземна альбо пад кутом да 45° адносна паверхні зямлі. Звычайныя памеры калоды не перавышаюць 2 метраў у вышыню, і былі ня менш за 0,5 метры ў дыяметры. Параметры і спосабы ўсталёўкі залежаць ад рэгіянальных і мікрарэгіянальных асаблівасцей.

Таксама лік асноўных элементаў складаюць спецыяльныя прылады і прыстасаванні, пры дапамозе якіх бортнік вырабляе борць/калоду, узлазіць на дрэва і працуе на ім, даглядае і ахоўвае пчол і калоды ад шкоднікаў:

- Для таго, каб падняцца на дрэва да першых галін, выкарыстоўвалі астрову — спецыяльна зробленую з сасны або дуба жэрдку з недарубленымі галінамі, якія выкарыстоўваліся як прыступкі.

- Жэнь і лязіва — спецыфічная прылада, уласцівая толькі лясному бортніцтву. Гэта доўгая вярхоўка ў асноўным 20–25 метраў (ёсць звесткі пра жэнь, якая была да 70 м даўжыні), якая выкарыстоўваецца для ўмацавання бортніка на дрэве каля калоды або борці. Яна пляецца касічкай з палосак скуры (калі скураная) буйной рагатай жывёлы — лася або каровы, калі вярочная то пляецца з пянькі, як найбольш трывалы матэрыял. Лязіва (або жэнь) складаецца з 2-х частак: само лязіва — самая доўгая вярхоўка з драўляным круком (рогам) для фіксавання спецыяльнай пятлі або дзвюх, а таксама драўлянай лавы для сядзення бортніка. Гэтая лава уяўляе сабой дошку, у якой прасвідраваныя па баках па дзве дзіркі, куды працягнута скураная або пяньковая вярхоўка. Кароткая частка — лежая — выкарыстоўваецца для абвязвання дрэва, яна мае драўляную паўкруглую частку — каблук — і выкарыстоўваецца для паслаблення трэння вярхоўкі аб вярхоўку. Карыстанне лязівам патрабуе спецыяльнай трэніроўкі і навыкаў.

- Пяшня — спецыфічная прылада бортніка, якая выкарыстоўвалася для выдзёўбвання борці, або каморы ў калодзе. Калі прыходзіў час борціць, то без яе не магчыма была праца. Пешня складаецца з жалезнай часткі (ўласна пешні), і драўлянай часткі (пяхоўе).

- Лазбень (лабзень, карабец) — ліпавы лубяны кораб з накрыўкай для ўтрымання мёду ў сотах падчас медазбору на дрэве. Форма лазбень з большага нагадвала прамакутнік, але з закругленымі рэбрамі. Памеры самыя розныя, ў сярэднім 60×40×40 см з накрыўкай. Вырабляюць яго з ліпавага лубу, абавязкова бяруць з сабой, падымаюць на дрэва, кладуць туды мёд (каля 8 кг).

- Посуд для збору мядовага ўзятку, транспарціроўкі і захоўвання мёду ў сотах: лазбень, берасцень, кадоўб, кузьня, ліпаўка, ліпечня, ручка, лукно, вядро, гарнец і інш.

- Сродкі аховы борцяў і бортных калод ад мядзведзя: подкур, самабітка, оспы — вострыя дубовыя або металічныя штыры, што забівалі ў зямлю пад бортным дрэвам, іншыя прылады.

- Для ўсталёўкі калода на дрэва выкарыстоўвалі спецыяльнае кола («колеса»), якое вылядала як вялікае да 2 метраў кола са спіцамі і ступіцаў, на якую намотвалі вярхоўкі. Пры гэтым розныя рэгіёны па рознаму выкарыстоўвалі кола для пад’ёму (у адных рэгіёнах кола чапляецца пад дрэвам не няпэўнай адлегласці, у другіх — на дрэве вышэй за меркаванае месца, дзе будзе знаходзіцца калода).

Трэба адзначыць, што многія прылады (а дакладней казаць некаторыя функцыі) былі замененыя на іншыя больш сучасныя. Да такіх прылад можна аднесці (найбольш часта ўжывальныя прылады бортнікамі сёння) — лябёдка і бензапіла, пры гэтым калі першая прылада цалкам замяніла небяспечнае «кола» для пад’ёма калоды на дрэва, то бензапіла толькі з большага паскорыла першасную апрацоўку калоды, пры далейшых працах ізноў выкарыстоўваецца пяшня.

Між тым бортніцтва ўключае вялікі масіў практык, падыходаў, ведаў, што складаюць строгу і складаную сістэму традыцыйных ведаў. Галоўным нематэрыяльным элементам бортніцтва можна лічыць яго характар (таемны промысел, сакрэты якога перадаюцца з пакалення ў пакаленне ад бацькі/дзеда да сына/ўнука). Нават сёння дадзеныя экспедыцыі і інтэрв’ю больш за 50 бортнікаў паказвае, што сакрэты існуюць, і як у старажытнасці перадаюцца спадчынна. Другім яркі і захаваны элемент традыцыйнага бортніцтва — гэта звычайнае права, існаванне якога цягнецца са старажытнасці, пры гэтым некаторыя яго элементы настолькі трывалыя, што захаваліся сёння. А некаторыя яго «пункты» маюць сілу сярод бортнікаў нават больш, чым пісаныя законы. Да гэтай катэгорыі можна аднесці правы маёмасці (калі калода, або дрэва нікому не перададзена, а сам

гаспадар памёр — то такая калода і дрэва ня можа быць перавезена, узята на свае патрэбы, нават калі ў калодзе пчолы і мёд); адносіны да пчалы як да жывой «чалавечай» істоты (найбольшы грэх і асуджэнне ў супольнасці выклікае не сам факт выдзірання мёда, колькі сам факт забіцця пчол); падпарадкаванне нормам, звычаям, якія перададзеныя былі продкамі.

Сёння ў бортніцтве захаваліся розныя абрады, звычаі, якім бортнікі падпарадкоўваюцца — усе звычаі, забабоны падпарадкоўваюцца шматгадовым назіранням не аднаго пакалення. Гэта тычыцца ня толькі пошуку месца, адбору падыходзячага дрэва, але і догляду пчол (вясной і восенню), барацьба са шкоднікамі, веданне паводзін пчол і г.д.

Трэба адзначыць, што большая частка элементаў нематэрыяльнай культуры ў межах бортнай традыцыі праявіла ўстойлівасць, што абазначаецца на этнаграфічных сведчаннях, якія пачалі збірацца 100 і больш гадоў таму рознымі навукоўцамі (Сержпудоўскі 1914; Раманаў 1912).

Сярод найбольш яркавых звычаяў можна вызначыць наступныя (былі запісаныя падчас экспедыцый 2014–2018 гг.):

- Звычай браць з сабой (вясной і восенню) у лес хлеб на рушніку і пакідаць яго пад дрэвам падчас працы па догляду пчол (пры гэтым існуюць і рэгіянальныя асаблівасці, напрыклад, пакінуць скарынку хлеба на дрэве).

- Бонда — традыцыйны для Палесся абрад падзелу здабыткаў расліннага альбо жывёльнага свету. У лясным бортніцтве адбываецца падчас збору мёду, частуецца кожны сустрэчаны ў лесе хлебам з мёдам, а таксама частуюцца сваякі, сябры і суседзі пасля медазбору.

- Талака — супольная праца блізкіх сваякоў, суседзяў, знаёмых у межах вёскі альбо цэлай ваколіцы. Талака — гэта цалкам бясплатная калектыўная праца, якая выконваецца па пэўнаму плану і мае пэўныя межы. У бортніцтве гэта выраб калод, зацягванне калоды на дрэва, падгляд за пчоламі старымі бортнікамі, у якіх няма памочнікаў, і іншыя справы бортніка.

- Абрады сямейныя, звязаныя з выкарыстаннем мёду і свечак: хрэсьбіны, вяселле, пахаванне, Дзяды і Бабы — звычай памінання продкаў, Пасная куцця на Каляды.

- Грамніцы або Стрэчанне — сустрэча зімы з летам і свята свечкі. Грамнічныя свечкі выкарыстоўваліся ўвесь год як абярог.

- Прыкметы: Як на Пакрова дождж ідзе, то бортнік скача, а пахар плача (будзе шмат мёду на наступны год у пчаляра). Нельга хадзіць у лес на Узвіжанне і яшчэ тыдзень пасля яго. Калі лежача падае з дрэва і накіравана ў бок бортнага дрэва — то пчолы абавязкова сядуць у тую калоду, якая вісіць на дрэве. Ёсці першы мёд, які быў сабраны ўвосень трэба седзячы на чым небудзь (у тым ліку на зямлі) — каб сядалі пчолы.

- Прыгатаванне традыцыйных страў (народная кухня).

- Вусныя формы фальклору, звязаныя з бортніцтвам.

- Тапаніміка, звязаная з бортніцтвам.

Аркамя таго кожны бортнік валодае сваімі ўласнымі падыходамі і ведамі, што тычацца як самой бортнай справы, так і звязаных з ёй прыродных або грамадскіх з’яў.

Кожны па-асобку бортнік з’яўляецца прафесіяналам сваёй справы ад таго валодае вялікім запасам назірання свайго асабістага, а таксама мінулых пакаленняў (перададзеныя назіранні дзеда і бацькі), з прычыны адсутнасці ўздзеяння цывілізацыі і навуковых кніг прывяло да таго, што і сёння бортнікі нават ведаючы пра пчалярства з кніг карыстаюцца назапашанымі ведамі пакаленняў і перадаюць іх далей.

З матэрыялаў апошніх экспедыцый і этнаграфічных дадзеных можна адзначыць, што навучанне бортніцтву вядзецца на працягу больш чым 10 год, пры гэтым навучанне складаецца

з некалькіх этапаў: застаенне асноўных навыкаў і назіранню за асноўнымі падыходамі; б) самастойная практыка пад наглядом. Разам з практычнымі ведамі, малады або новы бортнік уцягваецца ў свет нематэрыяльнай культуры і паступова праз некалькі дзесяцігоддзяў ператвараецца ў носьбіта традыцыі.

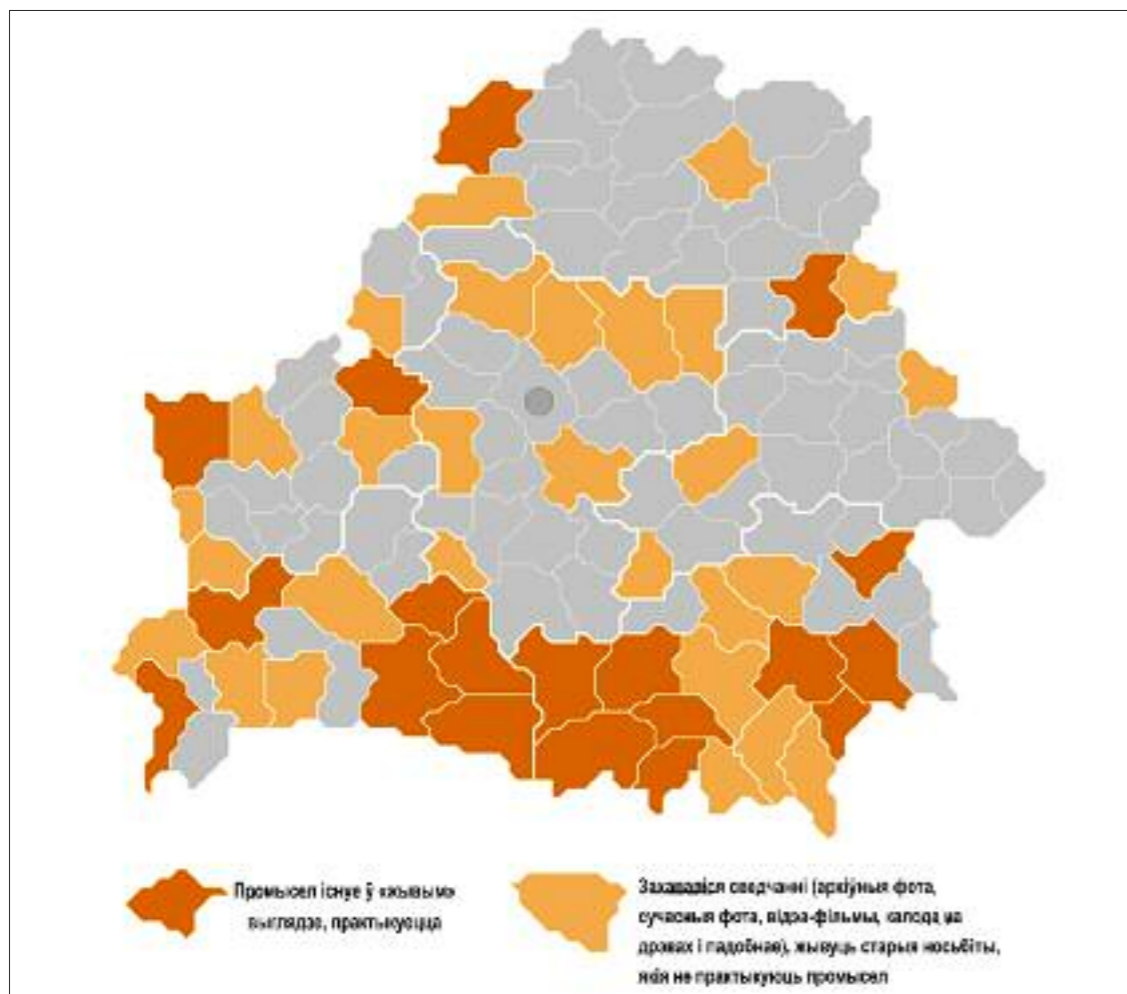
СУЧАСНЫ СТАН ТРАДЫЦЫЙНАГА БОРТНІЦТВА Ў БЕЛАРУСІ

Яшчэ да пачатку 2000 гадоў не зусім была вядома ці жывое традыцыйнае бортніцтва ў Беларусі, бо апошнія сістэматызаваныя сведчанні закранулі 70-80 гады, калі былі зладжаны экспедыцыі і тэма цікавіла навукоўцаў Акадэміі навук — тады бортніцтва разглядалася як традыцыйны промысел, элемент нематэрыяльнай культуры — вынікам чаго стала выданне Гурков В. С., Терёхин С. Ф. Занятие издревле благородное. Минск: Польша, 1987. Толькі пасля 2010 года былі праведзены сістэматызаваныя экспедыцыі экспертамі ў галіне нематэрыяльнай культуры, этнаграфіі і фальклора ў межах падрыхтоўкі матэрыялаў для надання бортніцтву статуса нематэрыяльнай культурнай спадчыны Беларусі. Вынікі экспедыцыі паказалі, што жывое традыцыйнае бортніцтва захавалася і працягвае сваё існаванне ў сучасным свеце. Пры гэтым было выяўлена ядро (моцная лакальная супольнасць, дзе традыцыя не перарывалася на працягу больш за 4-5 стагоддзяў). Вынікам такіх экспедыцый стала па-першае падрыхтоўка матэрыялаў гістарычнага, этнаграфічнага і фальклорнага зместу (на больш чым 500 старонках размясціліся сведчанні пра традыцыйнае бортніцтва з этнаграфічных, гістарычных і бібліяграфічных крыніц), запісаў відэа і аўдыёінтэрв’ю і практыкі бортнікаў пад час сваёй звычайнай працы (больш за 20 гадзін), увядзенне тэрміна «лясное бортніцтва», вылучэнне праблем і магчымых спосабаў вырашэння, прапанаваных самімі бортнікамі.

Пасля па-ваенных гадоў бортніцтва захавалася дзякуючы традыцыйнаму ладу жыцця пэўных вёсак і людзей. Гэты промысел яшчэ меў важную ролю для некаторых сем’яў, якія памяталі свайго дзеда або бацьку, якія займаліся бортніцтвам. Канешне, амаль паўсюль адбылася апошняя трансфармацыя промысла, які патрапіў на сядзібы далёка ад леса. Нават 50 гадоў таму амаль у кожнага гаспадара ў вёсцы было па 5–6 калод, якія ў асноўным трымаліся пры сядзібе (у першыя гады калектывізацыі колькасць больш за 10 калод у гаспадара лічылася прызнакам кулацтва, ад чаго трымалі калоды столькі, каб хапіла на сям’ю), і толькі адзінкі займаліся бортніцтвам так, як іх навучалі бацькі і дзяды. Так, 50 год таму колькасць бортнікаў магло налічваць каля 10–15 тыс. чалавек (колькасць населеных пунктаў у Беларусі ў тыя гады пераўзыходзіла 30 000 адзінак, а па розных сведчаннях экспедыцый 50–80 гадох 20 стагоддзя няхай ня ў кожнай, але ў большасці вёсак жылі бортнікі). Колькасць калод, якія віселі ў лесе пераўзыходзіла 50 000 адзінак. Але паступова з пакалення ў пакаленне прыхільнікі бортніцтва пераходзілі да рамовага вулля і пачыналі займацца пчалярствам (ці то на патрэбы сельскай гаспадаркі, ці то на патрэбы насельніцтва). Гэта прывяло да канчатковага падзелу працы з пчалой на пчалярства ў сельскай гаспадарцы і бортніцтва як лясны промысел.

Сёння яшчэ можна знайсці ў лясах калоды, а ў гаспадароў прылады, якімі карысталіся іх далёкія продкі, або яны самі, калі былі маладзейшымі. Ніжэй прыведзена карта распаўсюджвання звестак пра бортніцтва ў Беларусі (дадзеныя сабраны ў межах пастаннага маніторынгу звестак пра бортніцтва ад грамадства ў розных рэгіёнах краіны).

На ёй бачна, што гэты промысел актыўна практыкуецца ў Гомельскай і Брэсцкай, пры гэтым толькі самая малая частка раёнаў можа пахваліцца наяўнасцю носьбітаў традыцыі і традыцыйнага промыслу.

Мал. 2. Схема-мапа вядомых на сёння (верасень 2019 года) фактаў наяўнасці носьбітаў або аб'ектаў бортніцтва. На мапе абазначаны раёны ў адпаведнасці з сённяшнім адміністрацыйным дзяленні

Рис. 2. Схема-карта вiдомых на с'югодні (верасень 2019 р.) фактiв наявностi носiїв або аб'ектiв бортництва. На картi вказано районы вiдповiдно до с'югоднішнього адмiнiстративного подiлу

Сёння ў Беларусі можна знайсці каля 10 000 калод (частка з іх ня мае гаспадароў і не абслугоўваецца ўжо на працягу больш як 20–30 год), пры гэтым заселеных пчоламі (ў розны гады па-рознаму) каля 1500–2000. Так, па некаторых сведчаннях лясгасаў Лельчыцкага раёна колькасць калод ня моцна перавышае 2500–2800 калод, з іх заселенія пчоламі вагаецца ў розны гады ад 40–65%. Калі казаць пра борці, то іх колькасць складае не больш за 200. Пры гэтым заселенымі можна лічыць толькі 50–60. Мёдапрадукцыйнасць не перавышае 15–20 кг (гэта для калод-лежакоў) і 10–15 кг для калод-стаякоў. Пры гэтым здабытак не кожны год удаецца ўзяць (у 2017–2019 гады маюць нізкія паказчыкі, у большасці калод пчолы нанеслі мёда толькі на свае патрэбы з невялікім лішкам для саміх бортнікаў). Сёння прадукцыя бортніцтва спажываецца самімі бортнікамі на свае патрэбы.

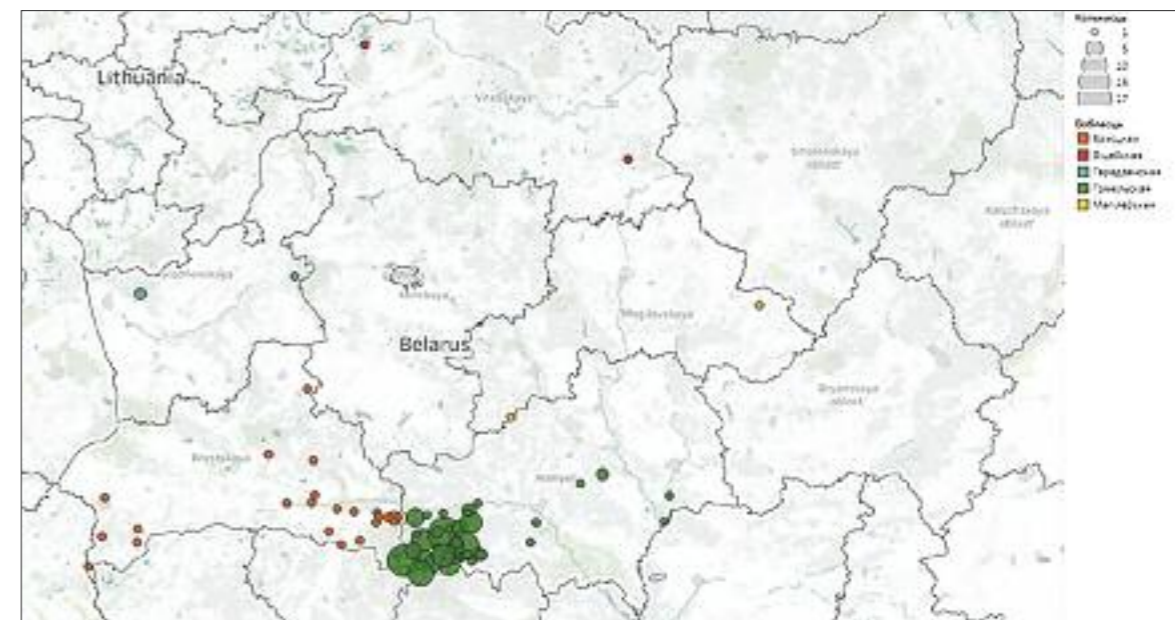
Па выніках пастаяннага маніторынгу і пошуку, на сённяшні дзень колькасць бортнікаў (не ўлічваючы членаў сям'і) па ўсёй Беларусі не перавышае 300. Пры гэтым колькасць спадчынных бортнікаў паступова скарачаецца. Скарачэнне вызвана ў першую чаргу натуральным адыходам старых бортнікаў і адсутнасцю жыццёвай неабходнасці вясковага насельніцтва да далейшага

пашырэння бортніцтва, змяншэнне мёдапрадукцыйнасці тэрыторый і іншае. Калі раней бортніцтва было часткай жыццяздольнай грамадскай традыцыі вёскі або некалькіх блізкіх вёсак, а таксама давала дадатковы прыбытак гаспадарцы, то зараз бортніцтва — гэта з большага частка традыцыйнай культуры і рэсурс салодкага прадукта для патрэб сям'і.

Аналізуючы этнаграфічныя матэрыялы ад сярэдзіны 19 стагоддзя і да сённяшняга часу, можна сказаць, што бортны промысел амаль не змяніўся: падыходы і практыкі засталіся тымі ж, прылады і прыстасаванні выкарыстоўваюць новыя або яшчэ «прадзедзюскія», абрады, прыкметы і нематэрыяльны кантэкст бортніцтва застаўся амаль ня зменны.

Асноўнай прыладай для пад'ёму з'яўляецца лязіва, асноўнай прыладай для выдзёўбвання калоды або борці — пешня, длябору мёду — лазбень (або кош), таксама дымар (для падкурвання пчол), маска, долата, свярдзёл ручны (або электрычны), сякерка. Сучаснай дадатковай прыладай стала бензапіла, якая спрашчае чарнавую працу пры вырабе калоды, а таксама лябёдка, якая дазваляе падымаць цяжкія калоды на вышыню.

Вялікіх адрозненняў сярод калод на тэрыторыі Беларусі амаль не назіраецца — толькі выгляд лятка мае розныя геаметрычныя формы (Гурков, Терехин 1987). У вуллі-калодзе выбіваўся долатам на глыбіню не больш за 3 сантыметры, потым свярдзелам рабіліся круглыя дзіркі —

Мал. 3. Колькасць і размеркаванне спадчынных бортнікаў і практыкаў традыцыйнага бортніцтва ў Беларусі (Верасень 2019 года)

Рис. 3. Кiлькiсть i розпадiл спадковiх бортнiкiв та практикiв традыцiйнага бортництва в Бiлорусi (верасень 2019 р.)

3–5 і больш штук. У некаторых рэгіёнах выкарыстоўваюць калоды-лежакі, якія размешчаны на дрэвах пад невялікім вуглом (да 20 градусаў). Галава калоды кладзецца вышэй, на самой калодзе робіцца навес. Але ў такіх выпадках выкарыстоўваецца правіла — на 10 калод абавязкова 2 калоды-стаякі, астатнія могуць быць лежакі.

Асноўны матэрыял для вырабу калод — сасна, але існуе таксама шмат дубовых калод, пры гэтым дубовыя сустракаюцца як сучасныя (10–15 гадоў), так і старыя (да 300 гадоў, згодна інфармацыі ад саміх бортнікаў).

Памеры калод вагаюцца ад 1,2 да 1,8 метра, таўшчыня ад 0,4 метра ў дыяметры. Унутраная камора мае форму, больш падобную на трапецыю. Пры гэтым сценкі каморы не моцна шліфаваныя і толькі трошачкі закругленыя. Камора доўжні мае розныя памеры: калі складаецца з аднаго бруска, то не больш за 70 см, а калі з некалькіх, то фіксуецца звычайна кароткая частка 20–30 см, астатняя дадаецца і таксама не перавышае 70 сантыметраў.

Устаноўка калод адбываецца на вышыні ад 4 метраў і не сустракаецца вышэй за 12 метраў. Фіксуецца калода пры дапамозе жалезных прутуў або вялікіх цвікоў, якія заганяюцца ў дрэва (калі няма прыдатнай галіны).

Сёння для пад'ёму мала выкарыстоўваюць лязіва, бо стараюцца для зручнасці догляду не ўстанаўліваць калоды высока, і ўзбіраюцца да першых моцных галін, а то і да самой калоды з дапамогай лесвіцы. Лязіва выкарыстоўваецца фіксацыі на вышыні і спуску. Для пад'ёму выкарыстоўваюць яшчэ астроў, асабліва калі калоды далёка ад дому і ў бортніка няма каня, матацыкла або машыны, каб прывезці лесвіцу. Яшчэ 30–50 гадоў таму лязіва выкарыстоўвалася для пад'ёму трыма рознымі спосабамі (для розных рэгіёнаў — па-рознаму): а) поцягам (сам сябе цягну), б) стрэмянное (спецыяльныя петлі) і в) чашкі (зарубы, абвязванне сябе і дрэва). Спосабы маглі сумяшчацца.

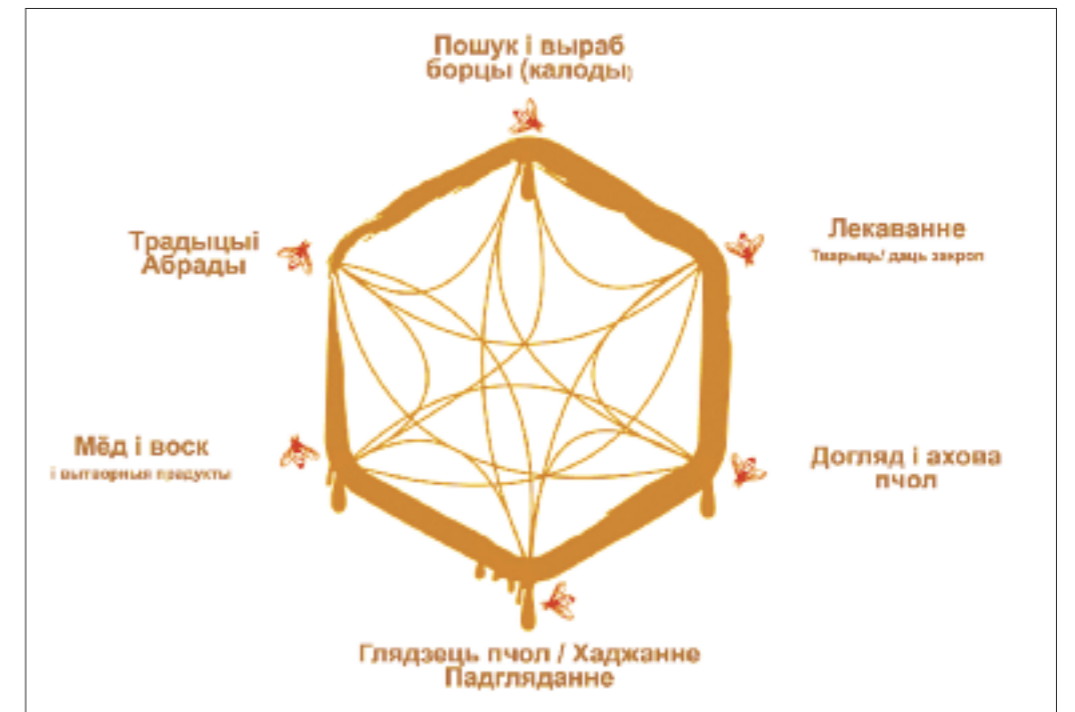
Фіксацыя і спуск адбываюцца з дапамогай лязіва, якое сёння ў Беларусі сустракаецца ў двух відах: скураное (з ласінай скуры) або вярочнае (з пянькі або сінтэтычнага валакна). Пры гэтым канструкцыі драўляных частках амаль аднолькавыя.

УСТОЙЛИВЫЯ ПРАКТЫКІ

Традыцыйнае бортніцтва на працягу некалькіх стагоддзяў выпрацоўвала і ўдасканалвала правілы і нормы паводзін, якія склаліся ў выглядзе розных практык, падыходаў, а таксама традыцый. Пры гэтым трэба адзначыць, што кожны асобны бортнік валодае сваімі ўласнымі ведамі, практыкамі і падыходамі, якія часам могуць супярэчыць падыходам і практыкам іншага бортніка. Пры гэтым калі казаць пра супярэчлівасць, то гэта тычыцца базавых элементаў, якія па-рознаму могуць уплываць на вынік. Але калі казаць пра агульнае, то бортная традыцыя амаль аднолькавая. Так, трэба прывесці прыклад калі кожны бортнік мае свае рэцэпты і падыходы прываблівання роя, часам такія рэцэпты захоўваюцца таемна ад іншых бортнікаў. Аднак, між іншым абмен паміж бортнікамі вядзецца пастаянна па самых розных тэмах. Бортнікі сёння гэта супольнасць прафесіяналаў сваёй галіны, якія «гавораць» на адной прафесійнай мове і добра разумеюць адзін аднаго.

Трэба дадаць, што традыцыйнае бортніцтва па сваёй сутнасці ёсць пастаянны працэс, у які ўваходзяць (або з'яўляюцца неад'емнай часткай): чалавек, пчала, дрэва, лес, навакольнае асяроддзе (у тым ліку медадайныя расліны), надвор'е і інш. Акрамя гэтага бортніцтва ўключае глыбокі культурны кантэкст, выяўляецца праз падыходы, якімі карыстаюцца сённяшнія бортнікі (перададзеныя дзедам або бацькам), абрадамі і традыцыямі. Пры гэтым прасочваецца важнае становішча ў гэтай сістэме самой пчалы, як жывой істоты, якую трэба даглядаць (бортніцтва ў мове спадчынна бортнікаў — гэта глядзець пчол, даглядаць яе), абараняць (змяньшэнне пашкодванняў калодзе/борці і пчале, ахова ад шкоднікаў), ня крыўдзіць (у культурным плане пчала на столькі «святая», што нават крыўдзіцца на яе нельга, сучаснаму чалавеку гэта складана зразумець, але для бортнікаў гэта натуральна і безапеляцыйна выконваецца).

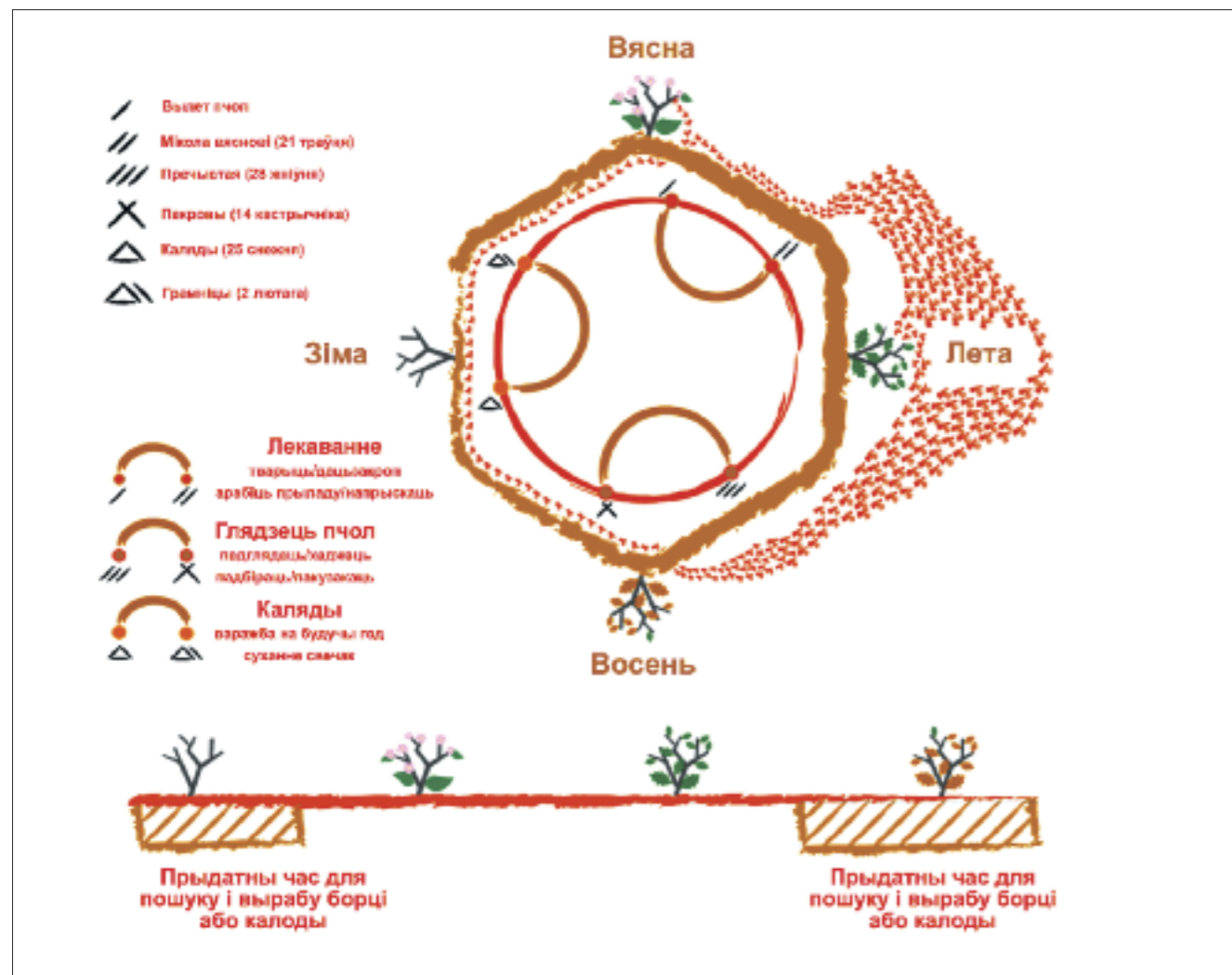
Праца бортніка носіць сістэматычна-цыклічны характар і амаль не адрозніваецца з году ў год. Пры гэтым працяглы час выканання той ці іншай працы падвышае якасць і хуткасць у будучым, а таксама назапашвае непасрэдна веды ад назірання за пчоламі, прыродным наваколлем і паводзінамі насякомых, раслін, жывёл і птушак.

Мал. 4. Схема ўзаемадзеяння і суіснавання элементаў у бортніцтве
Рис. 4. Схема взаємодії та співіснування елементів бортництва

Промысел мае выразныя элементы, якія і складаюць усю сістэму догляду пчол і падрыхтоўкі для яе жылля:

- Пошук борці (калоды). Складаецца з пошука прыдатнай мясціны, будучага бортнага дрэва (стайліны), або дрэва для калод. Сапраўдны бортнік навучаецца гэтаму з маленства праз назіранне, цікаўнасць да наваколля, а таксама праз парады старэйшых. Акрамя гэтага прыходзіцца самому разбірацца ва ўсіх узаемасувязях кожнага элемента прыроды і прасторы.
- Выраб борці (калоды). Складаны працэспадрыхтоўкі знойдзенага дрэва, а бо калоды для будучага пасялення пчоламі. Пры гэтым найбольш складаным з'яўляецца выраб борці, бо праца адбываецца на вышыні ад чатырохметраў і цягнецца на працягу 3–5 дзён (з перапынкамі). Бортнік павінен валодаць як фізічнымі здольнасцямі, так і практыкай працы з дрэвам. Калоды вырабіць можна ў двары, а потым зацягнуць на дрэва і прыладзіць для далейшага выкарыстання.
- Тварба (лекаваць, тварыць). Адказная частка бортнага промысла, бо ад вынікаў гэтых прац залежыць плён у будучым. Сам працэс складаецца з падмятання (вымятання смецця, памерлых пчол; прыбіранне старых сот і мёда пасля зімы) для заселеных борцей і калод. Для новых борцей — неабходна рыхтаваць прынаду (сродак прываблівання новых раёў). Прынадай абціраюць паверхню борці (калоды), пахучыя зёлкі пакідаюць унутры каморы.
- Догляд пчол. Адбываецца на працягу ўсяго года, аднак, лічыцца, што турбаваць пчол ня трэба (асабліва з дымаром), таму догляд з большага пераходзіць у назіранне (падглядванне) за іх паводзінамі і станам борцей (калод) здалёк, каб пчолы не здагадаліся, што да іх нехта падыходзіць.
- Ахова пчол і борцей. Больш складаная праца, бо залежыць ад шкодніка. Найбольшы шкоднік — гэта чалавек, які губіць ня толькі калоды, а што горш — пчол. Бортнікі маюць розныя прыёмы аховы борцей і пчол ад мядзьеведзеў, жаўны, куніцы, мышэй, матылёў, мурашоў і іншых шкоднікаў.

Мал. 5. Схема каляндарнага года ў бортніцтве
Рис. 5. Схема календарнага року в бортництві

• Глядзець пчол (глядзець пчолы). Апошні ў цыкле прац бортніка этап, бо гэта час збору мёда і яшчэ адно больш блізкае наведванне пчол угодзе. Бортнік акрамя таго, што збірае мёд, аглядае і рыхтуе борці і пчол да зімы. Спрактыкаваныя бортнікі заўсёды клапацяцца за сваіх пчол, таму мёд збіраюць рацыянальна з улікам розных фактараў: аб'ём сабранага мёду ў наяўнасці ў борці (калі яго недастаткова, каб ўзяць сябе, то ўвесь мёд пакідаецца пчолам на зіму), станам здароўя роя (калі рой можа загінуць, бо ўжо амаль загінуў, то бортнік выразае зсе соты з мёдам). Акрамя таго, бортнік падладжвае калоды, падграбае вакол стайліны (ўпарадкоўвае мясціну) і ўжо не турбуе пчол да вясны.

• Мёд і соты (вытворныя прадукты з іх), а таксама праполіс, пярга, адмор. Гэтае асноўныя прадукты, якія збірае бортнік. Ужо падчас перапрацоўкі мёда ў сотах ён можа атрымаць чысты мёд (які захоўвае), перапрацоўка сухога воска (працэс васакадавіны — прыгатаванне сыты і медавухі), прополіс і іншыя прадукты (напр. мерва, адмор). З воску абавязкова вырабляе свечы. Праполіс, адмор выкарыстоўваецца ў народнай медыцыне.

• Традыцыі і абрады. Змяшчаюць увесь вопыт, які быў перададзены бортніку спадчынна, а таксама грамадскія звычаі. Традыцыі і абрады: бонда (частаванне любога чалавека пры сустрэчы),

талака (сумесная праца), сябрына (атрыманне «ўзнагароды» у выглядзе пчол або прадуктаў пры супольнай працы, дапамозе), лязьбіны (частаванне мёдам пасля яго збора), тварба (прывабліванне пчол), замовы (вусная форма творчасці), адносіны да пчалы, да прылад, да маёмасці, да бортнага дрэва, да працы (прыдатныя дні), адносіны да злодзея і іншае.

Лясное бортніцтва ў сучасных умовах мае акрэслены свой уласны календар, які цалкам адпавядае традыцыйнаму ўспрымання часу і прац у гадавым цыкле, зфакусаных на прыродных асаблівасцях і паводзінах пчол: то бок календар арыентаваны на пчол. З гэтай прычыны традыцыйны промысел не адбываецца ў адзін момант, а ахоплівае ўвесь год. Трэба дадаць, што праца кожнага асобнага бортніка можа адрознівацца, бо кожны бортнік пераймае традыцыю і найлепшыя практыкі свайго роду (у тым ліку сакрэты і асаблівыя падыходы), таму цяжка апісаць дакладна ўсе найлепшыя практыкі.

Лясному пчалярству вучацца змалку, дапамагаючы дарослым і назіраючы за працай бортніка ў лесе. Адзін бортнік працаваць не можа, у яго павінны быць памочнікі, якія знізу дапамагаюць у чарнавой працы. Такімі памочнікамі з'яўляюцца сямейнікі (гэта ў большай ступені тычыцца хлопцоў), якія паступова засвойваюць сакрэты рамёстваў па вырабу калод, вучацца тапіць воск і сукаць свечкі, засвойваюць правілы паводзінаў у лесе, назіраюць за пчоламі і слухаюць аповяды старэйшых пра паводзіны пчол і тых жывёл, птушак і насякомых, якія любяць мёд і з'яўляюцца шкоднікамі гэтага промыслу. Калі ўзрост бортніка не дазваляе ўзлезці на дрэва, ён саступае месца маладому пераемніку традыцыі і пачынае выконваць функцыі памочніка і настаўніка — такім чынам промысел перадаецца ад пакалення ў пакаленне.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Лясны бортны промысел ў Беларусі не захоўваецца ў законсерваваным стане — ён адчувае на сабе уплыў сучаснай цывілізацыі. Але ўсё ж у асноўным выкарыстоўваюцца тыя ж самыя прылады і прыстасаванні, якія былі распрацаваны больш за 1000 гадоў таму. Захоўваюцца даўнія практыкі і падыходы ў адносінах да прыроды і ўсяго жывёльнага свету. У сённяшніх умовах бортны промысел лёгка адаптаваўся ў свеце і прапануе новыя падыходы (заснаваныя на базе старых), новую «філасофскую парадыходзіцу да пабудовы іншых больш ўстойлівых адносін чалавека і прыроды, калі чалавек адаптаваўся ў прыродным асяроддзі і атрымлівае ад яго вынікі.

Гэта ўсё грунтуецца на законах народных традыцый, практыкі бортніцтва і звычайнага права. Галоўны актыў бортніка — гэта пчала, якую ён апекуе. Традыцыі і практыкі не дазваляюць бортніку ні ў якім выпадку забіць пчалу. Галоўны поспех бортніка — гэта колькасці раёў у ягонай гаспадарцы (разам з колькасцю раёў, якія перазімавалі). Лес — гэта тое асяроддзе, дзе яны нарадзіліся і жывуць, які разглядаецца як багацце роднага краю. Калі казаць сучаснай мовай, то бортніцтва «Eco-friendly» промысел, бо не патрабуе змяняць прастору пад сябе, а наадварот, адаптуецца пад новыя ўмовы. Безумоўна, ён вельмі залежыць ад стану лясных і балотных біятопаў і найбольш ад мёдадайнасці і прадукцыйнасці расліннага свету. Гэты промысел цалкам залежыць ад пчалы і прыродных працэсаў. Гэты «стары» промысел можа быць сучасным сёння, бо ўсё крыецца ў традыцыйным падыходзе: «Старыны не рушыць, навіны ня ўводзіць». Гэта прынцып пераемнасці назіранняў і найлепшых практык. Нельга казаць, што бортніцтва — гэта ідэальны промысел ва ўсіх праявах, але як любая іншая форма дзейнасці і творчасці праходзіць некалькі этапаў развіцця. Напрыклад, бортнік выбірае самае «крывое» тоўстае дрэва, і пажадана каб яно яшчэ было трухлявае ўсярэдзіне. Куды яно годнае? Толькі на дровы. Але калі паглядзець з іншага боку, то такое дрэва змагло праіснаваць у лесе, перажыць самыя розныя хваробы і экалагічныя змены,

і яго ген больш трывалы (насення ад яго больш надзейнае) — то няхай яно і далей існуе. У такім дрэве (без яго пашкодвання) робіцца борць (штучнае дупло). Калі такое дрэва ўсё-такі засыхае, то яго выкарыстоўваць у якасці вулляў-калод. Ці напрыклад, бортнік даглядае не толькі пчол, але і дрэва, ў якім яны жывуць, і прастору вакол яго і сам лес. Бортнік ніколі не зробіць шкоду ў лесе, ён ставіцца да яго па-гаспадарску, бо там стаяць яго вулли-калоды або борці.

Спісок выкарыстаных джерел:

1. Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссією. Т. 18. Акты о копныхъ судахъ. Вильна : Типографія А. Г. Сыркина, 1891.
2. Бабіч А. Ю. Пчальярства як культурная форма лесакарыстання беларусаў у XX — пачатку XXI ст. Веснік Палескага дзяржаўнага універсітэта. Серыя грамадскіх і гуманітарных навук: навукова-практычны часопіс. Пінск : ПалесГУ, 2012. № 2. С. 8–14.
3. Бабіч А. Ю. Этнакультурныя аспекты лесакарыстання ў святле сацыяльна-эанамічных фактараў. Беларускае Падзвінне: вопыт, метадыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследванняў. У 2 Ч. Наваполацк : ПДУ, 2014. Ч. 1.
4. Бондарчик В. К., Браим И. Н., Бураковская Н. И. и др. Полесье: Материальная культура / редкол.: В. К. Бондарчик, Р. Ф. Кирчив (ответственные редакторы) и др. АН УССР. Львовское отделение Института искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рыльского. Киев : Наук. думка, 1988.
5. Витвицкий Н. Практическое пчеловодство, или Правила для любителей пчель, извлеченныя изъ долговременнаго опыта, съ объясненіемъ вновь усовершенствованныхъ ульевъ. В 5 Ч. Санкт-Петербург : В типографии Эдуарда Веймара, 1861. Ч. 1
6. Гурков В. С., Терёхин С. Ф. Бортничество в Белоруссии. Минск : Польша, 1980.
7. Гурков В. С., Терёхин С. Ф. Занятие издревле благородное. Минск : Польша, 1987.
8. Кривашэў Зм. Беларускае бортніцтва ў XX ст. Гістарычны альманах. Том 15. Мінск, 2009. С. 35–45.
9. Матэрыялы экспедыцый 2014–2018 гг. (Інтэрв'ю носьбітаў бортнай традыцыі) Лельчыцкі раён Гомельскай вобласці з мэтай падрыхтоўкі матэрыялаў файла для ўключэння ў дзяржаўны Спіс нематэрыяльнай культурнай спадчыны Беларусі і ЮНЭСКА.
10. Moszynski K. Polesie Wschodnie. Warszawa: Wyd-wo Kasy im. Mianowskiego, 1928.
11. Ненадавец А. Пчальярства ў Беларусі. Беларуская лесная газета № 16 (1142), 20 Красавіка 2017.
12. Пяткевіч Часлаў. Рэчыцкае Палессе. Мінск : Беларускі кнігазбор, 2004.
13. Романов Е. Р. Белорусский сборник. Быт белоруса. Вильна : Типография А. Г. Сыркина, 1912. Вып. VIII.
14. Сержпутовский А. К. Бортничество в Белоруссии. Материалы по этнографии России: в 2 Т. / Этногр. отд. Рус. музея имп. Александра III; под ред. Ф. К. Волкова. М., 1910–1914. Т. 2. 1914. С. 13–34.
15. Статут Вялікага Княства Літоўскага. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск : Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1989.
16. Tomasz Dzierżanowski, Przemysław Nawrocki, Andrzej Pazura, Jerzy Zawadzki. Możliwość przywrócenia bartnictwa polskim lasom jako elementu zrównoważonego leśnictwa. Studia i Materiały Centrum Edukacji Przyrodniczo-Leśnej. 2009. С. 49–56.

Ростислав ПОЛУШВАЙКО,
менеджер з рэгіональнага развітку БО «БФ «Беремицьке Біосфера»

ВІДРОДЖЕННЯ БОРТНИЦТВА НА ЧЕРНІГІВСЬКОМУ ПОЛІССІ

Мед — продукт бджільництва, який ми усі любимо та до якого звикли. Мабуть, кожен з нас на запитання про походження меду, не задумуючись, відповість, що його виробляють бджоли, а людина його збирає з рамок вулика. Однак такий порядок речей існує лише не більше 150 років, і йому передує 150 млн років еволюції. Саме 150 млн років тому за часів Юрського періоду з'являються перші перетинчастокрилі, рештки яких вдалося віднайти і дослідити. Пращури сучасної бджоли були хижакми і еволюціонували разом з нашою планетою. Появу бджоли медоносної (*Apis mellifera*) відносять лише до кінця третинного періоду, і батьківщиною її були тропіки та субтропіки Африки, звідки вона згодом розселилася усіма континентами, окрім Антарктиди. Сучасні європейські породи зародилися наприкінці останнього льодовикового періоду, коли на нашому континенті були непридатні умови для існування бджіл, які змогли вижити лише невеликими ізолюваними групами на півдні Іспанії, Франції та Балканського півострова, звідки по мірі танення льодовика розповсюдилися по території усього континенту.

Голоцен — це період існування планети, під час якого ми проживаємо. Початок голоцену ознаменувало танення останнього льодовика, що спричинило суттєві зміни клімату й трансформацію мамонтових тундростепів у той флористичний та фауністичний комплекс, до якого ми звикли. Терени нашого континенту починають вкривати ліси, до існування в яких адаптуються більшість видів, що населяють його, зокрема й бджоли.

До життя за нових умов адаптуються й люди, які, займаючись збиральницьким промислом, пристосовуються і до збирання меду, який бджоли відкладають у дуплах дерев. Бджіл стає все більше на континенті.

Територія півночі України більш відома як Полісся, — це регіон, який вкритий лісовим покривом і традиційно асоціюється зі збиральницьким промислом. Збір грибів, ягід та лісового меду — це традиційні напрями збиральництва, які й нині посідають важливу роль в економічній діяльності місцевого населення та є складовою рекреаційного дозвілля туристів. Східна частина Українського Полісся розташована на території Чернігівської області по Лівому березі Дніпра в долині річки Десна. Фізико-географічне розташування сприяло формуванню особливостей в матеріальній та нематеріальній культурі регіону. Однак більш архаїчні промисли, як бортництво, не зазнали суттєвих змін порівняно з іншими дестинаціями Полісся. Основні відмінності стосувалися здебільшого розмірів бортей, що було зумовлено потужностями деревини в регіоні. В результаті історичного розвитку Чернігівського Полісся цей регіон був більш густо заселений людьми, будівельна справа яких орієнтувалася на деревообробну промисловість. Це і зумовило більш активне природокористування лісовими територіями, а відповідно, й зменшило середній вік дерев, що використовувалися для бортництва. У результаті борті-колоди в цьому регіоні дещо поступаються за своїми габаритами аналогічним виробам із західних регіонів Полісся, однак за

своєю будовою та способом ведення господарства бортництво Чернігівського Полісся не має суттєвих відмінностей.

У XIX столітті на території Чернігівщини Петро Іванович Прокопович розробив рамковий вулик, який згодом почав більш широко використовуватися у веденні господарства як самим розробником, так і його учнями та послідовниками. Наявність рамки у вулику сприяла більшій продуктивності та раціональності ведення бджільництва, особливо в промислових цілях. Саме економічний зиск цієї галузі сільського господарства й сприяв мобільному переходу місцевих бджолярів з бортного на рамковий тип вуликів.

Найбільш законсервованою частиною регіону, де бортний промисел існував до середини XX століття, стало міжріччя Десни та Дніпра. На сьогоднішній день більша частина цього регіону входить до складу Міжріччинського регіонального ландшафтного парку. Викликано це тим, що саме ця частина Чернігівського Полісся межує з північною частиною Київської області та південною частиною Гомельської області, де ідеї рамкового вулика були не такими поширеними і бджільництво як галузь економіки та народного господарства зберігало свою архаїчність.

Однак починаючи з 1950-х і до 1960-х років бортництво як автохтонний промисел та елемент культурної спадщини припинив своє існування. Причиною цьому стало відселення лісових хуторів на території Міжріччинського регіонального ландшафтного парку, спричинене спочатку розбудовою полігонів військової частини «Десна», а згодом і зведенням Київської гідроелектростанції у місті Вишгород. Станом на сьогодні в деяких селах регіону під час проведення експедицій і досі можна знайти в людей, що проживають у навколишніх селах, старі колоди-борті та реманент бортника, що залишився у спадок від тих, хто свого часу був відселений з цих територій. Подекуди можна знайти навіть бортні дерева, що уціліли в місцевих лісництвах і свого часу були частиною угідь місцевих бджолярів.

У 2015 році в регіоні Чернігівського Полісся розпочалися роботи зі створення ревайлдингового парку природи «Беремицьке», що розташований між селами Поліське, Беремицьке та Євминка. Територія парку представляє собою мозаїчні ландшафти Подесення, які були трансформовані в результаті антропогенного навантаження на дані території.

Виходячи з поставленої задачі парку бортництво має багатовекторне значення. Насамперед це збільшення питомої ваги перетинчастокрилих з метою каталізації сукцесії у відновленні біогеоценозів. Другим не менш важливим завданням є відродження традицій бортництва в тому регіоні, де воно традиційно та безперервно існувало протягом багатьох століть. Також бортництво — це важливий напрям еколого-просвітницької роботи Парку природи «Беремицьке», туризм та юннатський рух є одними з ключових векторів парку, які, окрім першочергових завдань, мають на меті поширення та збереження бортних традицій регіону.

Так, у 2018 р. на замовлення парку працівники ГО «Бортники України» привезли з археологічної експедиції на теренах Овруцького району Житомирської області (регіон, де збереглося бортництво в архаїчному прояві) 10 бортей, що не використовувалися довгий час за призначенням. При цьому вони мають культурну цінність, оскільки вік кожної з них близько 50 років. У 2019 році ці колоди на заповідній території парку були частково інтегровані в туристичні маршрути та використовуються, окрім цільового призначення, також і як елемент інтерпретації природної спадщини. Колоди утворюють експозицію, на одній з яких облаштовано елементи захисту бортника від ведмедів (хоча ведмедів у Чернігівській області вже давно немає), а інша колода використовується для наглядної демонстрації будови борті. Колода, установлена на дереві з облаштованим захистом від ведмедів, у перший же сезон була природньо заселена бджолами. Решта 8 бортей

навесні 2020 року були розташовані на деревах, щоб продемонструвати різні форми розміщення бортей і помостів.

На осінь 2020 року заплановано облаштування інтерактивної екостежки, присвяченої розвитку бджільництва в регіоні, де, зокрема, буде діюча експозиція, присвячена бортництву та рослинам-медоносам регіону.

Виходячи з того, що Чернігівщина — це традиційний край бортництва, що до XX століття розвивався автохтонним способом, можна дійти до висновку, що Чернігівщина має бути представлена в проєкті «Бортництво Полісся: архаїчна традиція в сучасному вимірі». Центром відродження бортництва на Чернігівському Поліссі має стати Парк природи «Беремицьке», де вже проведено значну роботу з відродження промислу та його інтерпретації у сучасному вимірі. Окрім всього, «Беремицьке» відкрите до співпраці для всіх охочих і може стати хабом для ведення бортництва та заняттям практичною археологією для всіх, хто хоче долучитися до даного проєкту.

Список використаних джерел:

1. Полушвайко Р. І. Бортництво. Парк природи «Беремицьке». 2020. URL: <https://bere-mytske.com.ua/uk/bortnicztvo/>
2. Полушвайко Р. І. Беремицьке: минуле та сучасне. 2020. Сайт парку природи «Беремицьке». 2020.

*«Пасіка Полісся».
Національний музей народної архітектури та побуту України*

СУЧАСНА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЛІСОВИХ ЛАНДШАФТІВ ПОЛІССЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПЕРСПЕКТИВИ ВІДНОВЛЕННЯ БОРТНИЦТВА

Природне середовище є основою для формування культурних особливостей будь-якого етносу. Зокрема, у екорегіоні Полісся із його рівнинним рельєфом, піщаними ґрунтами, сосновими лісами й торфовими болотами сформувалася цілком самобутня культура, господарські традиції якої, окрім аграрної складової, значною мірою були пов'язані із лісовими промислами. І якщо деревообробка, лозоплетіння чи мисливство у дещо модернізованому вигляді збереглися практично в усіх лісових регіонах Європи, то такий архаїчний промисел, як бортництво, наразі зберігся виключно у Поліссі.

Бортництво — промисел, що не існує поза межами лісів. Відповідно, плануючи заходи щодо його збереження чи відновлення, слід враховувати характеристики лісів того району, де такі заходи проєктують. Доцільно зважати й на те, які характеристики мали ліси регіону у часи розквіту бортництва і які мають зараз.

Ліс як визначальний тип природного ландшафту Полісся тривалий час служив основним джерелом ресурсів для розвитку місцевих громад. Площа і характеристики лісових ландшафтів постійно змінювалися внаслідок сукцесій, викликаних антропогенними чинниками.

Традиційно більшість людей сприймають старовікові деревостани (сукупність деревних порід) за природні первинні ліси, вважаючи, що ліс завжди виглядав таким, яким його бачать сучасники. Проте ліс — дуже динамічна екосистема, видовий склад і вигляд якої є похідними від ряду факторів, що впливають на неї зараз чи впливали у минулому. Історичні події, зміна землевласників, господарські традиції, ціни на лісову сировину та ряд інших факторів через штучне лісовідновлення, рубки догляду, лісозаготівлі, збір мертвої деревини та лісової підстилки, пожежі, випас худоби, сінокосіння, наявність полювання чи його заборона — все це формує вигляд лісового ландшафту. Отже, лісовий ландшафт, який в Україні традиційно сприймають як природній, насправді у більшості випадків слід відносити до різновиду ландшафту культурного.

Відповідно, якщо ми хочемо відновлювати бортництво, бажано подбати й про заходи із менеджменту лісових територій задля відновлення типових «бортних угідь», а для цього слід розуміти, які саме зміни сталися з лісовими ландшафтами протягом останніх десятиліть.

Зміни якісних характеристик лісових ландшафтів та їхні причини в Україні досліджені достатньо мало. Більшість природничо-історичних робіт висвітлюють питання лише зміни лісистості певних регіонів або зміни характеристик лісів на рівні історичних епох. Окремі відомості можна знайти у роботах, присвячених історії становлення лісівництва та лісового господарства [5, 7], або ж аналізуючи фундаментальні географічні описи на зразок робіт Танфільєва чи

Вармінга [11, 2]. А в Західній Європі наразі з'являються роботи, котрі ілюструють, що сучасний ліс мало схожий на той, що був до запровадження системи класичного лісівництва [6].

Дослідження проблеми трансформації лісових ландшафтів Полісся ми провели на базі лісового масиву, розташованого у межиріччі Дніпра та Десни (між містами Вишгород, Остер та Любеч) в межах лівобережної придніпровської частини Українського Полісся (Київська та Чернігівська області). Сьогодні цей масив типових для регіону соснових лісів входить до найбільших в Україні, а його збереженості сприяє особливий режим використання, що зумовлений наявністю тут значних площ виселених у середині ХХ ст. територій, розташуванням у його межах двох військових полігонів і належністю значної частини лісового масиву до територій природно-заповідного фонду України (регіональний ландшафтний парк «Міжрічинський»).

Джерелами інформації про минулі періоди слугували історичні документи (описи досліджуваного регіону, господарські акти, відомості про збір податків тощо), наукові публікації, планово-картографічні матеріали кінця ХІХ — початку ХХ століть, а також дані опитування місцевих старожилів. Сучасний стан лісів вивчався за даними власних польових обстежень, виконаних протягом 2001–2020 років та на основі аналізу планово-картографічних матеріалів і матеріалів лісовпорядкування семи місцевих лісгосподарських підприємств.

Трансформацію лісових біотопів (ділянок поверхні землі з однотипними умовами існування) означеного регіону ми дослідили достатньо узагальнено. Нашою основною метою було виявити саме основні тенденції й відносні показники щодо обсягу таких змін. Детальне вивчення сукцесій рослинності та визначення абсолютних показників у розрізі площ безперечно потребують більш ґрунтовних досліджень.

За результатами вивчення історичних описів території Полісся, зокрема й досліджуваного регіону відомо, що бортництво традиційно належало до переліку основних занять місцевих селян, а мед слугував товаром і засобом для сплати податків [1, 4, 7].

За даними «Люстрацій Остерського староства» від 1545 р. відомо, що лісові села, розташовані у придніпровській частині Дніпровсько-Деснянського межиріччя, належали Києво-Печерському монастирю і сплачували значну частину податків саме медом. Зокрема, у «Люстрації...» наведено такі дані щодо вказаних сіл [1]:

- Сорокошичі мали 10 дворів і давали 28,5 відер меду;
- Глебов (Глибів) — 11 дворів і відповідно 22,5 відра меду;
- Ошитки — 7 дворів, меду 35 відер;
- Новосілки (на Дніпрі) — 2 двора і 16 відер меду;
- Тарасовичі — 6 дворів, 14 відер меду;
- Сваромьє — 7 дворів, меду 59 (!) відер.

Наступні люстрації Остерського староства, проведені у 1552, 1616, 1628, теж містять інформацію про сплату частини податків медом [1, 8].

У своєму листі до польського короля Штефана Баторія від 1585 року московський цар Федор Іванович скаржиться, що остерські та любецькі бояри спільно із козаками регулярно вчиняють наїзди на прикордонні московські землі у межиріччі Дніпра та Десни, де: «...грабежом осваивают наши земли... и бортники-ухожаи владеют в нашей земле... За борти литовськи люди с Остра убили сына боярского Ортема Михеева и еще двух. Отаман Орел, Олеша Несин, Иван Беликов, с ними людей литовских, острян и черкес с 400 человек воювали порубежны деревни... и пограбили бортников наших и мед наш оброчный у них поимели много» [8].

У 1593 році цей же цар із подібною скаргою звертався вже до нового короля Сигізмунда III Вази, з приводу наїзду Остерського старости Лавріна Ратомського із боярами Біликом та Ведмедем, котрі, з-поміж іншої завданої царю шкоди, побили бортників із «московського» села Смолина. Така увага московського царя до меду із далекого Придніпровського Полісся може свідчити про виняткове значення регіону як важливого центру бортництва.

За свідченням більш пізнього опису, виконаного моровським сотником Борщевським та військовим товаришем Леонтовичем, наприкінці XVIII ст. мед був одним з небагатьох товарів, що вироблявся на продаж (отже, був його надлишок) на території Моровської сотні Київського полку [8]. Жителі Моровська у той час тримали бджіл у бортах і колодних вуликах-«ставниках». Ці вулики-«ставники», згідно з описом, виготовляли із грубих колод «смолового дерева», вони мали висоту понад два аршини і ширину близько одного аршину, розміщували їх як на землі, так і в лісі на деревах, не забираючи на зиму в зимівники, що цілком відповідає опису сучасної борті. Між тим, борті згадано окремо, із зауваженням, що їх безпосередньо у околицях містечка менше — лише 17, тоді як «ставників» — 53. Із чого можна зробити висновок, що автори власне «бортями» вважали лише ті вулики, що були влаштовані безпосередньо у живих деревах.

У 2007 році в околицях села Сорокошичі нам вдалося віднайти обидва приклади архаїчних вуликів — борт у живій сосні (північна околиця хутора «Городок» біля болота Видра), і «типову» в сучасному розумінні борт, виготовлену із сучкуватої смолистої соснової колоди (наразі вона зберігається у «Музеї лісових промислів» у с. Отрохи). Добра збереженість обох зразків та вік бортювого дерева можуть свідчити, що знайдені борті виготовлені близько кінця XIX — на початку XX ст.

На основі аналізу історичних документів і карт кінця XIX — початку XX ст. можна зробити висновок, що раніше орні землі, як і тепер, займали у межиріччі Дніпра-Десни дуже незначні площі, що зумовлено вкрай низькою родючістю місцевих піщаних ґрунтів. Відповідно, кормовою базою для бджільництва завжди тут слугували ліси, болота, пустища, луки — тобто природні і напівприродні біотопи.

Водночас слід зауважити, що й лісові насадження на підзолистих піщаних ґрунтах в умовах борів і суборів не вирізняються багатим біорізноманіттям [9]. За свідченнями опитаних старожилів, типовими лісовими угрупованнями до середини XX ст. тут були світлі, часто дуже розріджені соснові, сосново-дубові й сосново-березові ліси зеленомохово-чорницевої, зеленомохово-брусницевої, вересові й крушинові. Підвищені піщані гряди займали розріджені сосняки зеленомохово-лишайникові, а найвищі ділянки — сухі «бори-біломошники». Площі листяних лісів завжди тут були незначними, зустрічалися вони, як і зараз, лише вздовж річкових долин та на периферії болотяних масивів [1]. Листяні ліси переважно утворювала вільха чорна, береза повисла й рідше осика, а у заплавах Дніпра та Десни — дуб звичайний, в'яз гладенький, тополя чорна і верби біла та ламка.

Значні площі (до 60 %) в межах сучасного державного лісового фонду досліджуваного регіону напередодні Другої світової війни (за даними карт РККА 1920–1940 рр., німецьких військових карт та згідно з даними опитування очевидців) займали «післялісові» угруповання — рідколісся, лісо-лучні біотопи, чагарникові зарості (лозняки на болотах), а також пустища — вересові, вересово-молінієві та псамофітні (рослини, пристосовані до життя на пісках) угруповання на сухих піщаних водно-льодовикових дюнах.

Низька лісистість і низькоповнотність лісових насаджень була зумовлена впливом регулярних неконтрольованих випалів рослинності, системними вибірковими рубками у насадженнях, що не входили до держлісфонду, та регулярним випасом худоби в лісах.

Слід зазначити, що такий стан лісових насаджень, на відміну від сучасного сприйняття, традиційно не вважався незадовільним, оскільки у давніші часи цінність лісових угідь для їхніх користувачів визначалася переважно не наявністю ділової деревини, а продуктивністю лісів як угідь для випасу худоби, сінокосіння, полювання та бортництва [6]. Відповідно, низькоповнотні насадження, котрі регулярно рясно плодоносили, із багатим біорізноманіттям і розвинутим трав'яно-чагарничковим ярусом та заростями медоносів часто вважалися більш продуктивними, ніж загущені високостовбурні деревостани, що були джерелом лише єдиного ресурсу — ділової деревини.

Часто розріджені ділянки лісових насаджень на піщаних ґрунтах під регулярним впливом спалювання рослинності та випасу худоби перетворювалися із рідколісь на пустища. Значна частина таких пустищ була вкрита заростями вересу — одного з основних медоносів Полісся. За даними усного опитування старожилів відомо, що площа вересових пустищ в околицях с. Отрохи (ур. Бондарі) була достатньою для того, щоб на них щорічно вивозили колгоспну пасіку (до 1960-х рр.).

Лісові низинні болота у всьому Поліссі слугували сінокосами, а отже, їх з давніх часів розчищали (повністю або частково) від деревної та чагарникової рослинності, перетворюючи на лучно-болотяні угруповання. За такого способу використання на них формувалися добрі умови для розвитку значних популяцій квіткових медоносних рослин.

Заплати річок, що особливо великі площі займали у регіоні наших досліджень, мали теж важливе значення для бджільництва, оскільки більшу частину їх займали сінокоси та пасовища — лучні угруповання, багаті на рослини-медоноси. Важливе кормове значення для бджіл (особливо у ранньовесняний період) мали також зарості чагарникових верб, розташовані в берегах річок і заплавах озер [3].

Традиційні для Полісся форми господарювання впливали на структуру лісів таким чином, що створювали оптимальні умови для розвитку лісового бджільництва — бортництва, а згодом і пасічництва. Таку думку підтверджують і всі опитані старожили-бджолярі, котрі загалом змальовують дещо ідеалізовану, на погляд сучасної людини, ситуацію щодо бджільництва у першій половині XX ст.

Проте від середини XX ст. регіон Полісся зазнав значних змін, що негативно вплинули на продуктивність угідь для бджільництва і змусили виробників товарного меду в значній мірі переключитися на отримання його із посівів сільськогосподарських рослин.

Зокрема, найбільш значні зміни відбулися у системі ведення лісового господарства. Так, оскільки пріоритет в сучасному лісівництві надається вирощуванню високотоварних лісових насаджень, котрі є джерелом якісної ділової деревини, збереження низькоповнотних деревостанів, рідколісь і пустищ було визнано нераціональним використанням земель держлісфонду.

Відповідно, у 1950–1960-х рр. на значних площах було проведено масштабне штучне лісовідновлення. Його наслідками стало збільшення лісистості регіону за рахунок утворення великих площ загущених моновидових насаджень сосни звичайної. Окрім того, інтенсифікація боротьби з лісовими пожежами та заборона випасання худоби в лісах, що мали позитивні наслідки для лісового господарства, негативно вплинули на структуру лісових угідь, зменшивши їхню мозаїчність і біорізноманіття. Як наслідок, нині на досліджуваній території вересові пустища займають незначні площі, їхні фрагменти представлені переважно на периферії військових полігонів та серед соснових молодняків на нещодавно заліснених вирубках і згарищах.

Сучасне переважання високоповнотних насаджень із нерозвиненим трав'яно-чагарничковим ярусом створює несприятливі умови для розвитку бджільництва, оскільки вказані насадження не забезпечують комах-запилювачів кормовою базою.

Спорудження у 1964 р. Київської ГЕС та створення штучного Київського водосховища, водами котрого було затоплено долину Дніпра в межах української частини Полісся, призвело до втрати десятків тисяч гектарів природного комплексу заплави, що складався із луків, рідколісь, заростей чагарникових верб, боліт, озер та піщаних кіс. Відповідно, наразі водна поверхня й очеретяно-рогозові плавневі угруповання водосховища практично не мають значення як угіддя для бджільництва.

Масштабна гідротехнічна меліорація перезволожених земель, що була здійснена у 60–70-ті рр. ст., призвела до втрати значної частини відкритих лісових боліт через їхнє підсихання та заліснення, що призвело до перетворення їх на вологі загущені лісові насадження (переважно вільхово-березові).

Безпосередньо для регіону досліджень непоправної шкоди завдало і спорудження дренажного каналу вздовж лівого берега Київського водосховища (загальною довжиною близько 80 км). Вплив глибокого, прокладеного у легких піщаних ґрунтах каналу із нерегульованим стоком, крім прямої функції збору води, що фільтрується зі штучного водосховища, призводить до значного осушення усєї прилеглої частини Дніпровсько-Деснянського межиріччя. Дія дренажного каналу є причиною зникнення (висихання із наступним залісненням) восьми великих масивів лісових боліт, загальною площею понад 5 тис. га (болота: Видра, Вершина, Ровжівське, Острівське, Теліжне, Бовшов, Чертіж, Сухе).

На сучасному етапі площа боліт і далі неухильно зменшується через падіння рівня ґрунтових вод, котре зумовлене як глобальним змінами клімату, так і, ймовірно, нераціональним використанням водних ресурсів (безконтрольне використання запасів підземних вод). Вказані процеси в цілому вкрай негативно впливають на продуктивність угідь для бджільництва.

Зменшення площі лучно-болотяних і лісо-лучних угруповань пов'язана зі значними демографічними змінами, що відбулися у регіоні досліджень переважно в другій половині ХХ ст. Так, виселення понад 30 дрібних лісових хуторів і поселень лісової охорони у 1930–1940-х рр. зменшило мозаїчність лісових ландшафтів. А масштабне виселення сіл у межиріччі Дніпра-Десни у 1950–1960-х рр. (для створення Деснянського і Гончарівського військових полігонів та задля будівництва водосховища) та наступне припинення традиційного господарського використання прилеглих територій сприяло збільшенню лісистості за рахунок заростання вивільнених із сільгоспкористування земель.

Зміни ландшафтів, зумовлені впливом демографічної ситуації у регіоні, тривають і досі. Так значне зменшення обсягів сінокосіння й випасання худоби призводить до масштабного заростання лучних біотопів деревно-чагарниковою рослинністю та зменшення їхньої продуктивності як медоносних угідь.

Отже, трансформація лісових ландшафтів, загальні тенденції якої нам вдалося виявити під час даного невеликого огляду, має переважно негативний характер з погляду лісового бджільництва. Відповідно, плануючи проекти з відродження бортництва, доцільним буде включати у них запровадження відповідної системи цільового управління лісовими територіями задля підвищення їхньої продуктивності.

Слід зазначити, що досвід управління територіями для потреб бортництва в Україні наявний лише у вигляді локальних господарських традицій, він не має наразі розробленого

науково-теоретичного підґрунтя чи нормативно-правової бази. Перелік традиційних заходів управління зазвичай включав рубки, цільові пали, випас худоби, підсів певних видів трав'янистих рослин, висадку медоносних дерев, локальні гідромеліоративні заходи тощо. Зазвичай подібна інформація зберігається і поширюється переважно в усній формі. Відповідно, до першочергових задач ініціаторів відродження бортництва має належати збір, критичний аналіз та узагальнення подібних знань задля їхнього збереження й подальшого використання у розробці цільових менеджмент-планів лісових територій.

Зрозуміло, що заходи щодо цільового управління лісами для потреб бджільництва можуть іти у розріз із традиційним лісівничим менеджментом, адже у продуктивних експлуатаційних лісах пріоритет завжди буде надаватися вирощуванню ділової деревини як більш економічно доцільному виду діяльності, але перетворення лісів на «бортні угіддя» в перспективі може бути цілком доцільним на територіях з обмеженою господарською діяльністю. До таких, зокрема, можуть належати ліси на територіях природно-заповідного фонду, ділянки фітомеліоративних лісових насаджень та території «непродуктивних» земель держлісфонду — лісові болота, рідколісся тощо.

Окремо слід звернути увагу на ділянки лісів у межах Смарагдової мережі та на територіях існуючих і проєктованих біосферних резерватів — адже тут інтереси відновлення бортництва можуть цілком збігатися з природоохоронними завданнями охорони рідкісних типів оселищ, збереження (відновлення) форм традиційного невиснажливого (сталого) природокористування та заходами щодо збереження локальної етнокультурної спадщини. У свою чергу, подібні заходи можуть бути і економічно доцільними за умови паралельного розвитку екологічного та сільського зеленого туризму й виробництва сертифікованої органічної продукції лісового бджільництва.

*Лісовий ландшафт Полісся.
Державний заказник місцевого значення «Кам'яне село»*

ВИСНОВКИ

1. За даними історичних розвідок, бортництво у Придніпровському Поліссі завжди належало до основних видів господарської діяльності. Основою для традиційного бджільництва слугували лісові території, а не сільськогосподарські угіддя.

2. До середини ХХ ст. лісові ландшафти регіону були сприятливі для бджільництва через переважання низькоповнотних насаджень і значне поширення рідколісь, пустищ та лісолучних біотопів.

3. Передумовою формування біотопів, сприятливих для бортництва, була система традиційного екстенсивного господарювання лісових хуторів, що включала у себе регулярне випасання худоби у лісах, застосування цільових палів, сінокосіння на лісових болотах і розчищення ділянок під тимчасове використання як ріллі.

4. Протягом ХХ століття лісові ландшафти досліджуваного регіону зазнали докорінних змін, що значно знизило їхню придатність для бортництва. Причинами змін стали: інтенсифікація лісового господарства, гідротехнічна меліорація та гідротехнічне будівництво, зміни демографічної ситуації, модернізація сільського господарства.

5. Орієнтація сучасного лісівництва переважно на отримання високотоварної деревини призвела наразі до підвищення частки моновидових насаджень і збільшення їхньої повноти та, як наслідок, до збіднення кормової бази бджіл у лісах.

6. Необхідно передумовою для відродження бортництва є розробка і впровадження системи заходів цільового управління лісами. Територіями для впровадження пілотних проектів доцільно обирати ліси в межах об'єктів ПЗФ та Смарагдової мережі.

Список використаної літератури:

1. Бузун О. В. Історія Остерщини. Чернігів : Вид. журн. «Сіверянський літопис», 2010. 112 с.
2. Вармингъ Е. Распределение растений въ зависимости отъ внешних условий (экологическая географія растений). Санкт-Петербургъ : Изданіе Акц. Общ. Брокгаузъ-Ефронъ, 1902. 474 с.
3. Глухов М. М. Альбом медоносов. Москва : Изд-во Мин. Сельского хозяйства РСФСР, 1960. 176 с.
4. Жила С. М. Свята Земля Дерев: історія, звичаї, бортництво, природа. Київ : Фітосоціоцентр, 2006. 228 с.
5. Истомина Э. Г. Леса России: экологическая и социоэкономическая история (XVIII — начало XX в.). Москва : Квадрига, 2019. 358 с.
6. Кюстер Х. История леса. Взгляд из Германии. Москва : Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. 304 с.
7. Лупанова Е. М. История закрепощения природного ресурса. Лесное хозяйство в России 1696–1802 гг. Санкт-Петербург : Европейский уни-т в Санкт-Петербурге, 2017. 352 с.
8. Опис землі Козелецької. Київ : Брама-V, 2011. 527 с.
9. Погребняк П. С. Основы лесной типологии. Київ : Изд-во АН УССР, 1955. 456 с.
10. Сагайдак А. Болота регіонального ландшафтного парку «Міжрічинський»: сучасний стан та проблеми охорони. Екологія боліт та торфовищ: Матеріали між нар. наук.-практ. Конференції. Київ, 2012. С. 241–245.
11. Танфильев Г. И. Географические работы. Москва : Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1953. 676 с.

Іван ХОМ'ЯК

кандидат біологічних наук, доцент кафедри екології та географії,
завідувач лабораторії теорії екосистем,
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОШИРЕННЯ БОРТНИЦТВА НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛІССЯ

Незважаючи на усі досягнення науково-технічного прогресу, людина все ще залишається міцно пов'язаною з біосферою. Цей зв'язок є системним та інтегрованим. Він проявляється на різних рівнях — від генетичного до культурного. Формується системна адаптація до певних умов середовища. На рівні соціуму вона проявляється у вигляді культурних особливостей автохтонних етнічних груп [Хом'як, Коростецький, 2011]. При цьому автентичні культурні особливості є більш гармонійно інтегровані з умовами довкілля, ніж ті, які формувалися в епоху модерну і постмодерну. Це стосується багатьох сфер життя, але найбільш виразно проявляються в традиційних народних промислах.

У жителів Полісся сформувався потужний культурний пласт, пов'язаний з умовами середовища, в яких вони проживали останні 6–8 тисяч років [Готун, Коваль, Петраускас, 2008]. Ізольовані невеличкими общинами посеред непрохідних лісових нетрів, оточені болотами та віковими дібровами, збираючи вбогі врожаї на малородючих дерново-підзолистих ґрунтах, вони були більш залежними від дикої природи, ніж племена та народності, які жили в інших регіонах. Частка того, що давав поліщукам ліс, була і в окремих випадках залишається досить значною. Через це залежність місцевого населення від лісу, його стану і стійкості проявляється на території Полісся сильніше, ніж будь-де у Європі.

Оскільки людина адаптується до довкілля системно, то кожен промисел пронизувався мереживом звичаїв, традицій, магічних та анімістичних вірувань і забобонів. Вони були культурним кодом гармонійного пристосування до комплексу навколишніх екосистем, що передавався із покоління в покоління. Відлуння цих традицій зустрічаються і донині. Вони є екоетичними регуляторами відносин спільнот поліщуків із природою та поміж собою.

Разом із тим, бортництво відіграло роль деізолятора поліських спільнот. Численні річки, що пронизують територію Полісся, зливаючись в Дніпро та Віслу, були єдиними доступними торговельними шляхами. Ними перевозилися різноманітні товари з різних куточків світу. Це неможливо без об'єктів, цікавих для експорту. Основну масу цих товарів становили продукти бджільництва.

Бортництво зародилося зі спроби імітації природних процесів, пов'язаних з існуванням бджіл у поліських лісах. За своєю суттю — це класична біоніка. Поліська популяція темної європейської бджоли *Apis mellifera* часто селилася в дуплах старих дерев. Однак добування меду та інших продуктів в таких місцях становило велику проблему. Крім того, це згубно впливало на саму популяцію і ставило перед вибором: або зменшити використання цього цінного продукту, або відмовитися від нього взагалі через скорочення чисельності бджолиних сімей. Виходом стала імітація дерева з дуплом у вигляді борті.

У порівнянні зі звичайним бджільництвом бортництво є більш мультифункціональним. Це не лише виробництво певних видів продукції (мед, віск, прополіс, перга, маточкове молочко та ін.) та підвищення врожаїв ентомохорних сільськогосподарських культур. Бортництво чинить неабиякий, а в окремих випадках — ключовий вплив на природні екосистеми.

Розвиток лісової промисловості та сільського господарства повністю змінив структуру природних екосистем Полісся. Зараз в наших лісах переважають монокультури сосни (*Pinus sylvestris* L.) молодого та середнього віку. Значного числа вікових дерев тут не спостерігаємо. В результаті санітарних рубок видаляються дерева із дуплами, які є природним житлом для диких бджіл. Така ситуація призводить до скорочення чисельності їхніх популяції, що спричиняє зменшення кількості активних комах-запилювачів. Велику частку цієї функції беруть на себе різні види джмелів (*Bombus*). Однак їхні популяції є сталими і регулюються цілим рядом інших факторів. Зменшення кількості бджіл у природних екосистемах не обов'язково призводить до автоматичного збільшення кількості джмелів. До цього слід додати й певні відмінності в харчових пріоритетах між цими двома родами. Таким чином, замість компенсації зниження числа одних запилювачів іншими ми отримуємо загальне зниження їхньої кількості. Це не тільки погіршує перебіг енергії у трофічних ланцюгах з їхньою участю. Це веде до зниження кількості насінневої діаспори, що знижує показники видового біорізноманіття.

Таким чином, ми спостерігаємо двосторонній взаємопов'язаний вплив. З одного боку, обсяги та якість бортницького меду залежать від стану природних екосистем, в яких він збирається. За умов наявності високого специфічного фіторізноманіття в поєднанні зі стійкістю та непорушністю природних оселищ, якість бортницької продукції буде досить висока, а економічні показники утримання таких пасік наблизатимуться до стабільних. З другого боку, зниження видового біорізноманіття призводить до скорочення кормової бази, що погіршує умови утримання бджіл. Отже, бортництво та стан його кормової бази в природних екосистемах — це явища, що взаємно підтримують одне одного.

Найчастіше бортництво поширене в бореальних лісових масивах. Ці екосистеми мають невелике фіторізноманіття й відносно мало високопродуктивних медоносів протягом року. В неморальних лісах, які поширені переважно в лісостеповій зоні, спостерігаються стрибкоподібні періоди зростання обсягів збору меду. Це відбувається в періоди цвітіння представників родів Кленові (*Acer*), Липові (*Tilia*) та деяких весняних ефемероїдів. Продукція такого типу досить поширена у Європі через великі масиви неморальних угідь. Мед, отриманий в бореальних лісових угіддях, є більш оригінальним та ексклюзивним продуктом [Хом'як, Бурлака, 2005].

За результатами наших досліджень, в районі промислу спостерігаються рослинні угруповання, що належать до 15 класів, 27 порядків, 43 союзів, 95 асоціацій та 4 їхні варіанти, 2 безрангових угруповання (за еколого-флористичною класифікацією Браун Бланке) [Дубина, Дзюба, Ємельянова, та ін., 2019].

До угідь, які становлять кормову базу бортницького бджільництва, відносяться різні за едафічними умовами та стадією динаміки екосистеми. Вони відрізняються за запасами нектару та його якістю. До низькопродуктивних угідь належать болотні та пустищні екосистеми. Оліготрофні та мезооліготрофні болота (класи *Oxycocco-Sphagnetea* Br.-Bl et R.Tx 1943 та *Scheuchzerio palustris-Caricetea fuscae* Tx. 1937) мають невелике число медоносів. Крім того, деякі з них здатні викликати гострі алергічні реакції у споживачів, що потребує певної обережності під час першого споживання. Мова йде насамперед про багно болотяне (*Ledum palustre* L.).

Флора типових лучних екосистем (клас *Molinio-Arrhenatheretea* R.Tx 1937) містить велике число медоносів з різними запасами нектару. У зв'язку зі зменшенням густоти населення у віддалених районах Українського Полісся відбувається зниження темпів експлуатації сінокосів і пасовищ. Це запускає процеси автогенної сукцесії, які спричиняють природну трансформацію [Khomiak, Harbar, Demchuk, 2019]. Таким чином, спостерігається поступове скорочення їхніх площ. На сьогодні частка лук у зоні дії бортництва невелика. Більшість з них є перехідними угрупованнями до стадії чагарників або похідних лісів. Найбагатшими на медоноси є лучні угруповання порядків *Galietaia veri* Mirk. et Naum. 1986 та *Arrhenatheretalia elatioris* Tüxen 1931. Перші є ксеро-мезофітними й мезоксерофітними угрупованнями. Тут відносно розріджений трав'яний покрив, але присутні елементи різнотрав'я, які є основними медоносами. Ці угіддя дають добру підтримку для бджолиних сімей, але не додають оригінальності до його якостей.

У разі часткового затінення лук на межі між ними та лісами або чагарниками формуються узлісні екосистеми з рослинними угрупованнями класу *Trifolio-geranietea* Th. Müll 1962. Їхня видова структура міняється залежно від характеристики лісових насаджень. Мова йде насамперед про тип лісу, його бонітет, вертикальну структуру та проєктивне покриття дерев. Ці екотонні угруповання є найбільш потужними джерелами нектару для бортницького бджільництва.

Однак у зоні культивування бортництва більшість лук є бідними псамофітними угрупованнями класів *Nardo-Callunetea* Preisling 1949, *Koelerio glaucae-Coryneporetea canescentis* Klika in Klika et Novak 1941 та *Sedo-Scleranthetetea* Br.-Bl. 1955. Ці екосистеми мають дуже розріджений трав'яний покрив. Це порослі купинами злаків і заростями чагарничків піщані пагорби. Велику частку автотрофів становлять мохи та лишайники. Основними медоносами в цих умовах є верес звичайний (*Calluna vulgaris* (L.) Hill.), представники роду чебрець (*Thymus*) та родини айстрових (*Asteraceae*).

Незважаючи на їхню невисоку продуктивність, значення цих видів для бортництва є ключовим. По-перше, запаси нектару в цих місцях дещо вищі, ніж у типових лісах. По-друге, за рахунок чебреців та представників айстрових ми маємо стабільне джерело нектару та пилку протягом усього сезону, незважаючи на погодні умови й трансформаційний вплив людини. По-третє, саме ці види є важливими компонентами ексклюзивності, оригінальності та неповторності бортницького меду. При цьому такі екосистеми вважаються раритетними на міжнародному рівні. Вони включені до рекомендаційного списку оселищ із Резолюції 4-ї Бернської конвенції про охорону біологічного різноманіття. Це данина важливій ролі цих екосистем в борельних комплексах Європи. Вони внесені в список раритетів під назвою E1.71 «*Nardus stricta* swards» та E1.9 «Open non-Mediterranean dry acid and neutral grassland, including inland dune grassland».

На місці вирубки лісів формуються рослинні угруповання класу *Epilobietea angustifolii* R.Tx et Passrg 1950. Часто в цих екосистемах зустрічаються великі площі доброго медоносу зніту вузьколистого (*Epilobium angustifolium* L.). Його медпродуктивність досягає 500–600 кг/га за умови високого проєктивного покриття. В певних умовах він є основним літнім медоносом. Також в таких угіддях часто зустрічаються представники медоносів із родів *Rubus*, *Fragaria*, *Trifolium* та інших.

У зоні, де підвищений антропогенний тиск, часто спостерігаються угруповання, що формуються під дією рекреаційного навантаження. Ці угруповання належать до класу *Plantagenetea majoris* R.Tx. et Preisling 1950. Всупереч пригніченому стану флори, тут є ряд досить активних медоносів. Серед них конюшина повзуча (*Trifolium repens* L.) із медпродуктивністю 100–150 кг/га та

суховершки звичайні (*Prunella vulgaris* L.) — 60 кг/га. В окремих випадках дещо вищих показників вологості й високих показників доступного нітрогену (нітратів та солей амонію) формуються угруповання нітрофільних узлісь *Galio-Urticetea* Passarge et Koreský 1969. Площі таких екосистем досить незначні [Хом'як, 2018].

За умови, якщо синантропні екосистеми розташовані в зоні збору нектару, то невелика його частка потрапляє в бортницький мед. Однак більшість бортей стоять на відстані понад 2–3 км від сільськогосподарських угідь, тому до нього лише зрідка потрапляють нектар та пилок із угруповань класу *Artemisietea vulgaris* R.Tx 1950, розташованих вздовж лісових доріг та на порушеному ґрунті вирубок. Основним медоносом цих екосистем є *Verbascum thapsus* L.

Основними угіддями, що формують кормову базу бортницького бджільництва, є лісові екосистеми. До них відносяться оселища із рослинними угрупованнями 6 класів рослинних угруповань: вільхові ліси (*Alnetea glutinosae* Br.-Bl. R.Tx 1943), вербові прируслові ліси (*Salicetea purpurea* Moor 1958), широколистяні ліси (*Carpino-Fagetetea sylvaticae* Jakucs ex Passarge 1968), ацидофільні дубові ліси (*Quercetea robori-petrea* Br.-Bl. R.Tx 1943), бореальні ліси (*Vaccinio-Piceetea* Br.-Bl. 1939) та похідні ліси (*Robinietea* Jurco ex Hadač et Sofron 1980).

Найбільші площі займають лісові масиви хвойних та ацидофільних дубових лісів. Попри відносну бідність флори медоносів у їхніх автотрофних блоках, саме вони є типовими оселищами для бортницьких бджіл. У лісових екосистемах здебільшого збирається падевий мед. Він досить проблемний для харчування бджіл. Його споживання призводить до скорочення тривалості їхнього життя вдвічі (de-Miguel, Pukkala, Yeşil, 2014). Це ще більше загострює потребу в збереженні високого біорізноманіття екосистем в зоні культивування бортництва. З одного боку, бортництво підвищує біорізноманіття, а з іншого боку, високе біорізноманіття підвищує надійність існування сімей лісових бджіл. Оскільки в одноманітних лісових масивах протягом сезону збору нектару важко зустріти його постійний високий рівень, то високе оселищене різноманіття забезпечує бджіл необхідними продуктами протягом року [Брень, Хом'як, 2019]. Плануючи заходи ведення лісового господарства, слід гарантувати, що постійно існуватиме набір екосистем, пов'язаних з різними едафічними умовами, на різних стадіях динаміки.

Насамперед мова іде про нормальний перебіг активних динамічних процесів у лісових екосистемах. Бджоли гарантують відповідну сингенетичну зміну видів під час автогенних сукцесій (самовідновлення лісів). Види наступних стадій сукцесій у типових поліських лісах малочисельні. Вони можуть тимчасово зникати під час флуктаційних коливань. Запилення цих видів бджолами збільшує кількість насінневої діаспори, що веде до стабілізації динамічних переходів.

Екологічний аспект розвитку включає не лише взаємозв'язок між активністю бортницьких бджіл та поліськими екосистемами, а й якість продуктів бджільництва. Локалізація об'єктів бортництва в малонаселених територіях зменшує присутність антропогенних елементів в меді та інших продуктах. Це робить бортницький мед не лише ексклюзивним, а й високоякісним.

Проблеми довкілля не можливо розглядати поза увагою економічного розвитку місцевих громад. Деградація низькопродуктивного сільського господарства призводить до різкого збідніння населення. Це в свою чергу спричиняє наростання гіперексплуатації природних екосистем, зокрема й нелегальним шляхом. Таким чином, ситуація починає закручуватися у спіраль — шкода довкіллю призводить до збідніння, а збідніння посилює шкоду довкіллю [Хом'як, Коростецький, 2011].

Мова йде не лише про дохід від продажі продуктів бортництва. Воно може стати точкою кристалізації для багатьох інших видів діяльності бережливої до навколишнього середовища. Такий промисел викликає неабиякий інтерес за кордоном, що створює перспективи для розвитку

міжнародного зеленого та сільського туризму [Хом'як, Дунаєвська, Рябцева, 2017; Швець, Хом'як, 2016]. Це дасть змогу не лише вирішити соціально-економічні проблеми поліського регіону, а й гарантувати стійкість та надійність функціонування екосистем і раритетних оселищ Українського Полісся.

Список використаних джерел:

1. Брень А. Л., Хом'як І. В. Вплив бортництва на лісові екосистеми Полісся. Тези Всеукр. наук.-практ. конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених «Сталий розвиток країни в рамках Європейської інтеграції», Житомир, 7 листопада 2019 року. Житомир : Житомирська політехніка, 2019. С. 14.
2. Готун І. А., Коваль О. А., Петраускас А. В. Експериментальне вивчення бортництва північною експедицією. Життя бджіл та сутність бортного промислу. Археологія, 2008. № 4. С. 76–86.
3. Дубина Д. В., Дзюба Т. П., Ємельянова С. М. та ін. Продромус рослинності України. Київ : Наук. думка, 2019.
4. Хом'як І. В., Коростецький В. О. Соціоекологія з основами екологічної етики. Житомир : Рута, 2011.
5. Хом'як І. В. Особливості антропогенного впливу на природну динаміку екосистем Українського Полісся. Екологічні науки. 2018. № 1 (20). С. 69–73.
6. Хом'як І. В., Бурлака В. А. Характеристики екосистем Словечансько-Овруцького кряжу як об'єктів і кормової бази бджільництва. Житомир : Вісник ДАУ. 2005. № 2. С. 23–25.
7. Хом'як І. В., Дунаєвська О. Ф., Рябцева Н. О. Про унікальний туристичний маршрут «Легенди Нору». Матеріали XIII Всеукр. наук.-практ. конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. 2017. «Наука. Молодь. Екологія-2017» м. Житомир, 25 травня 2017 року. Житомир, 2017. С. 161–163.
8. Швець К. С., Хом'як І. В. Перспективи розвитку зеленого туризму в Овруцькому районі. Тези XII Всеукр. наук. online-конференція студентів, магістрів та аспірантів з між нар. участю «Сучасні проблеми екології». Житомир, 17 травня 2016 року. Житомир, 2016. С. 26.
9. De-Miguel Sergio, Pukkala Timo, Yeşil Ahmet. Integrating pine honeydew honey production into forest management optimization. European Journal of Forest Research. 2014. № 133 (3). P. 423–432.
10. Khomiak Ivan, Harbar Oleksandr, Demchuk Nataliia, Iryna Kotsiuba, and Onyshchuk Iryna. Above-ground phytomas dynamics in autogenic succession of an ecosystem. Forestry ideas, 2019. № 1 (57). P. 136–146.

Галина БОНДАРЕНКО,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ

БОРТНИЦТВО В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ

Бортництво — одне з найдавніших господарських занять людства, відоме у більшості світових культур. Найдавніше зображення процесу збирання меду, зафіксоване на стіні печери Бікорп в Іспанії, було зроблено приблизно 8000 років тому. На ньому людина, прив'язана мотузками (ймовірно жінка), вибирає мед з дупла дерева. Дослідження цього давнього промислу та пов'язаних з ним культурних явищ завжди були в центрі уваги науковців і особливо активізувалися в сучасних умовах загострення екологічних проблем. Етнографічні, історико-культурні аспекти українського бортництва розглядалися у працях етнологів В. Балушка, А. Дмитренко, У. Мовної, І. Несен. Вивчалися археологічні матеріали, що стосуються промислу (А. Петраускас), лінгвістичні особливості формування української бджільницької лексики (І. Шматко), екологічні та культурологічні перспективи його розвитку (І. Хом'як, С. Жила). Втім, актуальним залишається проведення комплексного міждисциплінарного дослідження, присвяченого бортництву, залучення нових джерел для осмислення ролі даного явища в контексті сучасних світових екокультурних практик, пов'язаних зі збереженням і захистом популяції бджіл.

Дослідники беззаперечно відносять промисел до екстенсивних видів людської діяльності. Уміння виявити гніздо бджіл у лісі чи в гірській розщелині й забрати мед, знищивши їх, у процесі культурного розвитку замінилося розумінням корисності від співпраці з розумними комахами. Для них почали виготовляти штучні дупла-борті, розвішувати на деревах порожні колоди, забіраючи при цьому лише частину меду і зберігаючи бджолину сім'ю. На теренах України часів Київської Русі бортництво було промислом державного значення: медом і воском брали данину, ним торгували. Тогочасне законодавство передбачало охорону граней (ділянок, відведених під борті) та самих бортей, за їхнє пошкодження зловмисник обкладався штрафом. Права власності на борті засвідчувалися документально, за спеціальними знаками — бортними знаменами — можна було встановити власника. Промисел був поширеним на всій лісостеповій частині України, найбільшого розповсюдження він набув на Сіверщині. У середньовічних документах мешканці цих земель називалися «бортниками», за ними числилися «бортні ухажья», за які вони мали сплачувати «медвяний оброк» [4; 8].

Значним центром бортництва раніше була і Київщина. Історичні джерела свідчать, що Київ був оточений непролазними лісами зі старими деревами, придатними для проживання бджіл. Борті розміщувалися й на околицях міста. Збереглася грамота від 28 червня 1666 р., за якою полковник Василь Дворецький передає в оренду старі бортні дерева на Бирківській землі церкви Св. Василя Кесарійського у Києві [3]. Втім, уже на ранніх стадіях побутування бортництва виник конфлікт між ним та рільництвом. Розвиток сільського господарства, збільшення кількості орної землі

призводили до вирубування лісів, і вже у XVI ст. (Литовськими статутами 1529 і 1588 рр.) заборонялося обробляти землю довкола бортних дерев. Самих бортних дерев — могутніх вікових сосон, дубів чи лип, розташованих окремо від загального масиву лісу, які б мали розлогі гілки (саме такі дерева облюбовували бджоли), — з часом ставало все менше. До початку XIX ст. зростання потреби в деревині для будівництва, експорт цінних порід деревини за кордон призвели до зменшення та поступової ліквідації практик традиційного лісокористування, зокрема й бортництва. За даними, що наводить у статті про бджільництво села Старосілля Лідія Шульгина, за 40 років починаючи з 1800 р. кількість бортей на одній ділянці лісу зменшилася з 500 до 40 [16]. За оренду бортних дерев платили податок. На початку XIX ст. тільки на Чернігівщині нараховувалося 130 тис. бджолиних гнізд, доходи від одного у 4 крб давали казні 520 тис. крб прибутку. Це при тому, що на анкету земства стосовно кількості бортей відповіло лише 20 % господарств [6, 13]. Та, очевидно, прибутки від продажу деревини були більшими. Господарчі реформи російського уряду, розмежування лісів на державні й ті, що перебувають у приватній власності, потребували нагального вирішення питання бортництва. У 1830–1840 рр. тодішнім Міністерством державного майна, якому підпорядковувалася лісова справа, велася дискусія про долю бортників. Як експерта запросили відомого фахівця з пасічництва М. Вітвицького. Парадоксально, але саме його захоплення дикими бджолами — «боровками» — і бортництвом зробили його емоційні висновки неприйнятними для комісії. Не взяли до уваги цілком резонні зауваження щодо недостатньої кількості медоносів поза межами лісу, запевнення про лояльність бортників до влади. Опоненти звинувачували їх у навмисних підпалах лісу, крадіжках деревини та переховуванні злочинців-втікачів [5, 87]. Пізніше одним з експертів до Міністерства запросили Петра Прокоповича, винахідника рамкового вулика, який вважав бортництво збитковим, примітивним промислом і пропонував заборонити виготовлення нових бортей, стимулювати перехід до культурного пасічництва, навчаючи за казенний кошт тих, хто хотів займатися бджільництвом. На основі рекомендацій експертів Міністерство державного майна у 1862 р. видало циркуляр, відповідно до якого було заборонено займатися бортництвом у казенних лісах. Селяни обурювалися, писали листи до чиновників, у яких зазначали, що перевезення бортей з лісу небезпечно для бджіл і що «бджоли, перевезені додому, не приносять такої користі як потрібно» [5, 89]. В окремих регіонах працівники лісової охорони покривали бортників, дозволяючи їм за плату залишати борті на деревах. Однак процес переміщення колод з лісу до села — на присадибну ділянку, в сад — був незворотнім.

Поступово бортництво, що було поширене майже по всій території України, почало занепадати, хоч і не зникло остаточно. Локальними осередками побутування промислу до цього часу залишається історико-етнографічний регіон Полісся. Попри занепад промислу, починаючи з XVII ст., населення Житомирської, Рівненської, Волинської, Київської, Чернігівської областей практикувало заняття ним ще у XX ст. У науковому архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ містяться унікальні польові записи 1921–1923 рр. та 1936 р. про бортництво у с. Старосілля (раніше Чернігівська обл., нині затоплене село Київської області), у с. Ново-Шепеличі Чорнобильського району Київщини. Збереглися тогочасні світлини, малюнки знярядь праці бортника, самих бортників. У щоденнику відомого етнографа Василя Кравченка, що відвідав Старосілля у 1921 р., є згадка, що коли науковці йшли селом, то на високих деревах у селі можна було бачити борті [2]. У його фонді містяться також матеріали про бджільництво, зібрані у 1927 р. учнями Коростишівського району на Житомирщині. Вулики тут називали «бортяками», зазначаючи, що «давно немає високих дерев у селі, тому нікуди їх вішати». На той час у селах нараховувалося по 10 окремих пасік, від одного вулика за рік можна було взяти 20 кг

меду і 500 г воску. Були фахівці, що за 7–9 крб робили вулики на замовлення. Записані також повір'я про бджіл [1]. Радянізація побуту сільського населення з колгоспним укладом життя поступово витіснила бортницький промисел і навіть одноосібні пасіки (через високі податки), які замінилися колгоспними. Від повного вимирання бортництва убезпечила труднодоступність ту-тешніх поліських лісів та вміння поліщуків зберігати професійні таємниці, що передавалися у спадок. Борті перевірялися двічі на рік: за потреби цей час можна було викроїти навіть зі щільного робочого графіка.

Перебування бортництва в забутті спричинило втрату величезного пласту пов'язаної з ним нематеріальної спадщини. Зникли з ужитку традиції знаменування бортей, обряди, що супроводжували початок та кінець роботи з бджолами, замовляння та молитви до бджіл, суттєво звузилися повір'я та прикмети про них. Це природно в умовах поширення наукового світогляду, але поступово зникає також пласт умінь з вистежування диких бджіл, засоби знешкодження бджіл-грабіжниць, застосування народних засобів лікування бджіл і лікування людини продуктами бджільництва.

На Поліссі побутували уявлення про те, що раніше бджола була людиною, апокриф про те, як бджоли перехитрили мудрого царя Соломона, що хотів розгадати їхні таємниці, збудувавши скляний вулик. Бджоли хутенько заліпили скло воском. Пошана до бджоли як істоти, що цілеспрямовано працює, створює гармонію з хаосу, до якої можна застосувати силу слова, молитву, про яку потрібно потурбуватися й по смерті, відображувало народні світоглядні цінності та екологічне мислення. Людина була частиною єдиного світу, пов'язаною з іншими живими істотами, з якими намагалася порозумітися. Бортників часто вважали знахарями, людьми, що знають більше від інших, мають таємні знання. Бортник, пасічник тепер деміфологізовані: це люди, що мають володіти необхідними навичками та знаннями раціонального характеру. Правда, робота з бджолами, як і раніше, передбачає неквапність і точність рухів, а отже, й спокійну вдачу. Заміна традиційних інструментів бортника сучасними значно полегшує працю (електропилка замість сокири — пешні для видовбування борті, складна драбина замість мотузки — лезіва), але й сприяє зникненню окремих професійних навичок і вмінь.

Хижацьке вирубування лісу в Україні за останні десятиліття, інтенсивне рільництво — розорювання лук, лугів, пустирів, неконтрольоване використання пестицидів у сільському господарстві, що відбуваються на фоні глобального потепління, згубно впливають на екологічну ситуацію в країні, а також на популяцію бджіл. Відродження бортництва як одного із засобів збереження лісових бджіл, а разом з цим і біологічного різноманіття світу, сприятиме дотриманню екологічної рівноваги. Нещодавно (у 2018 р.) цей промисел було включено до Національного реєстру об'єктів нематеріальної культурної спадщини. Носіями елементу себе визнали біля сотні осіб у Рівненській та Житомирській областях, багато з них — нащадки бортників і користуються родовими бортними деревами та бортями, отриманими у спадок. Ініціатором культурної паспортизації цього явища стало громадське об'єднання «Бортники України», засновники якого — Максим Пчелов та Олексій Нагорнюк — не лише дослідили традиції бортництва, а й перейняли це ремесло від бджолярів-практиків. Об'єднання наполягає на збереженні автентичних знарядь праці й традиційних підходів до промислу і має на меті його популяризацію саме як етнокультурного явища.

Бортний промисел і нині побутує на Київщині, хоча, з огляду на утаємниченість професії та професійну конкуренцію, тутешні бджолярі неохоче діляться своїми секретами. Цього року за сприяння Українського культурного фонду розпочався Національний проєкт «Бортництво

Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі». Одним із його завдань було включення Київщини до ареалу сучасного побутування бортництва в Національному переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України. Проведені попередні дослідження дали змогу виявити два села в Іванківському районі (села Шпилі та Рудня Шпилівська), в яких бортницька традиція не переривалася. Представниками промислу себе тут вважають Ігор Глуценко та Іван Марченко, обидва мають також і рамкові вулики. Бортництвом у Шпилях раніше займався прадід Ігоря Глуценка, від нього та інших старожилів села йому дісталися бортницькі інструменти. За словами бджоляра, сучасні пасічники неохоче діляться секретами майстерності, тому, окрім консультацій старшого за віком І. Марченка, з яким товаришує, часто користувався порадами, що знаходив на спеціалізованих інтернет-форумах. На пасіці І. Глуценка встановлено 9 колод, одну з них, принесену з лісу, він за порадами старших бортників не чіпає вже третій рік, поки бджолосім'я не зміцніє. Шість бортей розміщено на деревах у важкодоступних ділянках лісу, в які можна доїхати лише трактором, що, як сподівається пасічник, зможе вберегти їх від мародерів. І в рамкових вуликах, і в дуплянках проживають лісові бджоли. Ті, що живуть у дуплянках, виживають без спеціальної обробки від кліща. Це саме стверджує і бортник з Житомирщини Василь Куліш, що популяризує бортництво як природний напрям бджільництва на форумах професійних пасічників (pasika.in.ua), а зараз і на сторінці у фейсбуці ГО «Бортники України». До заняття промислом обоє бортників залучають своїх дітей-школярів. Розповідаючи про наставників у бортницькій справі, І. Марченко (с. Рудня Шпилівська) називає їх «трижильними людьми»: щоб одній людині підняти на дерево борті вагою більше центнера з допомогою колеса від воза й мотузки, потрібні були неабиякі сила і вправність. Правда, всі вони, як каже пасічник, мали часті професійні травми — переломи, забиття, які компенсувалися добутим медом та повагою людей. Останньої, на його думку, дуже бракує у ставленні до сучасних бортників. Їх не підтримує держава і зверхньо ставляться багато професійних бджолярів. Для ловлі роїв пасічник має дві невеликих борті, розміщених на «правильних деревах» — високих, міцних дубах, що стоять окремо від інших дерев і роблять борті помітною бджолам. Розмірковуючи про перспективи бортного промислу та передачу традиції наступним поколінням, бортник зауважує, що молоді люди, які приходили до нього радитися, передовсім цікавляться комерційним аспектом справи. Дізнаючись про початкові витрати та зусилля, втрачають інтерес до бортництва, в ньому залишаються лише небайдужі, ті, хто любить цю нележку, але таку потрібну зараз роботу.

Хочеться звернути увагу на ще один аспект у сучасному побутуванні бортництва, а саме езотерично-містичний. Засновник екопростору «Тетерівський кіш» Сергій Шевченко, метою якого є відродження практик козаків-характерників», має декілька бортей з бджолами на території свого центру, розташованого на Коростенщині, й демонструє учасникам подій, що тут відбуваються, свій досвід комунікації з дикими бджолами. До роботи у вулику він приступає без жодних засобів захисту, попередньо «домовившись» з бджолами, що ті його не кусатимуть (документальний фільм «Дикий мед. Дерево», телеканал ДОМ). Окремі пасічники, як самі зазначають, «з поваги до традицій» або з цікавості ставлять колодні вулики на пасіках. Опитані нами пасічники підтверджують краще зимування бджіл у таких вуликах і більшу стійкість до кліща. Борті в Україні зараз широко використовуються як елементи декору, їх можна придбати через Інтернет.

Проблема збереження популяції бджіл — одна з нагальних екологічних проблем сучасності. Зникнення цієї комахи загрожує людству голодом, тому національні програми її порятунку задіяні в багатьох європейських країнах, у США. Важливою складовою цих програм є захист диких бджіл, зокрема й через відродження бортництва.

На пострадянському просторі бортний промисел існує в Литві, Башкортостані, як екокультурний проєкт його у 2013 р. відроджено у Польщі, з 2014 р. — у Германії, Швейцарії, у 2017 р. — у Франції. Штучні борті, зроблені в деревах у рамках ініціативи «Природне бджільництво», з'явилися нещодавно у США та Великобританії. Відомості про це можна знайти на сайті організації (<https://www.naturalbeekeepingtrust.org/tree-beekeeping>). На цьому ж ресурсі реферується стаття Джонатана Пауела, присвячена відродженню бортництва (Jonathan Powell «Tree Beekeeping: Reviving a Lost Tradition»). Зарубіжні науковці, культурологи (А. Вермелінгер, М. Тіле, Т. Сіле) започаткували науково-практичні проєкти «Вільні бджоли», «Apis Arborea», «Демократія бджоли» для обміну знаннями про життя бджіл та сучасні методи їхнього збереження у природі. Особливо хочеться зупинитися на проєкті «Apis Arborea», започаткованому в 2017 р. «на знак поваги до важливої ролі бджіл у підтримці життя на землі, збереженні чисельності й здоров'я бджіл, а отже, і всіх істот» (<https://www.apisarborea.com>). Назва проєкту, що в перекладі з латини означає «бджола з дерева», навмисне протиставляється поширеній назві «apis mellifera» — медоносна бджола, щоб подивитися на бджолу не з точки зору потреб людини, а з точки зору того, що вона значить для екології в цілому. Засновник платформи, культуролог Майкл Джошин Тіле (Michael Joshin Tielle), проживає в Каліфорнії, має свою пасіку з дубовими бортями. З 2006 р. у тісній співпраці з командами біологів, ботаніків, пасічників працює над проблемою відновлення популяції бджіл, розпочинаючи з майстер-класів з виготовлення колодного вулика й догляду за ним, закінчуючи створенням екопасік з бортями, розміщенням бортей на задніх дворах будинків, у садах, на вільних ділянках землі. Професор біології Корнельського університету (Нью-Йорк) Томас Д. Сіле (Thomas D. Seeley) вивчає інтелект рою і пропагує бортництво як вільне бджільництво. У своїй книзі «Демократія бджоли» він переконливо доводить переваги бортного вулика над рамковим через природність матеріалу, більші можливості передачі інформації від бджоли до бджоли у такому вулику, їхню меншу скупченість і, відповідно, кращий імунітет до хвороб. Так само науковець вважає природним проживання бджіл на висоті, а не на землі. З цією метою проводиться просвітницька робота серед населення, навчання дітей. Звуження ареалу побутування бджоли в урбанізованому середовищі спонукає шукати виходи для його розширення. У засобах масової інформації багатьох країн рекламуються будиночки для диких бджіл, які можна придбати за помірну ціну і встановити біля приватного будинку чи на даху висотки у місті. Населення закликають до висаджування медоносів і встановлення ємностей з водою для бджіл, міські ділянки, вільні від забудови, намагаються засіяти польовими квітами. Існує безліч педагогічних проєктів, практичних занять для ознайомлення дітей з життям бджолиної родини. По одному чи декілька ековуликів намагаються придбати громадські та релігійні організації, школи.

Традиційний український промисел, збережений упродовж століть, сьогодні отримує новий шанс на відродження. Наукові результати проєкту допоможуть привернути суспільну увагу до важливої екологічної проблеми, сприятимуть поширенню у культурно-інформаційному просторі країни відомостей про різні аспекти національної культурної спадщини, взаємозв'язок людської діяльності зі збереженням довкілля.

Список використаних джерел:

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ. Фольклорні та етнографічні матеріали: перекази, уявлення про природу, землеробство, садівництво, бджільництво. Записи учня з с. Казьонна, с. Казьонна Слобідка Коростишівського району на Волині. П. Кучерук. 1927 р. ф. 15 од. зб. 211-е арк. 12

2. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАНУ. В. Кравченко. Щоденник. ф. 15, од. зб. 54, арк. 31.

3. Центральний державний архів України.

Київський полковник Василь Дворецький передає в оренду Мишкові Потурченку і Яцькові Стрільченку старі бортні дерева на Бирківській землі церкви Св. Василя Кесарійського у м. Києві з тим, щоб вони віддавали 3 белці меду на рік. Ф. 220, опис 1, справа 177, 28 червня 1666 р.

4. Балушок В. Бортництво у севрюків. Сіверянський літопис, 2020, № 1, С. 5-15.

5. Лоскутова М., Федотова А. Правительственна политика в отношении бортного пчеловодства в Российской империи XVIII-XIX вв. Известия Русского Географического общества. 2019, Т. 151, вып. 2. С. 78-95.

6. Шульгина Л. Бджільництво в с. Старосіллі на Чернігівщині. Матеріали до етнології. III Київ, 1931. С. 7-82.

Поліський природний заповідник

Поліський пейзаж

Поліський ліс

Борт на дереві

БОРТНИЦТВО ПОЛІСЯ: АРХАЇЧНА ТРАДИЦІЯ У СУЧАСНОМУ ВУМІРІ

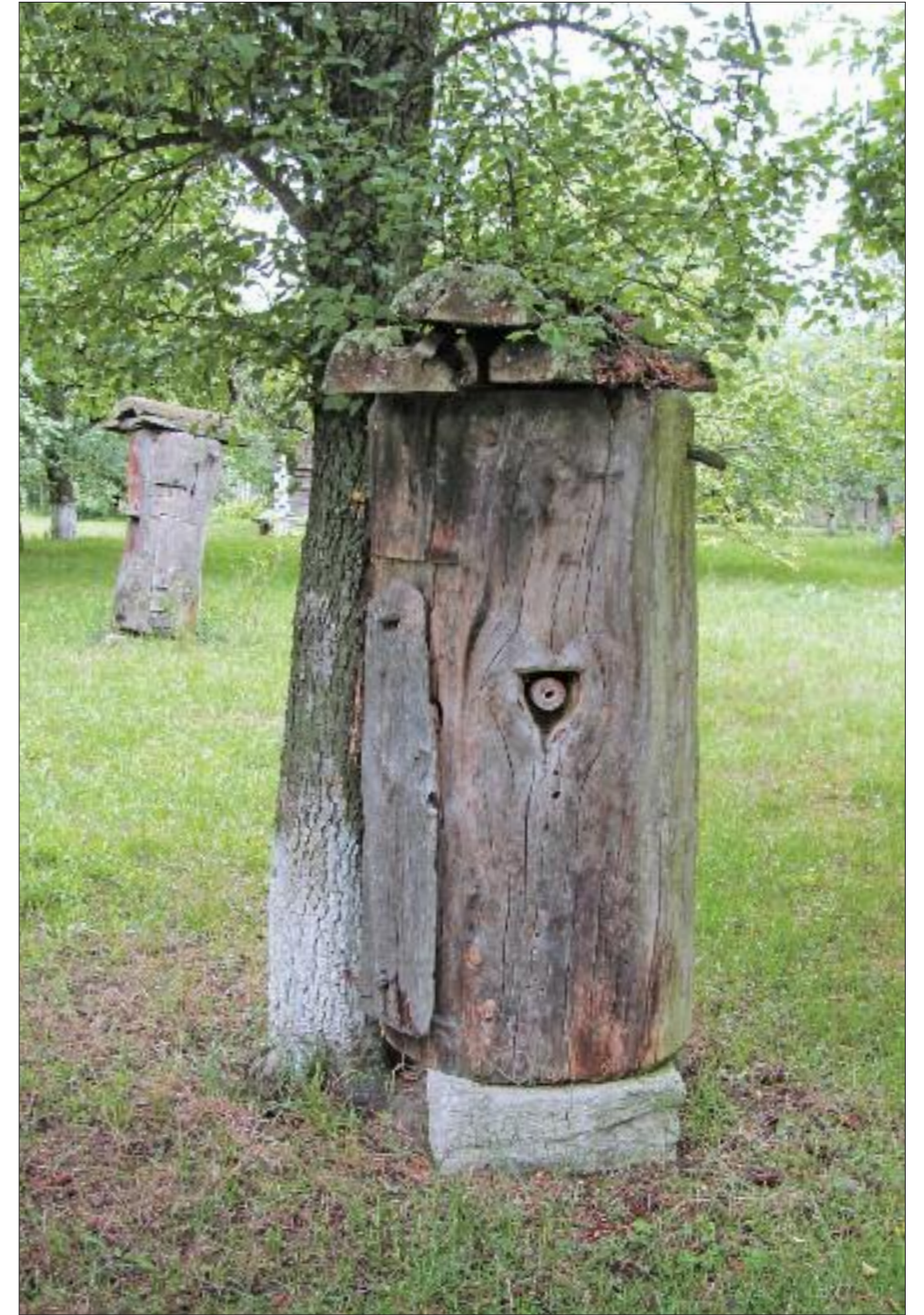
Колодні вулики у експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України

Колодні вулики — борті, які встановлювалися на землі, у експозиціях українських музеїв: Рівненського природного заповідника (з етнологічних досліджень ВІКЗ, фото О. Думанської, 2020 р.) й Національного музею народної архітектури та побуту України

Колодний вулик в експозиції Національного музею народної архітектури та побуту України

Колодний вулик на садибі Павла Гурича (1951 р. н.), село Денисів Ратнівського р-ну Волинської обл. Фото А. Дмитренко, 2011 р.

*Архаїчні типи вуликів, створені по типу бортей, у експозиції
Національного музею народної архітектури та побуту України*

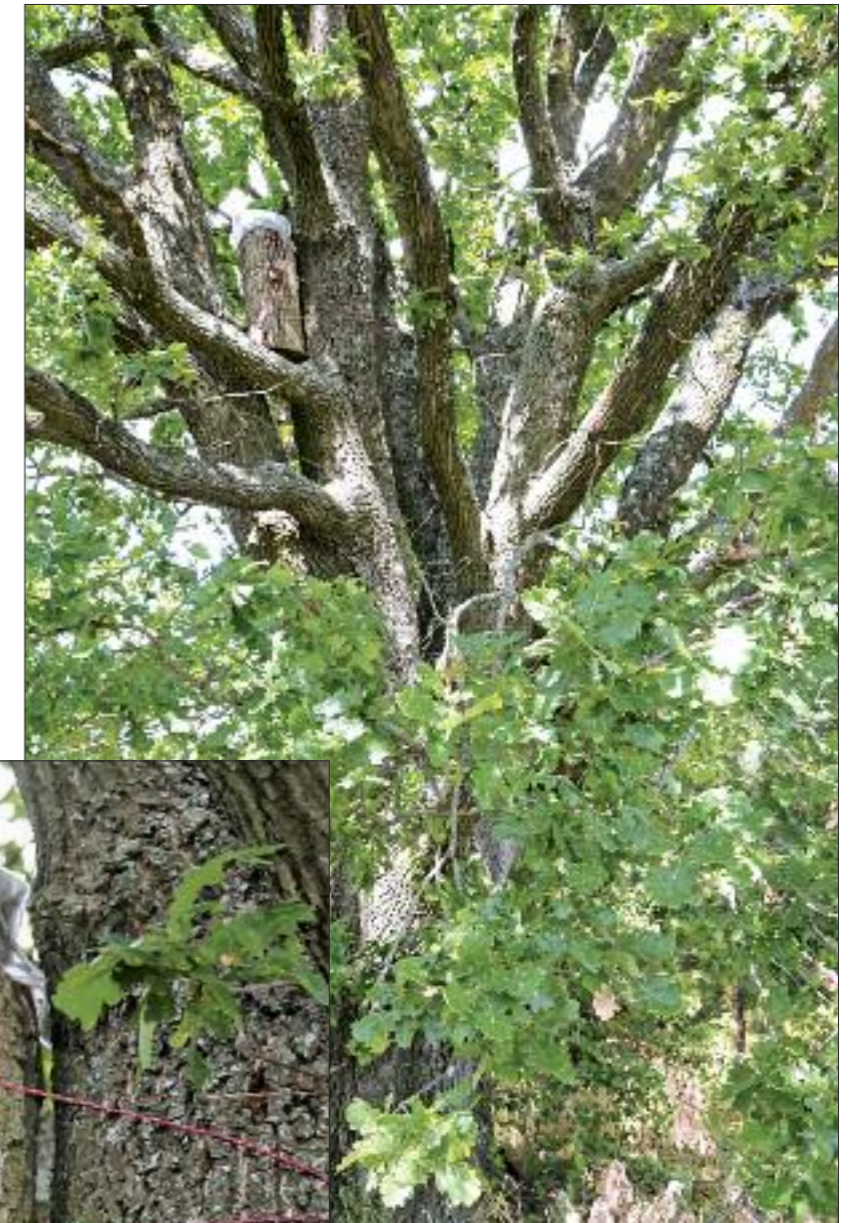
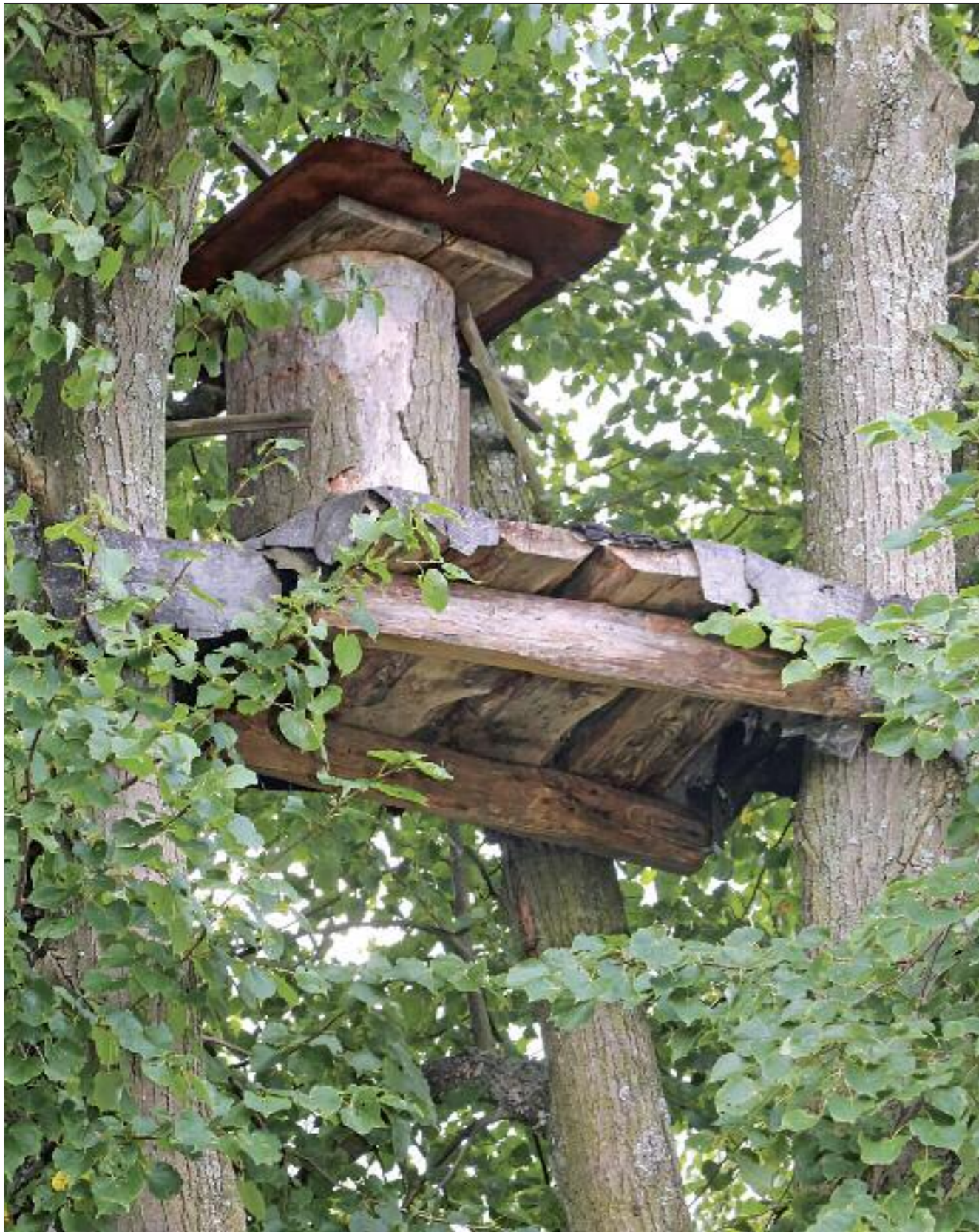

Борт-лежак на дереві

Різні приклади встановлення бортів (Українське Полісся)

Різні способи кріплення бортей на деревах у селі Шпилі Іванківського р-ну Київської обл. З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.

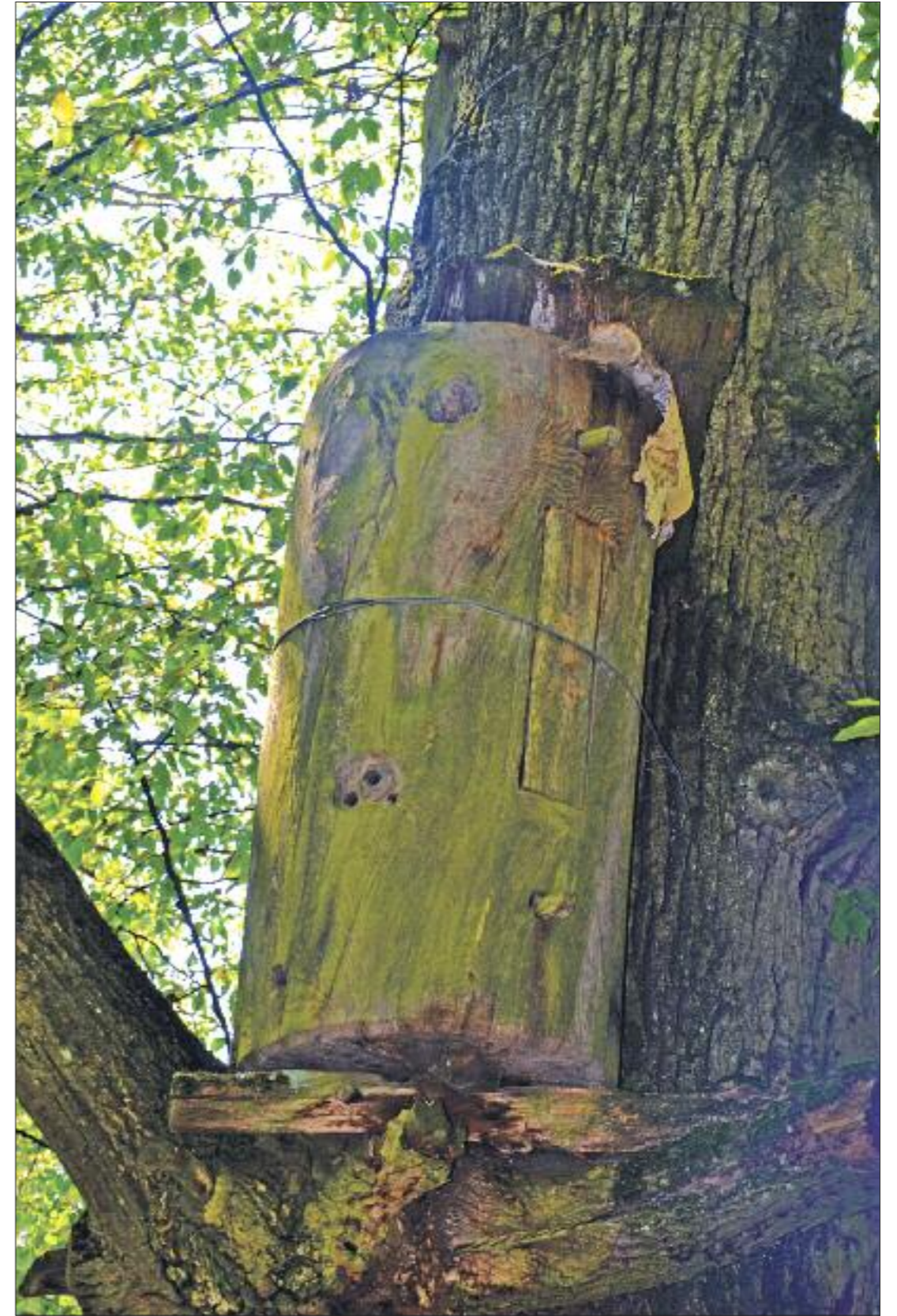
*Бортник Анатолій Кумин із села Хочине Олевського р-ну Житомирської обл.
З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.*

Борті у лісі Житомирської обл.

Бортъ-лежак (Українське Полісся)

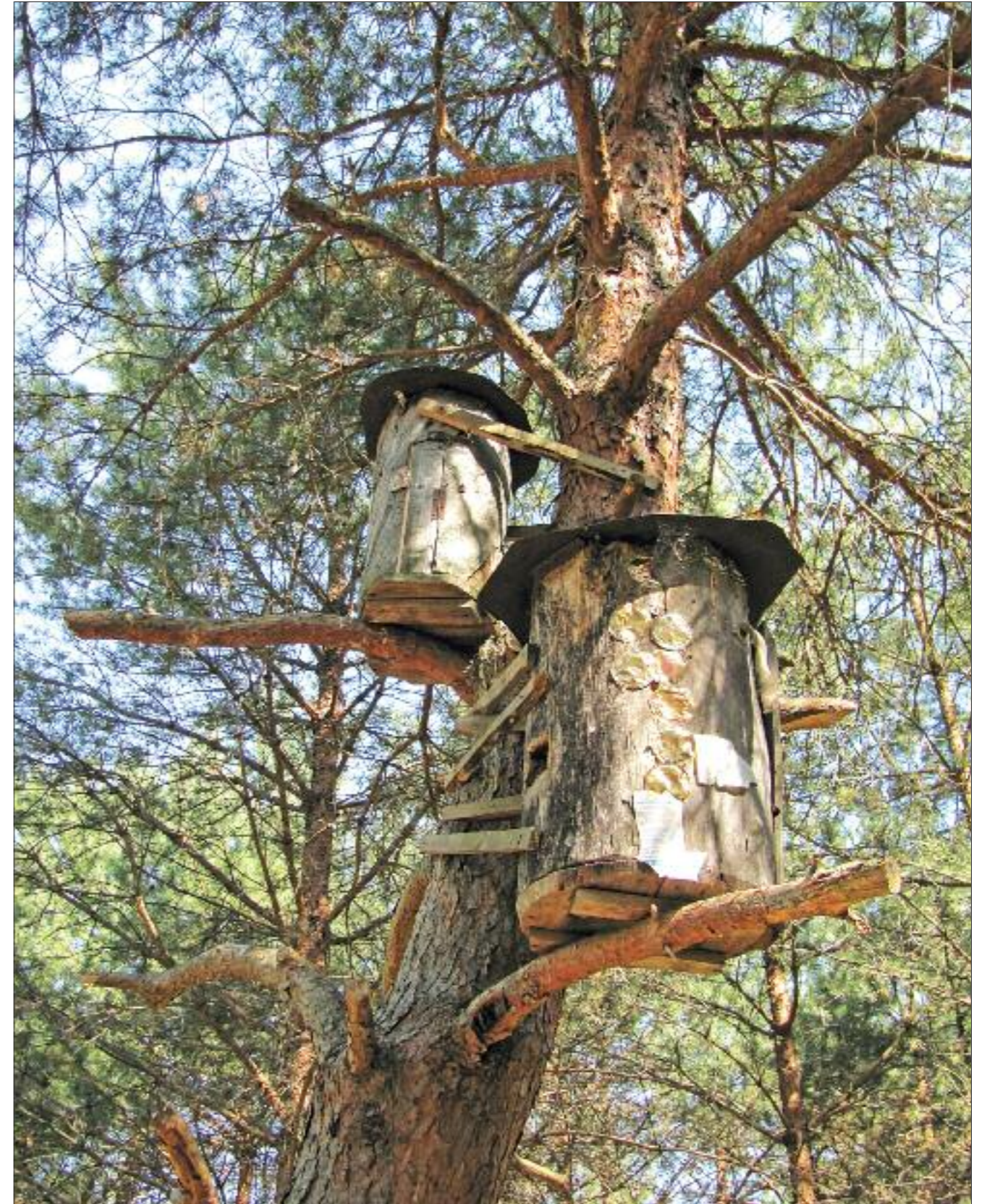
Бортъ-стояк (Українське Полісся)

Борті — гармонійна частина сучасного ландшафту Українського Полісся

*Пасіка на дереві. В деяких регіонах Полісся
інколи декілька бортів встановлювали на одному дереві*

*Борти на території Рівненського природного заповідника.
Великі колоди інколи вагою більше ніж 200 кг встановлювали на великих старих деревах.
З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.*

*Колоди-борти на території
Рівненського природного заповідника.
З етнологічних досліджень ВІКЗ.
Фото О. Думанської, 2020 р.*

На території Рівненського обласного краєзнавчого музею

*Колоди-борті на території
Рівненського обласного
краєзнавчого музею.
З етнологічних досліджень ВІКЗ.
Фото О. Думанської, 2020 р.*

*Борті на дереві в Сарненському р-ні Рівненської обл.
Довж (дерев'яна плашка) додатково закріплена плетеною покрівлею*

*Колодні вулики бортника Василя Міркевича, село Великі Озера
Дубровицького р-ну Рівненської обл. Фото А. Дмитренко, 2008 р.*

*Колодний вулик на садибі Павла Гурича (1957 р. н.), село Денисова
Ратнівського р-ну Волинської обл. Фото А. Дмитренко, 2008 р.*

Демонстрація користування лезивом бортником Василем Дробушем на території Сарненського історико-етнографічного музею. З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.

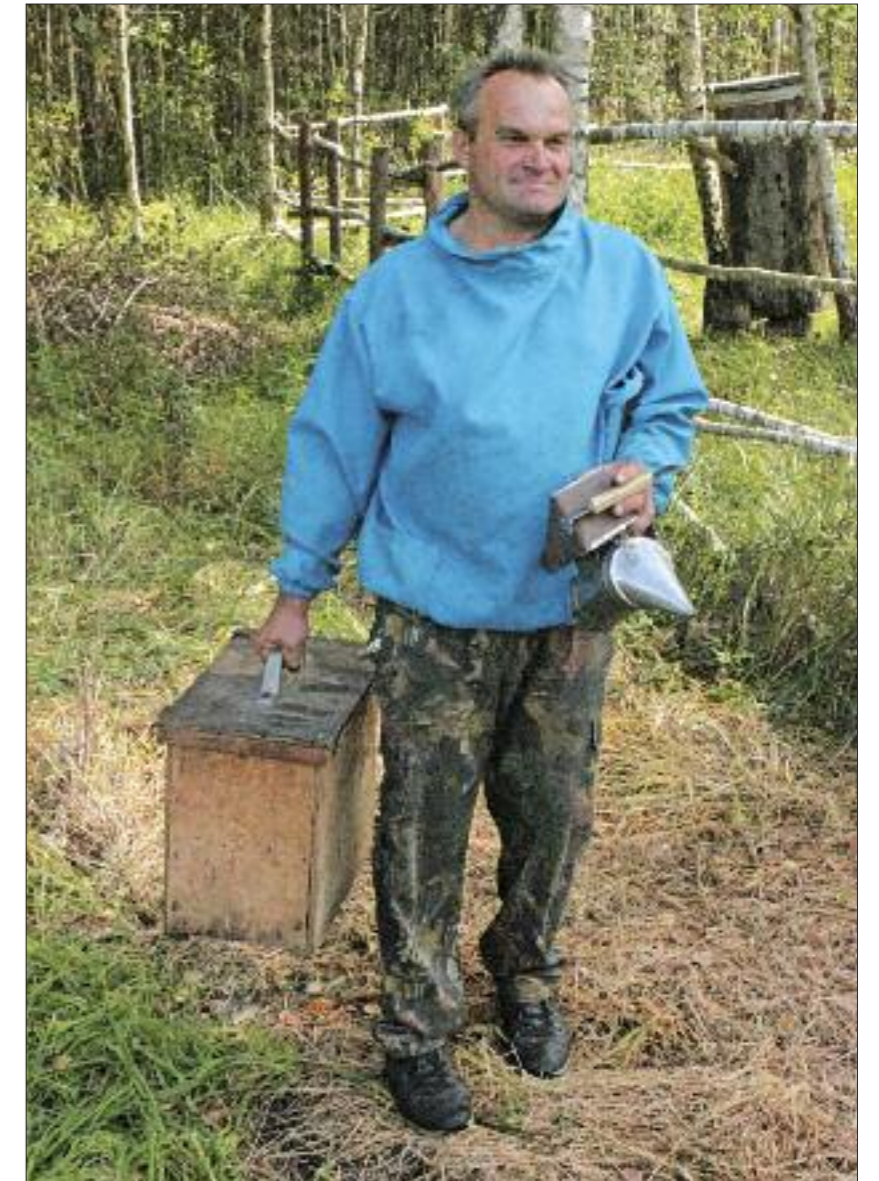
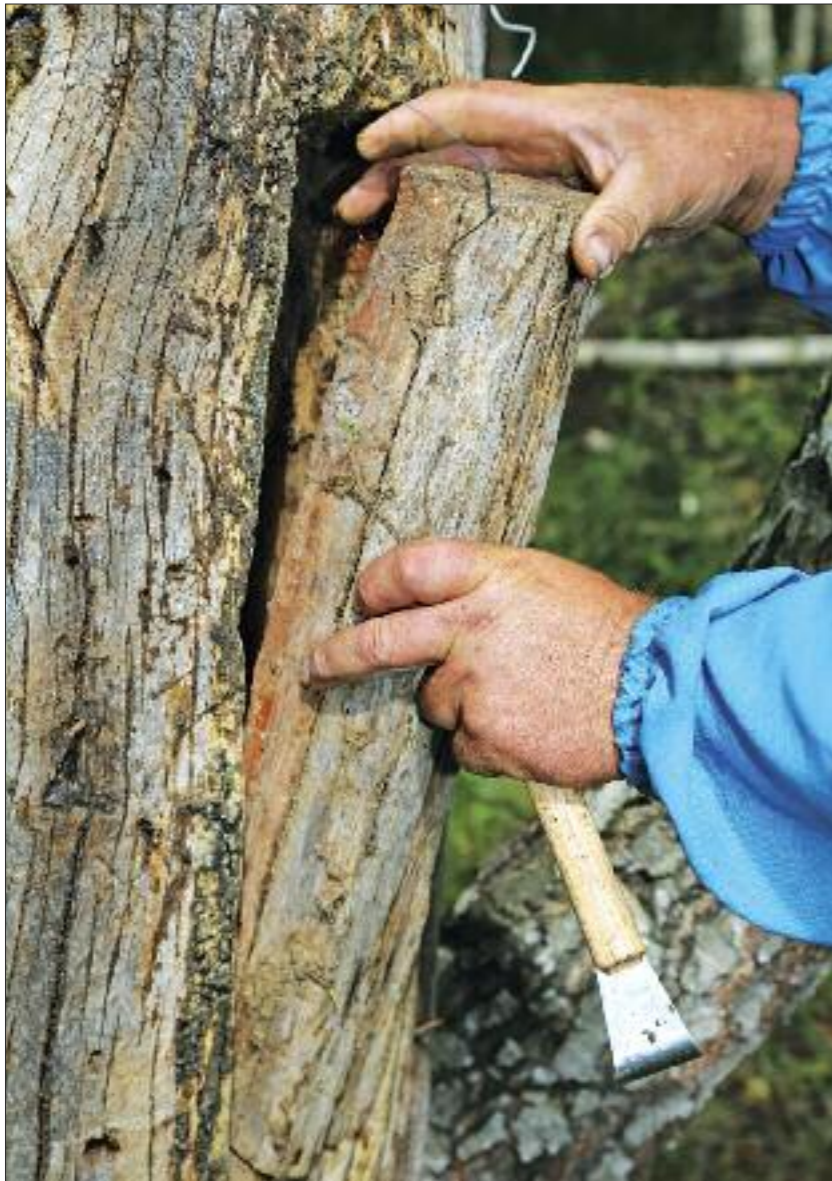

Лезиво (лазиво) — бортні приладдя для підйому на дерево в експозиціях Сарненського історико-етнографічного музею (з етнологічних досліджень ВІКЗ, фото О. Думанської, 2020 р.) й Національного музею народної архітектури та побуту України

*Зразки димаря — бортного приладдя для обкурювання бджіл:
від смолоскипа (село Рудня Перганська Олевського р-ну Житомирської обл.)
до сучасного димаря (село Глинне Рокитнянського району Рівненської обл.)
З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.*

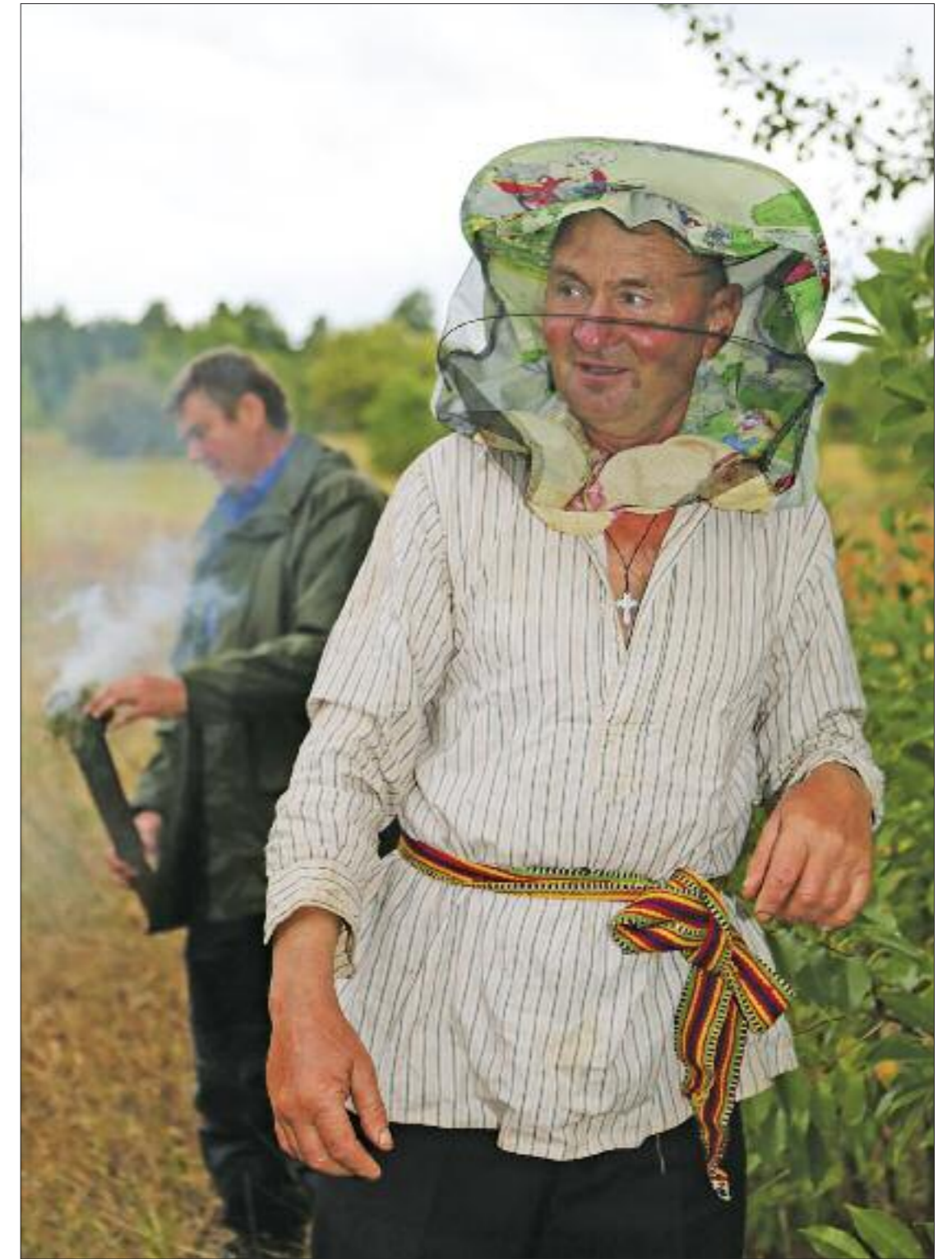
Медяр Василь Дробуш
із села Глинне
Рокитнянського р-ну
Рівненської обл.
Робочі моменти бортництва.
З етнологічних досліджень ВІКЗ.
Фото О. Думанської, 2020 р.

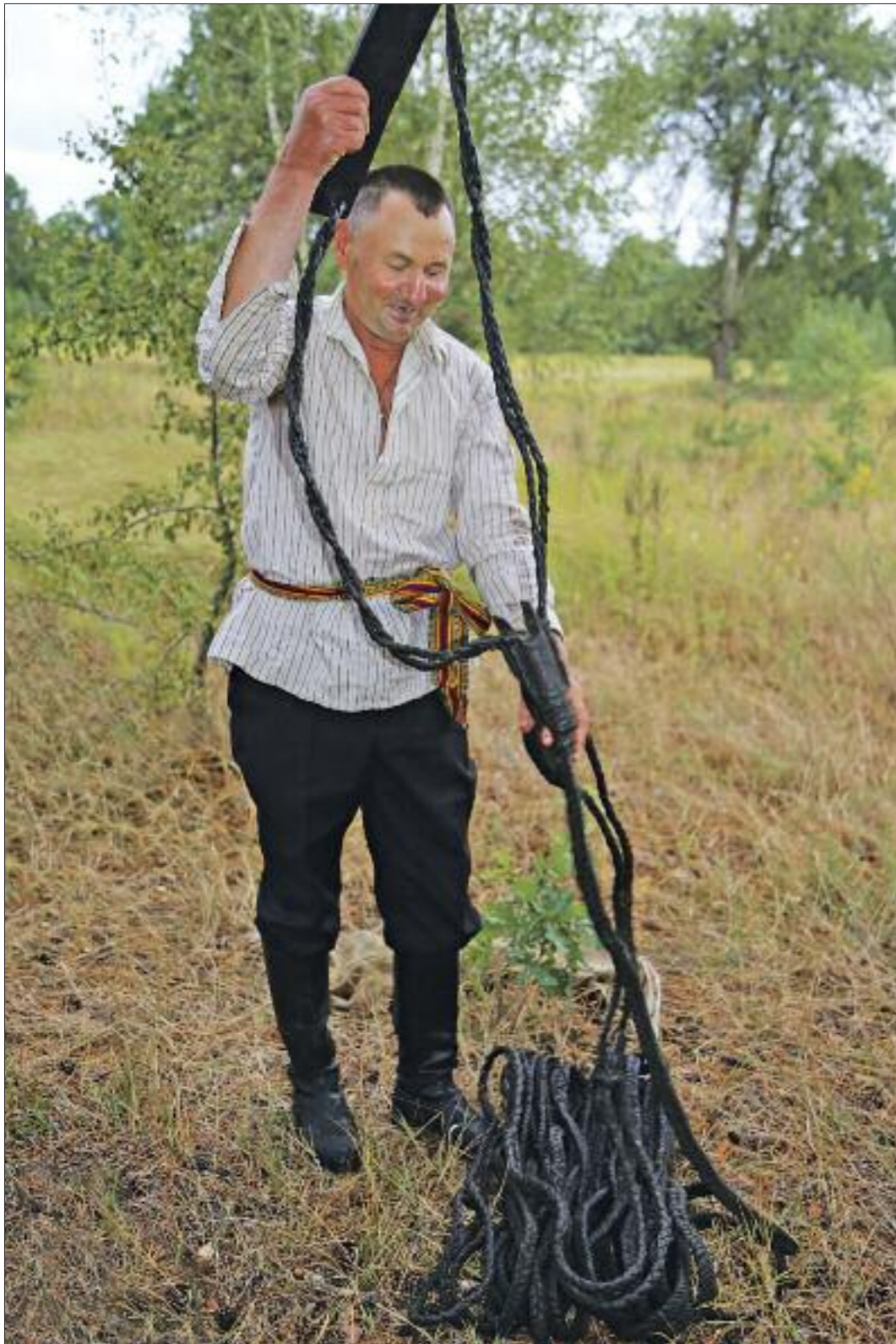
*Бортник Василь Дробуш із села Глинне
Рокитнянського району Рівненської обл. Робочий момент.
З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.*

Василь Дробуш пояснює особливості давнього промислу — бортництва

*Бортник Микола Ренка із села Рудня Перганська
Олевського р-ну Житомирської обл. готується до підйому до борті.
З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.*

Бортник Микола Ренка готується до підйому до борті. Село Рудня Перганська Олевського р-ну Житомирської обл. З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.

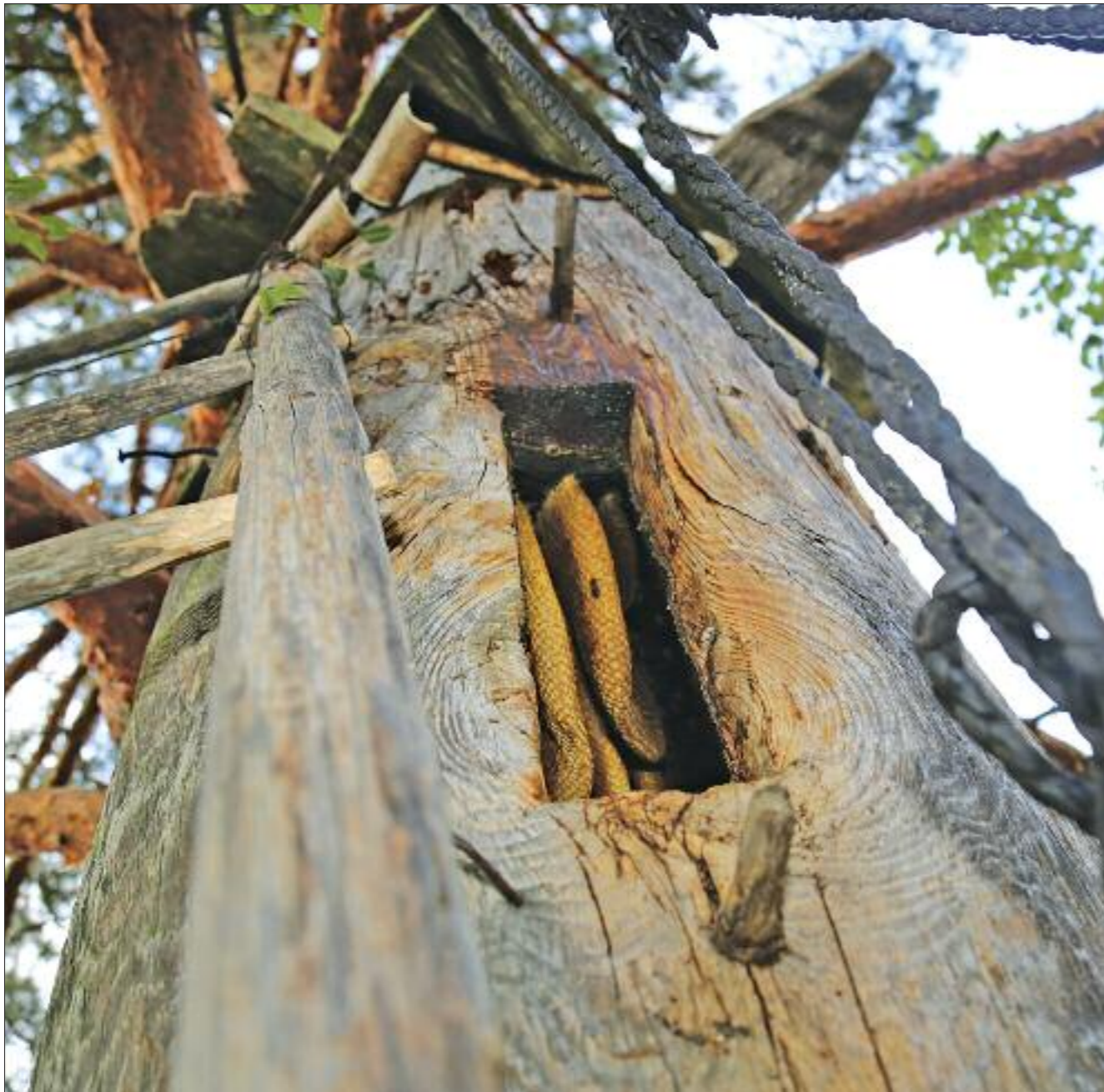

Жень — мотузка, плетена з лосиної шкіри, для підйому на дерево до борті. З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.

*Бортник Микола Ренка за роботою.
Село Рудня Перганська Олевського р-ну Житомирської обл.
З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О.Думанської, 2020 р.*

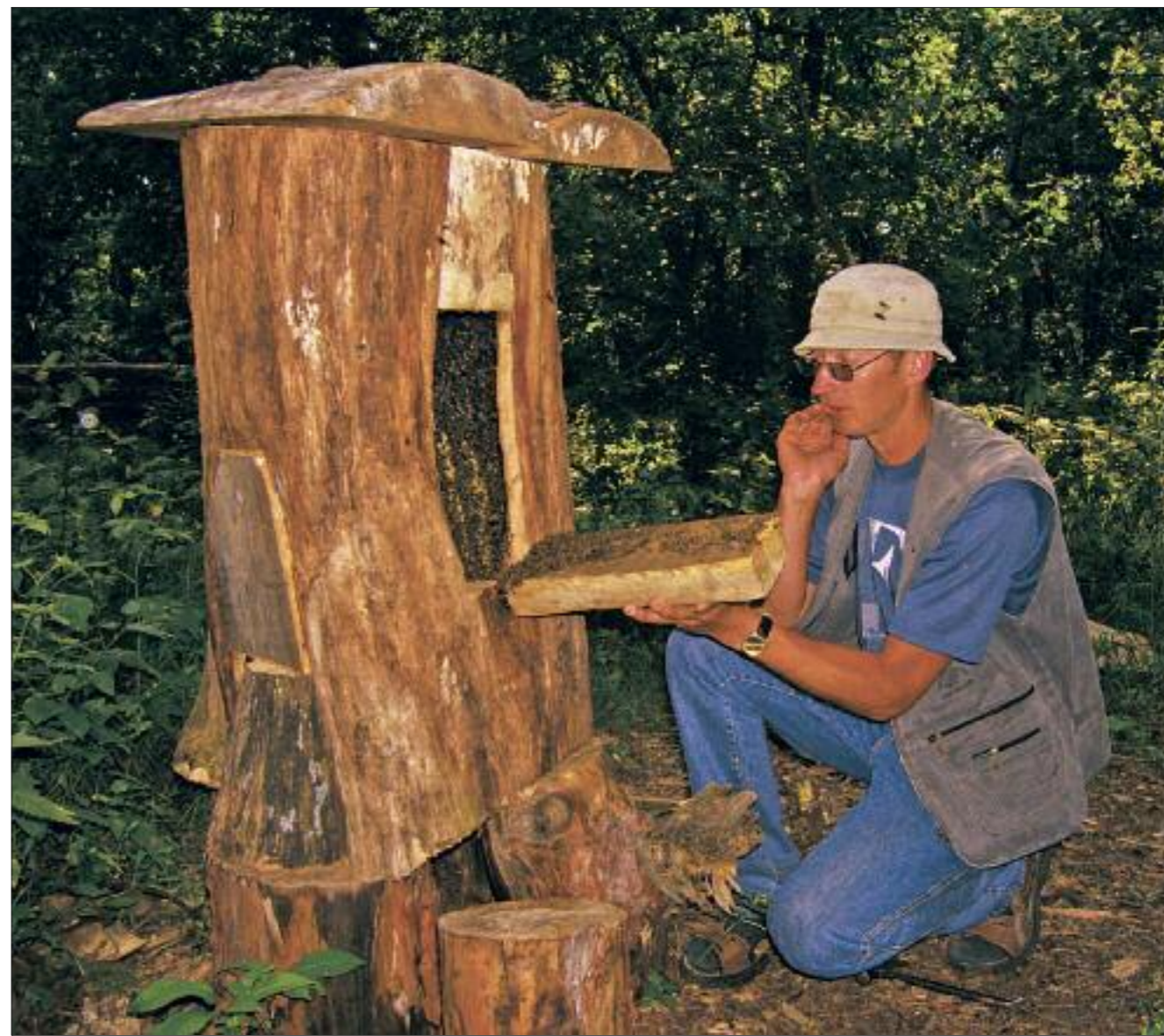

*Борт зі стільниками диких бджіл всередині.
Село Рудня Перганська Олевського р-ну Житомирської обл.
З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.*

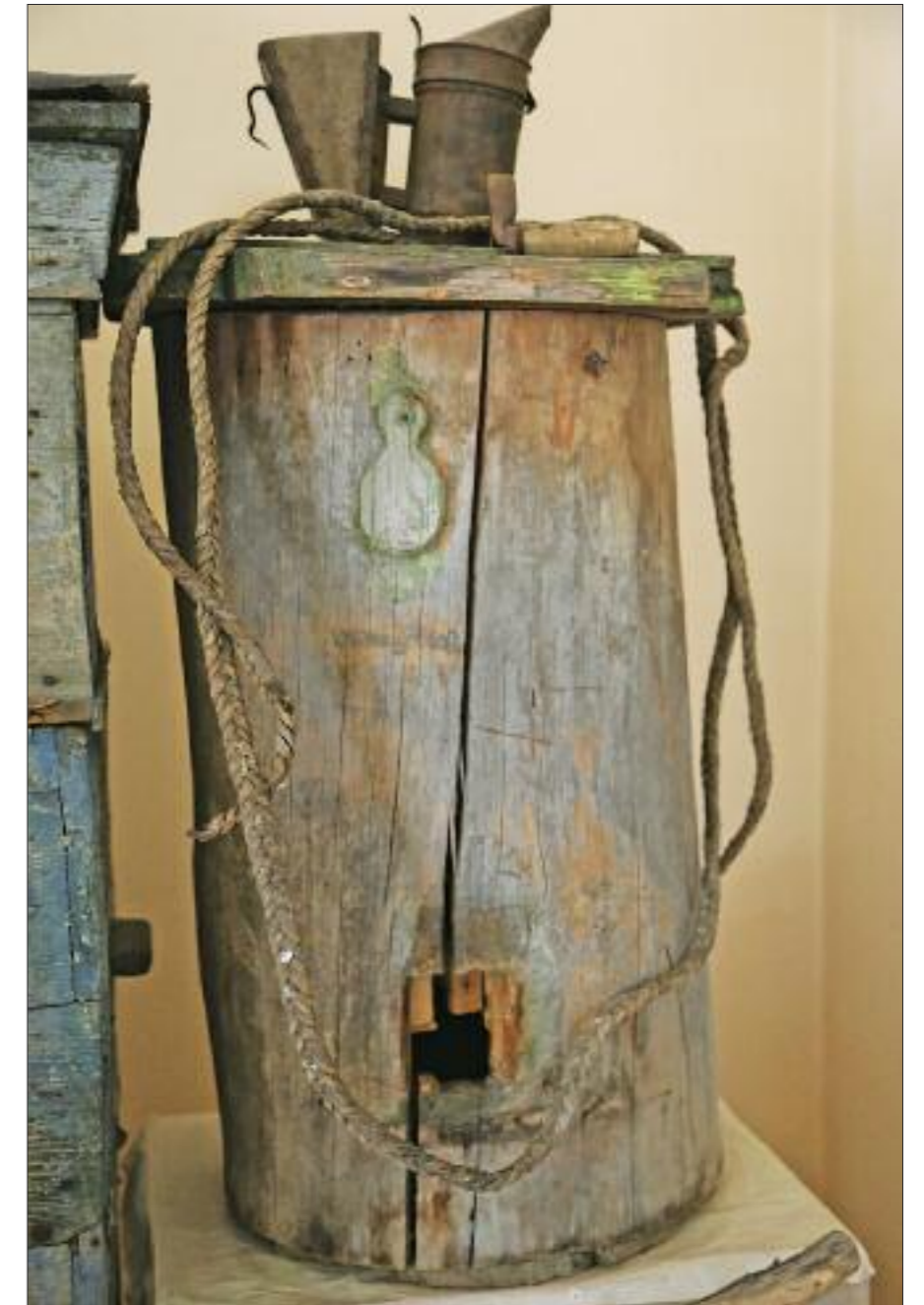
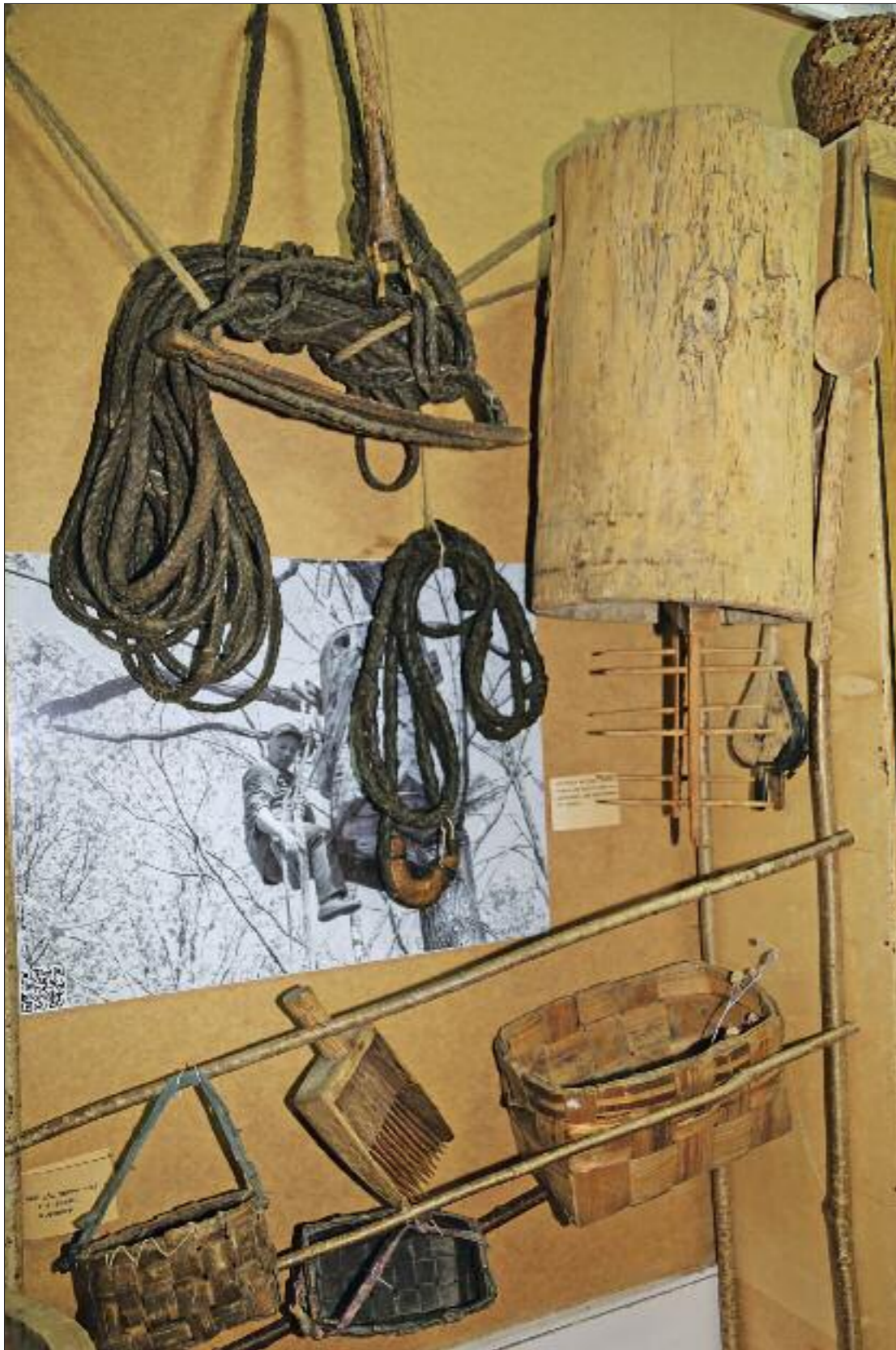
*Сучасна наукова реконструкція бортного промислу.
Експериментальне відтворення бортної системи та її функціонування
на базі Північної археологічної експедиції ІА НАН України.
Києво-Святошинський р-н Київської обл. 2005-2007 рр.*

Сучасне колодне пасічництво — продовження давньої бортної традиції. Село Шпилі Іванківського р-ну Київської обл. З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.

Приладдя бортного промислу в експозиції Рівненського обласного краєзнавчого музею.
З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.

«Маточники» — ємкості для переносу бджолоїної матки у експозиціях музеїв Рівненської та Житомирської обл. З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.

Старовинні медогонки у експозиціях
Національного музею народної архітектури та побуту України
й Житомирського обласного краєзнавчого музею

*Медоноси — ємкості
для збору бортного меду.
З етнологічних досліджень ВІКЗ.
Фото О. Думанської, 2020 р.*

*Приладдя бортного промислу.
Сноза — кріплення для воцини.
З етнологічних досліджень ВІКЗ.
Фото А. Дмитренко, 2008 р.*

*Приладдя бортного промислу.
Колесо для підйому борті на дерево та медоноска.
З етнологічних досліджень ВІКЗ.
Фото О. Думанської, 2020 р.*

Проведення онлайн-уроку з бортництва у експозиції Вишгородського історико-культурного заповідника Київської обл. за участю дітей Вишгорода. З етнологічних досліджень ВІКЗ. Фото О. Думанської, 2020 р.

*Дикі бджоли на колодній пасіці у селі Шпилі
Іванківського р-ну Київської обл. Фото О. Думанської, 2020 р.*

Дикі бджоли Українського Полісся

Презентація продуктів бортництва на виставці у Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Фото О. Думанської, 2020 р.

Мед — один із найяскравіших скарбів природи Українського Полісся

ТЕРМІНОЛОГІЯ БОРТНИЦТВА

Бджолодер — людина, що краде мед з борті.

Бортъ («вулик», «вуль», «вулей», «вулень», «вульї», «гуль», «гулле», «колода», «дуплянка», «довбанка», «бортні улє») — дупло в дереві, в якому живуть бджоли, пізніше так стали називати штучне дупло для бджіл, а зараз — витягнуту на дерево колоду.

Бортник (пчоляр, пчоловод, медяр) — людина, що займається бортництвом.

Бортництво — давній промисел добування меду від лісових бджіл.

Верх (голова) — верхня частина колоди.

Взятки — медовий збір.

Верещатники — галявини з медоносною рослиною вересом.

Вторак — назва рою, що другим виходив з борті.

Гнилець — хвороба інфекційного походження у бджіл.

Дно (днище, спод, подка, под) — нижня частина колоди.

Довж — дерев'яна плашка, якою закривається отвір в боку колоди, через котрий оглядають бджіл, чистять колоду, дістають мед.

Дрібні слєпотні — лісова медоносна бджола.

Жень (лазиво, лезиво, лезиво, пльотка) — снасть для догляду за бортю і збирання меду; довгий шкіряний ремінь, за допомогою якого бортник піднімався на дерево і спускався з нього, до жені прикріплювалася також дощечка для сидіння бортника під час роботи.

Крушинники — галявини із зарослями крушини в лісі.

Клуб (кубло) — роїння бджіл.

Куріль — пристрій для обкурювання бджіл. Робився зі щепи — крушинової гілки, один край якої розщеплювався на частини, а в утворені тріщини закладалися дерев'яні скалки, що тліли.

Лампик (під, одьор) — пристрій для захисту борті від ведмедів, зазвичай збивався з дощок і був суцільно оббитий цвяхами, вістрями донизу.

Мікульніки — назва рою, що першим виходив з борті під час роїння.

Острога — сукувата чи з вирізаними заглибленнями жердина, по якій бортник піднімається на дерево.

Осух (забойок) — колодочка, котрою закривається квадратний отвір в «голові», зроблений під час виготовлення колоди для полегшення робіт.

Осух (кружок) — дерев'яний кружок чи колодка, якою забивається зверху отвір борті, зроблений під час виготовлення колоди для полегшення робіт.

Очі, очка (льоток) — отвори для прольоту бджіл.

Пішня (пleshня) — залізне долото різних конфігурацій з важкою довгою дерев'яною ручкою. Використовували для виготовлення колод.

Пухар — вид черв'яка, який утворює у колоді кокон, зазвичай з'являвся у слабих бджіл або якщо сім'я втрачала матку.

Сіра волохата — лісова медоносна бджола.

Снець (стропка, доска накладна) — дерев'яна плаха, що прикривала довж, захищаючи бортъ від лісових шкідників, на ній пасічник традиційно ставив свій знак або рік виготовлення колод.

Сноза — дерев'яні кілки всередині колоди для підтримування щільників.

Стойла — дерева, на яких висіли колоди.

Третяк — назва рою, що третім вилітав з борті.

Тчесло — прямокутний отвір в колоді, що виконував функцію дверей.

Творити вулле — готувати колоду до заселення бджолами.

Чолка — верхня грань тчесла.

Шапка — дашок для борті.

БОРТНИЦТВО ПОЛІССЯ

Іміджевий альбом проєкту Вишгородського історико-культурного заповідника
«Бортництво Полісся: архаїчна традиція у сучасному вимірі» за підтримки
Українського культурного фонду.

Науково-популярне видання
Київ, «МИСТЕЦТВО», 2020
Українською мовою

Головний редактор Ніна Прибега
Дизайн, макетування та художньо-технічне редагування Андрія Прибеги
Редагування та коректура Юлії Дворецької
Директор видавництва «Мистецтво» Сергій Поночовний

Підписано до друку 30.09.2020. Формат 60 x 90 1/8.
Папір крейдяний. Гарнітура Gotham Pro Light.
Ум. друк. арк. 28,00. Замовлення № 1002-0475.

Відповідальність за концепцію видання, науково-фактологічну
подачу текстового та ілюстративного матеріалів несуть автори.

Видавець — ДП «Державне спеціалізоване видавництво «Мистецтво»,
04050, м. Київ, вул. Юрія Ілленка, 63. Тел. +38 044 483 5773.
mystetstvo@ukr.net.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6752 від 13.05.2019.

Сервіс замовлення книжок www.book-on-demand.com.ua

Виготовлювач — ТОВ «Видавничий дім «АртЕк».
04050, м. Київ, вул. Юрія Ілленка, 63. Тел. 067 440 1137.
artek.press@ukr.net. www.artek.press.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4779 від 15.10.2014.

БОРТНИЦТВО ПОЛІССЯ / Колектив авторів. — Київ : Мистецтво, 2020. — 223 с. : іл. —
Б83 Укр. мова.

ISBN 978-966-577-295-8

Альбом «Бортництво Полісся» презентує стародавній промисел — бортництво, що зберігся до наших днів у окремих осередках Київської, Рівненської та Житомирської областей. Представлені матеріали є результатом наукових етнографічних експедицій вчених, етнологічних досліджень та архівно-пошукової роботи істориків, фольклористів, краєзнавців, а також ентузіастів, які зацікавлені у збереженні, вивченні та розвитку цієї самобутньої сторінки історії Українського Полісся. Альбом розрахований на широкий загал усіх, хто цікавиться невмирущими традиціями України, минулим та сьогоденням її культури.

УДК 638.1(477.41/.42)(091)